

М. ЮСУПОВА

ДИКТАНТЛАР ТЎПЛАМИ

ЎРТА УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИНИНГ
ОНА ТИЛИ УЎҚИТУВЧИЛАРИ УЧУН
ҚЎЛЛАНМА

Ўзбекистон Республикаси халқ таълими вазирлиги тасдиқлаган

ТОШҚЕНТ «УЎҚИТУВЧИ» 1996

Шартли қисқартмалар

- А. Қ.** — Абдулла Қаҳҳор
А. Қод. — Абдулла Қодирий
Ас. М. — Асқад Мухтор
А. Г. — Аркадий Гайдар
Б. П. — Борис Полевой
«Газ.» — Газетадан
Д. Н. — Дадаҳон Нурий
Е. Ш. — Еқубжон Шукуров
«Жур.» — Журналдан
З. — Зулфия
И. Р. — Иброҳим Раҳим
И. Ғ. — Иброҳим Ғафуров
Л. М. — Латиф Маҳмудов
М. Г. — Максим Горький
М. Ис. — Мирзакалон Исмоилий
М. Ш. — Мақсуд Шайхзода
Мирт. — Миртемир
М — Мирмуҳсин
Н. Ф. — Носир Фозиллов
О. — Ойбек
О. В. — Одил Ёқубов
О. Ҳ. — Оқилжон Ҳусанов
П. Т. — Парда Турсун
П. Қ. — Пиримқул Қодииров
Р. Б. — Рамз Бобожов
Р. Ф. — Раҳмат Файзий
С. Айм. — Садриддин Айний
С. А. — Суннатулла Анорбоев
С. Аҳм. — Саид Аҳмад
С. З. — Саида Зуннунова
С. Б. — Сафар Барноев
«Таф. гул.» — Тафаккур гулшани
Т. М. — Тоҳир Малик
У. — Уйғун
У. Ю. — Усмон Юсупов
Ф. М. — Фарҳод Мусажон
Х. Т. — Худойберди Тўхтабоев
Х. С. — Хайриддин Султонев
Ч. Айт. — Чингиз Айтматов
Ш. Р. — Шароф Рашидов
Ш. С. — Шукур Саъдулла
Ш. — Шукрулло
Я. С. — Яйра Саъдуллаева
Ҷ. Ус. — Уктам Усмонов
Қ. М. — Қуддус Муҳаммадий
Ғ. — Ғайратий
Ғ. Ғ. — Ғафур Ғулом
Ҳ. Н. — Ҳаким Назир
Ҳ. О. — Ҳамид Олимжон
Ҳ.Ҳ. — Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий

Ю 4306010200—106 — 202—96 7
353(04) — 96

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1996

ISBN 5—645—02625—X

Мазкур «Диктантлар тўплами» ўрта мактаблар она тили дастури асосида тузилган бўлиб, диктант матнлари ўқувчиларнинг кундузги 5—11-синфларда бериладиган имло ва тиниш белгиларига доир билимларини, ҳосил қилинган малакаларини мустаҳкамлаш мақсадини кўзда тутди. Бу билан ўқувчилар умумий таълим мактабларида она тилидан босқичли, кетма-кетлик асосидаги билим ҳажмига таянган ҳолда ўзбек тилининг муҳим орфограмма ва пунктограммаларини пухта ўзлаштириб олиш имкониятига эга бўладилар.

Тўпланда ҳар бир имло ва тиниш белгиси билан боғлиқ бўлган мавзуларнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, таълимий диктант турлари танланди; улар алоҳида сўзлар, терма гаплар, турли ҳажмдаги боғланишли матнлардан иборатдир.

Маълумки, она тили дарсларида имло саводхонлиги ўқувчиларда икки усул билан шакллантириб борилади: бири имло қондалари асосида тўғри ёзувга ўргатиш бўлса, иккинчиси имло лугатидан тегишли сўзларнинг ёзилишини таққослаб текшириш орқали амалга оширилади. Шу боис таълимий диктантларнинг айрим топшириқлари ўқувчиларни имло лугатлари билан ишлашга ҳам жалб этади.

Тўпландаги диктантнинг барча турлари, айниқса, ижодий, сайланма ва лугат диктантлар ўқувчиларнинг «тил сезgirлиги»ни ошириб, ўзбек имлоси ҳақидаги билим савиясини кенгайтириш, фикрлаш қобилиятини ҳамда нутқини ўстириш вазифаларини ҳам ҳал этишда самарали натижалар бериши шубҳасиз.

Матнлар ва терма гаплар бадий, публицистик ва илмий-оммабоп асарлардан танланди. Бунда матннинг роявий мазмунига, унинг тарбиявий аҳамиятига, шунингдек, ўқувчиларнинг ёш хусусияти, билим даражаси ҳамда қизиқишига алоҳида эътибор берилди.

Қўланма юзасидан билдирилган таклиф ва танқидий мулоҳазалар муаллиф томонидан миннатдорчилик билан қабул қилинади ва улар нашриёт манзилгоҳига юборилиши сўралади: Тошкент шаҳри — 700129, Навоий кўчаси, 30, «Ўқитувчи» нашриёти.

ФОНЕТИКА, ГРАФИКА ВА ИМЛО

УНЛИ ҲАРФЛАР ИМЛОСИ

и унлиси имлоси

Таъкидий диктант

1. 1. Ота-онангга хизматни бирдек қил, хизматинг қанча ортиқ бўлса ҳам, кам деб бил. 2. Кимки катта бўлса, унинг хизматини қилиш керак, кимки кичик бўлса, унга шафқат кўрсатиш керак. 3. Қўл кучи билан, меҳнат билан бир танга топиш — бировнинг бутун бошлик хазина инъом қилишидан кўра яхшироқ. (*Навоий*)

II. 1. Барча тиллар аниқликка интилади, аниқлик эса қисқалик, ихчамликни талаб этади. 2. Билимсизлигинга тик қарай олсанггина билим доирангни кенгайтиришинг мумкин. 3. Бошқаларга зарар етказишни одат қилган одам, аввало, ўзига жабр этган бўлади. (*Навоий*)

Изоҳли диктант

1. Бировга озор беришдан ўзингни сақла. Сен томонингдан одамлар беҳавотир бўлсинлар. 2. Ҳар киши ўс даражасини билиб ўтирса, ўтиришда тартиб-интизом бўлади. 3. Ҳамма ишларнинг ичида энг ёқимлиси ҳамда яхшиси — дўстларнинг дийдоридир. 4. Сўзнинг эътиборлиси ва яхшиси — чин сўз. Рост айтиб, тўғрилиқнинг тарафдори бўлганлар — доно ва виждонли кишилар. (*Навоий*)

И ҳарфи:

1) *бир, билим, билак, тилак, билан; бироқ; сира; пировардида, сигир, пилик, тирик, тирак, чигит, йигит;* каби сўзларда қисқа айтиладиган **и** унлиси ўрнида; *муҳит, лирика* каби сўзларда чўзиқ **и** унлиси ўрнида ёзилади;

2) *қир, қиз; биқин, ғишт, қизиқ; хирмон; хина, миҳ* каби сўзларда қ,х,ғ товушлари билан ёнма-ён келиб, қисқа ва қаттиқроқ айтиладиган **и** унлиси ўрнида ёзилади.

3) *иш, ип, бир, тиш, қир, чигит, ғишт, хирмон, икки, ойи, дўппи, такси, тулки, кетди, Икром, маиший, шоир,*

боис сингарн сўзларнинг ҳамма ўрнида ҳамда ҳар қандай ундош ва унли билан ёнма-ён ёзилади.

4) *пирамида, муҳит, Шарифа, Ҳалима, Карима, натижа* каби сўзларда чўзиқроқ айтиладиган и ўрнида ёзилади.

5) *билан, бироқ, киши, писта, қишлоқ; сира* каби сўзларнинг биринчи (урғусиз) бўғинида и товуши жуда қисқа айтилса ҳам, ёзилади.

6) *фикр, зикр, қисм, жисм, раҳм* каби ўзлашма сўзлардаги охириги ундошдан олдин урғули и айтилса ҳам, араб ёзуви анъанасига кўра, ёзилмайди.

Лугат диктант

Икки ундош орасида қисқа и товуши эшитилса да, ёзувда бу товуш ифодааланмаслигини билиб олинг.

1. Аср, арз, плм, ақл, баднафс, баҳс, бокс, байт, вазн, ваҳм, гипс, дафн, жазм, жанр.

2. Жаҳл, жаҳд, жипс, зеҳн, зулм, зулф, карч, каср, касб, кибр, литр, майл, машқ, метр, меҳр, расм, разм, рамз, электр, цилиндр, сентябрь.

3. Қадр, қарз, синф, сабр, умр, сатр, узр, фасл, фаҳр, фаҳм, фикр, филтър, чарм, шавқ, шарҳ, шахс, қавс, қатл, қаҳр, қирқ, қулф, қутб, ҳажр, ҳажм, ҳазм, ҳарф, ҳусн.

4. Мих, хина, хирмон, қизиқ, ғишт, биқин, қиз, қир.

Ижодий диктант

Қуйидаги сўзлар иштирокида гаплар тузинг.

Ақл, зеҳн, илм, сабр, умр, ҳарф, ҳусн.

Эркин диктант

1. Ўзимдаги барча яхши хислатлар учун китобдан миннатдорман. 2. Айёрлик ғирт ақлсизликдир: ўз мақсадига тўғри йўл билан эришолмаган одам унга ёлғон-яшиқ, эгри йўл билан эришишга уринади, айёрликнинг фожиаси шундаки, у бир марта билинмайди, аммо кейин отнинг қашқасидек кўриниб туради. (*«Таф. гул.»*) 3. Доно одам дардига малҳам қидириб юргандан кўра касалликни ўзига йўлатмайди. (*«Таф. гул.»*)

Эркин диктант

Шоҳнинг бошига шунча кулфатлар солган кимса бошқаларга ундан ҳам кўп зарар етказиши мумкин. Шундай бўлгандан кейин ҳеч кимнинг сенга ишончи қолмайди. Минг насиҳат қилганим билан сенинг табиатинг ўзгармайди. Бу сўзларим сенга оғир ботяпти, чунки тўғри сўз аччиқ бўлади, нодон ва беақл одамларга ёқмайди. Аччиқ бўлса ҳам одам фойдали дорини ичади.

Ҳийла ва хиёнат дарахтининг меваси мусибат ва фалокат бўлади.

(«Калила ва Димна» дан)

У унлиси имлоси

Эшитиш диктанти

Шеърни тингланг. у товушли сўзлария дафтарингизга ёзиб бординг. у унлиси очиқ ва ёпиқ бўғинда қандай талаффуз қилинаётганига изоҳ бериңг.

Эринчоқ

(Қ. Ҳикмат шеъри)

Кузда ёмғир томчилаб,
Эринчоқни қамчилаб:
— Югур! — дейди, — дарсингга,
— Улгур! — дейди, — дарсингга.
Сени кўрсам қуяман,
Устингдан сел қуяман.
Ивитаман чигитдай,
Чаққонроқ бул йигитдай!
Имиллашдан фойда йўқ,
Ялқов кўзин қилди лўқ.
Босиб кийди шапкани,
Ғижимлади папкани.
Қандай юрса олдинлар,
Шу алпозда одимлар...
Кузнинг ғаши келади,
Унга қарши келади.
Ёмғир пуркаб бетига,
Ниш санчади этига.
Оёқ-қули зирқираб,
Чопиб қолар чирқираб.
Бу бир бўлиб ўтган гап,
Эринчоққа куз ҳам чап.

Таъкидий диктант

1. Сайроқи қушлар ичида ўзининг чиройли, жарангдор овозда сайраши билан фарқ қилувчи қуш булбулдир. 2. Улуғбек ўн беш ёшида маркази Самарқанд шаҳри бўлган Мовароуннаҳрга ҳукмдор бўлди. Уни зукко ва билимдон мураббийлар тарбияладилар. («Таф. гул.»)

3. Дутор, дутор дилкашим, торларинг жуфту иноқ,
Гўё азим дарёни тутгандек икки қирғоқ.
Сени чертиш-да дарддан халос бўлур ҳар кўнгил,
Хонишинг оғушида олам яшарар гул-гул.

Изоҳли диктант

1. Ҳамиша умид билан яшамоқ, ҳеч қачон тушкунликка берилмаслик, чинакам мард одамнинг фазилатидир. 2. Из устига тўғри оёқ қўйиш жўн иш; ўзинг йўл очишинг эса анча мушкул, аммо шарафлидир. («Таф. гул.») 3. Бугунги ишни эртага қўйма. (Мақол) 4. Бир қанча туман ва қишлоқни ўз ичига олган Мирзачўл ерларининг манзараси бутунлай ўзгариб кетибди-я! (Ҳ. Н.)

Луғат диктант

1. Бурун, буюк, бутун, бузрук, бузувчи, гуруч, гуруҳ, дуруст, жужун; кунжут, кукун, кундуз, нуфуз, сурув, тутун, тутуруқ, узум; умум, учун, тухум, чуқур, чучук, шукур, қуруқ, ғурур, ҳузур; ҳукумат. 2. Буюм; булут; булбул, буйруқ, уйқу, узун, тушум, турғун, туркум, суюқ, учқун, унум, товуқ, булоқ, бузоқ, қувноқ, қовун, тарвуз. 3. Муаллим, муомала, муолажа, муносабат, мунозарар, мускул, мушкул, мавҳум, гавжум, мамнун, кундуз, му-сиқа, мунис.

Сайланма диктант

у уния товушли сўзларни ажратиб ёзинг. Уларнинг ёзилишини тушунтиринг. «Имло луғати»дан текширинг.

1. Қузғун билан қарғани чалкаштириш керак эмас. Қузғун — йирик қуш, патлари зич, ялтироқ қора рангда. Қарға унга нисбатан кичикроқ. Қузғунлар жуда ҳам օҳтиёткор қуш бўлиб, одамлардан узоқда яшайди, қар-

ғалар эса одамлардан құрқмайди. Қузгунлар — кемп-рувчи ҳайвонларни тутишда яхши овчи. У ҳақиқий савитар, чунки касал ва ўлаётган ҳайвонларни ейди.

II. Танаси ингичка ва букилувчан, узунлиги 70 сантиметр келадиган қундуз ҳаёти сув билан узвий боғлиқ. Қуруқликда қовушмайроқ юради, сувда эса жуда яхши сузади, анча чуқур шўнғийди. Қундуз қундуз қунлари қиргоқ бўйида қурган уясида яшириниб ётади, овга эса, асосан, тунда чиқади. У балиқ билан овқатланади. Қундуздан энг тез сузадиган балиқ ҳам қочиб қутула олмайди. Бироқ, қундуз, ҳар доим ҳам тез сузадиган балиқ кетидан қувавермайди. Аксинча, қочиб улгурмаган балиқларни тутиб ейди. Касалманд балиқлар қочиб улгурмайди. Қундуз бу билан касаллик тарқалишининг олдини олади («Болалар энциклопедияси»дан)

Эркин диктант

Маҳаллада бир оз айлангандан кейин зерикиб устахонага кираман. Уста қаригина, бурни чўтирроқ, аммо жуда сўзамол киши. Биттаю битта халфаси бор, у индамас, ювош, мўмин. Гоҳ-гоҳ уста ҳар хил қизиқ гаплардан гапирди, чок тикаётган халфаси аҳёнда «ҳим-ҳим» дейди, холос. Уста хуноб бўлади:

— Мум тишлаб ўтирасанми?! Гапир! Аммо ишни узма. Турмуш сердиққат, кулишиб, ҳазиллашиб турманг бўлмайди. (О.)

Ижодий диктант

Узингиз биринчи бўғинда ҳам, иккинчи бўғинда ҳам у товуш иштирок этган сўзлар топиб, улар иштирокида гаплар тузинг ва ёзинг.

У унлиси имлоси

Таъкидий диктант

1. Ким ўз ватанига даҳлдор бўлмаса, у инсониятга ҳам даҳлдор эмас. («Таф. гул.») 2. Кимки оз билса, озга ўргатади. 3. Кўрнамақ ўғил ётдан ёмон. У жиноятчидир, чунки онага нисбатан эътиборсиз бўлишга ўғилнинг ҳақи йўқ. 4. Жаҳоннинг бутун ғурури оналардан.

Меҳри ҷексиз, бутун дунёни кўкраги билан боққан аёлни — Онани шарафлайлик! Инсондаги бутун гузаллик, қуёш нурлари Она меҳридан. (М. Г.) 5. Тўғри сўз ачиқ бўлади. 6. Қарс икки қўлдан чиқар. Аввал ўйла, кейин сўзла. (Мақоллар)

Эркин диктант

Абдулла Қаҳҳор ўз ижодини шеър машқидан бошлаган. 1924 йилдан «Муштум» журнали, «Қизил Ўзбекистон», «Янги Фарғона» саҳифаларида унинг турли имзолар билан ҳажвий шеърлари, фелъетонлари босилиб турди. Қўқонда, темирчи Абдуқаҳҳор оиласида дунёга келган Абдулла ота-онаси билан Қўқон атрофидаги қишлоқларда яшаган. Ёшлигидан зийрак, кузатувчан бўлган Абдулла қишлоқ аҳолисининг оғир, машаққатларга тўла ҳаётини, халқнинг саводсизлигидан манфаатдор бўлган маҳаллий бойларнинг зулмини кўрган, кузатган.

Ўтмиш манзаралари унинг ўттинчинчи йиллар ўрталарида яратган «Ўғри», «Бемор», «Анор» ҳикояларида тасвирланади. Ёзувчининг «Ўтмишдан эртактлар» (1965 йил) қиссаси билан танишган ўқувчи унда тасвирланган воқеалар ҳаққонийлигига, ҳаётда асар қаҳрамонларининг ўз прототиплари борлигига яна бир бор иқдор бўлади.

Изоҳли диктант

Кўнгил чопмаган ишни қилиш — хатар. Бу ҳақда донолар шундай ўғит қилганлар:

Қайси ишни қилмоқ тиласанг ўзинг,

Кўнгил билан аввал кенгаш ҳар сўзинг.

Кўнгил маъқулламаган ишда наф бўлмайди.

— Таклифингни кўнглим хоҳламаяпти, шунинг учун сендан узр сўрайман.

— Ундай бўлса, сени зўрламайман. Сўзларим тугадди. (Юсуф хос Ҳожиб)

Эркин диктант

Дунёда ҳақиқий киши деб аталадиган иккита тонфа одамлар бор: уларнинг бири ўргатувчи, бўлаги — ўрга-

нувчи. Киши бир нарсани бошқаларга ўргатмаса ёхуд ўзи ўзгалардан урганмаса, унинг ҳайвонлардан нима фарқи қолади?!

Агар ўзинг бошқаларни мукаммал ўрганган бўлсанг, онда буни амалда қўллагин, токи ўзгалар ҳам бу билимдан баҳраманд бўлишсин. (Юсуф хос Ҳожиб)

Сайланма лугат диктант

Талаффузда ў эшитилмаб, о ёзиладиган сўзларни ажратиб билинг.

Ўзбек, ўғит, футбол, ўзак, ўйин, йод; орден, ўтин, ўлка, ўрмон; радио, ўлжа, ўрик, обрў; кино, бўшлиқ, бўйин, ток, тон; тўрт, торт, қўлқоп; спорт, қўшн, опера, қўзи, қўй; оптика, қўл, образ, қўрс, қўра, қўва, чўл, станок, рўёб, пўст, пост; орган, кўшк, кўча, кўса, кўмир; кўмак, мода.

Луғат диктант

Биринчи бўғинда ў, иккинчи бўғинда и ёзиладиган сўзларни ёзда тутинг.

Бўйин, бўлим, бўлиқ, бўлинма, бўри; бўғиз, бўғиқ, дундиқ, думбира, кўмир; кўнгал; кўникма; кўпик; кўрик, кўчир, кўчирма, мўмин; сўлим, сўри; тўқеш; тўққиз, чўзиқ, чўмич; чўри, чўчимоқ; ўзишмоқ; ўттиз; ўйин, ўксик, ўнинчи, ўрим.

а, о унлилар имлоси

Таъкидий диктант

1. Инсон доно, одми, одиқ, жасур ва саховатли бўлиши керак. Шундагина у Инсон деган юксак унвонга лойиқдир. 2. Оилавий ҳаёт ўзаро муҳаббат билан боғланган бўлса, катта бахт келтириши мумкин. 3. Бекорчиликнинг энг мақбул давоси — доний ва ҳалол меҳнат. 4. Чинакам ва нокиза қувончлардан бири — меҳнатдан кейинги ҳордиқ. («Таф. гул.»)

Изоҳли диктант

1. Атрофимизни ўраб турган поёнсиз ва абадий дунё олам деб аталади. «Олам» сўзи ўрнида кўпинча «ком-

ног» сўзи ҳам ишлатилади. Олам фақат чексиз бўлибгина қолмай, балки абадий ҳамдир. 2. Олов яшаш учун курашда инсоннинг қудратли ёрдамчиси бўлиб келди. 3. Осиё бутун ер юзидаги қуруқликнинг учдан бир қисмини эгаллайди. 4. Мамлакатимизда от спорти йил сайин оммавий тус олиб бормоқда. 5. Қовоқдош экинлар ҳисобланган қовун, тарвуз ва қовоқнинг пояси илашиб ёки ерда ётиб ўсади. 6. Нонни кўз қорачиғидай асраш ва эъозлаш ҳар бир кишининг бурчидир.

Сайланма луғат диктант

1. Талаффузда фарқ қиладиган о ҳарфли сўزلарни ажратиб икки устун шаклида фарқлаб ёзинг.

Урикзор, глобус; футбол, бронза, собиқ, наво, телевизор, мотор; аттор, бозор, хушовоз, паровоз, трактор, Мухтор, Саттор, директор.

2. Урғули ва урғусиз о унлили сўزلарни икки гуруҳга ажратиб ёзинг.

Кино; тонна, агроном, комбинат, команда, автобус, троллейбус, метро, автомат, гастроном, глобус, паровоз, миллион, пианино.

Изоҳли диктант

1. Ҳаво бизнинг сайёраимизни ҳар томондан ўраб олган. Одатда, биз уни сезмаймиз. Лекин агар ҳаво тўсатдан йўқ бўлиб қолгудек бўлса, ҳатто бир неча секунд ҳам яшай олмаймиз. 2. Жумҳуриятимизда давлат тили тўғрисида махсус Қонун қабул қилинганлиги ва унинг кучга кириши ўзбек халқи ҳаётида катта воқеа бўлди. 3. Ёшлик инсон ҳаётининг сўнгги йиллари учун уруғ қадаладиган баҳор палласидир. Беозор ёшлик йилларидан камолотнинг вазмин йўлларига отланар экансиз, ҳамма нарсани, инсонга хос барча ҳаракатни ўзингиз билан бирга ола кетинг, йўлда қолдирманг. 4. Ўзинг ва ўзгаларнинг вақтини тежай билмаслик ўтакетган маданиятсизликдир. (*«Таф. гул.»*)

Эркин диктант

1. 1. Одилов эшикни тақиллатди, ҳеч ким товуш бермади. (А. Қ.) 2. Давронов мактабнинг ташкил этилиши,

Сосиб ўтган йўли, қўлга киритган ютуқлари тўғрисида сўзлади. (П. Т.) 3. Туман жамоа хўжаликлари йиғим-теримнинг дастлабки кунларидан бошлаб то ҳозиргача ҳар куни давлатга йиллик режанинг уч-уч ярим фоизи миқдориди пахта топширдилар. («Газ.») 4. Қўни-қўшни, катта-кичик оғамларга салом айтинг. (Ҳ. Ҳ.) 5. Музокарачи ўзининг хомаки чизмасини столга ёйиб, гапини давом эттирди. (Ас. М.)

II. 1. Санъат ва ҳунар — кишига чирой. Турли-туман ҳунарларни ўрганмаслик — тубанлик белгиси. Санъат ва ҳунар оққушга ўхшайди. Ҳуמוқуш сояси тушган одам давлат ва саодатга эришгандай, ҳунар ва санъат эгалари ҳам бахтиёр бўлади. 2. Сен инсон ва инсонийлик ҳақидаги сўзларни яхши англадинг. Дунё таомлида шундай қонуний мавжуд: бахилга ҳақорат, сахийга оқиниш тегади. (Юсуф хос Ҳожиб)

Сайланма диктант

Талаффузи ёзилишидан фарқ қиладиган а ва о ҳарфи сўзларни ажратиб ёзинг.

1. Ўз ватаниннга бўлган муҳаббатингни ўз тилиннга бўлган муҳаббатингиз тасаввур этиш мумкин эмас. («Таф. гул.»)

2. Озгинагина хушмуомалалик ҳаётингизни ёқимли, кунингизни эса нурафшон этади.

3. Шафтолизор боғларни кўрдим,

Гул кўқарган тоғларни кўрдим. (Ҳ. О.)

4. Фаолият билимларга олиб борадиган йўлдир. Инсон фаолияти юксак гоё билан суғорилмаган бўлса, самарасиз ва ҳеч нарсага арзимади. Оила инсон ҳаётига тўқислик бағишлайди, оила бахт келтиради, лекин ҳар бир оила давлат аҳамиятига эга бўлган қутлуғ ошиндир. («Таф. гул.»)

Ижодий диктант

Қуйидаги сўзлар иштирокида гаплар тузаяг.

Муваффақият, зал, мукофот, навбат, мавжуд, мав-

Назорат диктанти

Чолфуга ҳавас

Одати бўйича азонда уйғонган чол аввало отларга беда солди, тагларини тозалади, кейин най ясашга киришди. Фаров намроқ эди. Чол унинг энг яхши жойини мулжаллаб, ўткир пичоғи билан бир ярим қаричча кесиб олди. Қунт билан ичини тозалади, қирқилган томонини қиртишлаб силлиқлади. Қамишни дам-бадам кўзларига тутиб айлантирар, синчиклаб қарар эди.

Кундагидан барвақтроқ уйғонган Алишер ювиниб, кийиниб бўлган ҳамон чолнинг олдига югурди.

— Ассалому алайкум, бобо, найни боплабсиз-ку! — дея унинг қаршисига чўккалади, севинчдан кўзлари чақнаб кетди.

— Ваалайкум ассалом, Шерим, нечун барвақт турибсиз? — деди табассум билан чол. — Ухшайдими найга? Най ишини унутибмен, чамамда.

— Сиз билган ҳунарингизни унутмайсиз, шоширмаймен, оламда ягона қилиб ясаб беринг.

Чол найни такрор-такрор силлиқлади, пуфлаб-пуфлаб созлади.

— Уста кўрган шогирд бир мақомга йўрғалар, уста кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар, тойчоғим, бизлар уста кўрмаганмиз-да, майли, таваккал. Ҳозирча яхши, чиройли чиқяпти.

Чолнинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб ўтирган Алишернинг назарида дарров най тайёр бўла қолса! Бироқ чол шошилмас, мисли заргардек ишлар эди.

— Чамамда, най тайёр бўлди, — деди тусмол билан Алишер.

— Зерикдингми, чироғим? Бир оз ўйнаб кела қол. Эҳ-э, ҳали пардаларни қанча созлашим даркор бўлади. Бу иш — мушкул бир санъат. (О.)

э, ё унлилари имлоси

Таъкидий ва изоҳли диктант

Талаффузи бир хил, аммо ёзувда фарқланадиган унлининг сўз-даги ўринини э унлиси билан таққослаб изоҳланг.

1.1. Миллион-миллион электр лампочкаларининг ёнишини электр билан таъминлаш учун жуда кўп электр

қуввати керак. 2. Эман дарахти қадимдан хўжаликда қадрланади. Эман ёғочи жуда қаттиқ бўлади. У сувда чиримайди, шунинг учун эман ёғочидан кемалар ва вагонлар ясашда фойдаланилади, эмандан ажойиб паркет ёғочлари тайёрланади. 3. Уй эчкилари сержун, сертивит ва серсув зотларга бўлинади. Ўзбекистонда сержун эчки зоти кўп боқилади. Оренбургда эса сертивит уй эчкилари боқилади. Унинг тивити енгил ва иссиқ бўлади. Улардан нафис рўмоллар тўқилади. 4. Яхши одам ўзини эҳтиёт қилиши керак.

II. 1. Янги дўстини эски дўстидан афзал кўрувчи одамга яқинлашиб юрма: синашта дўстларигаки хоинлик қилган кимса бошқаларга ҳам қилади. 2. Эркинлик инсон жасорати ва кучини икки баравар оширади. Ўзгаларга зиён етказмай туриб, жамики нарсаларни қила олиш ҳуқуқи эркинликдир. 3. Кўп билган эмас, билими манфаат келтирувчигина донодир. 4. Одамлар эришолмайдиган ҳеч нима йўқ. Бугун мумкин бўлмаган нарса ортага ечилади. 7. Ҳаётнинг маъносини, кишиларнинг орзу-истагин ва хатти-ҳаракатларининг асл сабабларини тушунишга ўргатадиган китобларнигина ўқимоқ ва ёъзозламоқ керак. («Таф. гул.»)

Луғат диктант

Урғу олган е бўғинли сўзларни аниқлаб, урғу белгисини қўйиб бординг.

Эгиз, эгри, эзгу, орта, этик, этикдўз, экватор, эпос (достон), элтмоқ, элитди, энг, эътибор, энди.

Орта ва энди сўзларининг ҳар бир бўғинига урғу қўйиб ўқиб кўринг ва маъносидаги фарқни изоҳланг.

Сайланма луғат диктант

Икки говуш ўрнида ёзиладиган е ҳарfli сўзларнинг тагига чезинг.

Едирмоқ, кел, подъезд, ейишли, кеч, елка, кет, елкан, бел, елпиғич, тер, разъезд, етар-етмас, беда, етиштирмоқ, телефон, етмак, театр, съезд, телеграф, делегат.

Ижодий диктант

1. Эҳтирос, эҳтиром, эҳтимол, эртапишар, эҳтиёт, эр-гаю кеч каби сўзлар иштирокида гаплар тузинг. Қайси сўзларда *э* ва қайси сўзларда *и* тарзида талаффуз қилинаётганлигини аниқлаб, уларнинг тагига бир чизиқ чизинг.

2. *э* ҳарфи сўз ўртасида келган сўзлар иштирокида гаплар тузинг.

(Поэзия, поэма, дуэт, дуэл сўзларининг танланиши кўзда тутилади.)

(Ёнма-ён келган икки унли ҳарфнинг талаффуз меъёрини изоҳланг.)

3. *Ел, енг, елим, ер, етмиш, енгил* сўзларидаги биринчи унли ҳарф ўрнига *э, о, ў* унли товушларини қўйиб, янги сўзлар ҳосил қилиб ёзинг ва улар иштирокида гаплар тузинг.

4. Оғзаки нутқда *и* каби ёки унга яқин талаффуз қилинса ҳам, *е* ёзиладиган сўзлар ўйлаб топинг ва улар иштирокида гаплар тузинг.

(*Зеҳн, меҳр, меҳмон, меҳнат, делегат, телеграф, телефон, телевизор* каби сўзлар кўзда тутилган.)

Эшитиш диктанти

Ёнгиллик — янгилик, етди — етти, елмоқ — келмоқ, ёйиш — кийиш, енга олмоқ — сенга олмоқ, етук — едик, эркин — деркин. (Сўзларнинг талаффузи ва ёзилишига ёътибор бериб ёзинг.)

Ё, ю, я ҳарфлари имлоси

Таъкидий диктант

1. Ёшлигингни асра. Дунёда ундан яхши нарса йўқ. Ундан қимматли нарса ҳам йўқ! Қимда-ким ёшлигида ўзини улуғ ва ажойиб ишлар билан ёки ҳеч бўлмаसा оддий, лекин ҳалол ва фойдали меҳнат билан боғламаган экан, у ёшлиги ҳар қандай хушчақчақ ўтган ва қанчалик ёрқин хотиралар қолдирган бўлмасин, уни қайф кетган, деб ҳисоблайвериши мумкин. («Таф. гул.»)

II. 1. Меъёр табиатнинг йўлдоши, соғлиқнинг побонидир. Меъёрдан ошса ҳар қандай хатти-ҳаракат фойдадан кўра кўпроқ зарар келтиради. 2. Ёмғир дарахт губорини юганидай, бадантарбия бадан губорини товалайди. («Таф. гул.») 4. Яхши фазилатларга эришмоқ-

чи бўлган одам яхши хислатларга қарши турган иллатларни йўқ қилишга интилиши зарур. (*Фаробий*)

III. Меҳмонга бориш — овқатланиб, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб қайтишдангина иборат бўлмасдан, анча масълуятли ва бир талай қондаларга амал қилишни талаб этадиган вазифа. Сиз энг иззатли меҳмон бўлишни хоҳласангиз, айтилмаган жойга бировлар билан қўшилиб кетавериш одатидан воз кечинг. «Айтилмаган жойга йўнмаган таёқ бўлма!» — дейди халқимиз. Едингизда бўлсинки, меҳмон-меzbонлик меъёрида бўлгандагина яхши натижалар бериши мумкин. Меҳмон ва меzbон Сир-бирига назокат, мулойимлик, ҳурмат ва одоб билан муносабатда бўлмоғи лозим. (*К. Маҳмудов*)

Изоҳли диктант

1. Дўстлик — бу энг аввало самимият, бу шеригингизнинг хагаларини аямай йўйишдир. Шериги хатосини тузатиб олиши учун биринчи бўлиб унинг дўсти шафқатсиз танқид қилиши керак. 2. Виждонсиз бўлсанг, доно ақл билан ҳам яшай олмайсан. 3. Узингдан ҳам худди бошқа одамлардан орлангандек орланишинг ва бир ўзинг бўлиб туриб ҳам бошқалар билса-билмаса, бундан қатъи назар, барибир ёмон ишдан тортилишинг керак. Аммо ҳаммасидан ҳам ўз виждонингдан уял. (*Демокрит*) 4. Яхшидан от қолади, ёмондан — дод. (*Мақол*) 5. Биринчи ўқувчи, биринчи танқидчи билан учрашишга тайёрланыпман. Езганларимни қайта кўряпман. Қани, Аҳбор нима деркин? (*Т. М.*)

Изоҳли луғат диктант

1. *Еш, ёл, ёқ, ёд, ёй, ёғ, ён, ёт* сўзларини алифбоният йички тартибига рноя қилиб ёзинг ва талаффузини изоҳланг.

2. *Под, айёр, майор, алёр; йўл, бўёқ, бўлак, аллақа-ёққа, йўлбарс, пиёз; йўлдош, ёмғир, йўрғак, чемпион, йўнмоқ, аёғ, йўтал, ашё, йўқ, тайёр, йўғон, баён, батальон, шеър, шнор.*

Сўзлардаги бир хил талаффуз этиладиган ҳарф ёки ҳарф бирикмалари тагига чизинг ва изоҳланг.

3. *Режиссёр, самолёт, пулемёт, вертолёт* сўзларида бўғин таркибида келган **ё** ҳарфи талаффузини сўз ёки бўғин бошида талаффуз этиладиган **ё** ҳарфли сўзлар билан таққослаб изоҳланг: *ёрдам, диёр, аҳтиёт, дарё, йод, йўтал, йўлак, йўлбарс.*

Бўғин ўртасида келган **ё** ўзидан олдин келган ундошни юмшатиб талаффуз этилишига имконият яратгани сабабли ўзи ҳам о каби талаффуз қилинишига сабабчи бўлади. (Бу ҳолат я ва ю ҳарфларига ҳам тааллуқлидир.)

4. *Яйлов, сентябрь, октябрь, якка, якшанба, суяк, ноябрь, яқин, яшил, яширмақ, санатория, яхмалак, уяг, кетяпти.*

Қайси сўзларда я ҳарфи ўзидан олдинги ундошни юмшатди, тагига чизиб, талаффузини изоҳланг.

Лугат диктант

Юпқа, буюк, юрт, туюлмоқ, муюлиш, буюрмақ, юлдуз, компьютер, юмуш, маъюс.

Парашют, салют, бюджет, сюита, рюмка, рюкзак, тюлень, этюд.

Ижодий диктант

Езги дам олиш, яйраб-ёзилмоқ, ям-яшил барра, майса, гўё, пушти ранг ёғду, яёз, ҳаммаёқ, юз, маъюс, юлдуз, яхши сўзлари иштирокида кичик ҳикояча тузиб ёзинг.

1. Асқар ака ёнғин бўлаётган жойдан тахминан икки юз қадамча нарида келарди. (Н. Ф.) 2. Хоналарни айланиб чиққан майор бир нарсага ажабланди: уйда бир эмас, иккита видеомагнитофон, учта магнитола, фотоаппарат бор эди, ҳаммаси японларники (Т. М.) 3. Байрам куни ҳамкасблар, дўстлар, қариндош-уруелар бир-бирларини самимий табриклайдилар. Дастурхон атрофига йиғилиб, ҳамжиҳатлик, самимият билан ва дўстона вазиятда байрамни нишонлайдилар. Байрам дастурхонига яхна тамаддилар, суюқ ошлар, қуюқ таомлардан тортиб, ширинликларгача тайёрланади ва нафосат билан безатилиб, дастурхонга тортилади (К. Маҳмудов.)

Суҳбат

Антонина Павловнанинг гаплари менинг хаёлимни олиб қочади. Бугунги ёш йигит-қизларнинг юриш-туриши ҳақида ўйга толаман. Биз яшайдиган уйнинг йўлагида қиш кунлари уч-тўртта қиз сигарет чекиб туришганини бир неча марта кўрганман. Утган-кетгандан на ҳайиқади, на уялишади.

Ҳар гал кўрганимда юрагим зирқирайди.

Эсиз ёшлик! Ота-онаси бормикан буларнинг, хабардормикан аҳволидан? Балки улар ўзларини маданиятли, замонавий ҳисоблашар, давр шунақа дейишар? Йўқ, асло! Бунинг на маданиятга, на замонга даҳли бор.

Антонина Павловна гапирар экан, эзилаётгани, юраги ачишаётгани юз ифодасидан билиниб турар эди.

— Мана шунақа енгил-елпи қарашлар етим болаларнинг кўпайишига сабаб бўлмаётими? — дейди она сўзини давом эттириб.

— Бунда Ғарбнинг таъсири йўқ деб, ким айта олади?

Ҳа, Ғарбнинг таъсири бор, ҳеч шубҳасиз. Ҳозир нима кўп — кино кўп. Турли Ғарб мамлакатларида ишланган фильмларда уларда тасвирланган ҳаёсиз манзаралар ёмон таъсир кўрсатиши аниқ. Бундан ташқари, видеомагнитофонлар-чи? Уларда нималар кўрсатилмайдими?

Аслида-ку, одам кўрган ёки эшитган ҳар бир нарса-сига кўр-кўрона эргашмай, ундан тегишли хулоса чиқариб олмоғи зарур, танқидий кўз билан қарай билиш керак. (М. Ҳазратқулов.)

Сафар олдидан

Кеч куз фасли. Эринчоқ қиш ҳали ўзини сездирган эмас. Уқтин-ўқтин ёмғир қуйиб, шариллаган сувлар ғарновларни кўпориб туширади. «Рубъи маскун»да, ягона пойтахт кўчаларида, пиёдалар учун балчиқда юриш анча қийинлашади. Бироқ осмон яна тезда фирузаланиб, қуёш ҳатто баҳордагидай қиздира бошлайди. Боғчада дарахтлар олтин ранг билан товланар эди, барглар бирин-кетин жимгина, ялқовгина тўкилар, нам ерви ўпар эди.

Навоий кузнинг сўлғин нафосати билан нафас олган

хнѣбонларни оралаб, табиат ва ҳаётдаги ўзгаришлар устидан фикр қилиб, кечинималар, ҳисларга тўлиб юраркан, навкар келиб, сафар учун отни тайёрлаб қўйганини билдирди. Шоир гўё Марвга — подшоҳ қошига жўнаш кераклигини энди эшитгандай иккиланиб: — «Ҳозир борурман», — деди-да, яна аввалгича секин кетди. Боғбонлар ва бошқа хизматчилар билан сўзлашди. Уларнинг умалоқ-думалоқ болаларининг бошларини силади, кейин киссасидан олтин ва кумуш чиқариб ҳаммага «Йўл оёқ» улашди. Болаларнинг шодлиги, айниқса, бениҳоя бўлди. Улар сакрашиб, чувиллашиб, тангаларни дам кафтларига қисиб, дам бир-бирларига кўз-кўз қилишарди. Катталар ўз хўжаларига «Оқ йўл» тилаб, кўзларида ёнган самимий чуқур меҳр билан видолашди-лар. (О.)

УНДОШ ҲАРФЛАР ИМЛОСИ ЖАРАНГЛИ ВА ЖАРАНГСИЗ УНДОШЛАР

б, в ундошлари имлоси

Изоҳли диктант

1. Мактабда билим олиш керак, мактабдан чиққандан сўнг эса янада кўпроқ ўқиш керак ва бу мактабдан ташқари ўқиш, ўз натижаларига кўра, инсонга ва жамиятга ёрдам кўрсатиши жиҳатидан мактабдаги таълимга қараганда беқиёс муҳимроқдир («Таф. сул»).

2. Кўчага чиқиб тўйиб-тўйиб нафас олдим. Саво-жавоб маҳалида терга тушиб кетган эканман. Рўмолча-ни чиқариб юз-бошимни артдим. (Х. Т.)

Илм талаб этмоқлик ҳар бир муслим ва муслимани учун фарздир. («Ҳадис»дан)

Таъкидий диктант

Ҳар бир сўзга қўшимча қўшиб бирикма тарзида ёзинг, талаффуз ва имлосини изоҳланг.

I. Дилшод, банд, Зумрад, дард, танқид, қанд, обод, завод, вужуд, шоколад, аҳд, даромад, хушомад, авлод, аждод, жаллод, озод, касод, бод, ёд, йод.

II. 1. Инсонга ҳаётда энг кўп фойда берадиган нарса—умид. Ҳатто жуда кексайиб қолган одамлар ҳам

умид билан яшайдилар ва ўз аҳволларини яхшилаш учун режалар тузадилар. Ҳеч қайси табиб толиққан вужуд ва азоб чеккан қалб учун умидчалик дорини топиб беролмайди. Умид юрак ёрилиб кетмаслиги учун қалқондир. 2. Сўзни ўқиб сўзла, шошиб гапирма, сўзингни яшир, ярамас гапинг туфайли кейин бошингни яшириб юрма. (*Аҳмад Юғнакий*) 3. Уктам ётган супага офтоб ёйилиб қолди. (О.)

Ижодий лугат диктант

б билан тугаган сўзларга мос қўшимчалар, сўзлар қўшинг, талаффузда ва ёзилишида фарқ қилган ўринларни изоҳланг.

1. Китоб, офтоб, айб, асбоб, эрталаб; сабаб, мансаб, жавоб, шошилиб; кетиб, ўқиб, савоб; сероб, одоб, табиб, азоб; қалб, кабоб.

Юқоридаги сўзлар иштирокида 4 та гап тузинг.

Ижодий диктант

1. Сўзинг бошида ва ўртасида келган **д** ундоши билан сўз охирида келган **д** ундошига 5 тадан мисол топиб, уч устун шаклида ёзинг, талаффуз ва имлосини таққосланг.

2. Охири **д** билан тугаган атоқли отларга мисоллар топинг, талаффузини таҳлил қилинг. Шу сўзларга фамилия ясовчи қўшимча қўшиб кўчиринг. Талаффуздаги ўзгаришни изоҳланг.

3. Талаффузда **д** ундоши тушиб қоладиган сўзларга мисоллар келтиринг ва улар иштирокида гап тузинг.

(*Самарқанд, баланд, монанд, хурсанд* каби сўзлар кўзда тутилади.)

Эшитиш диктанти

б товушининг айтилиши ва ёзилишига диққат қилинг.

— Менинг ёшим ўн бешда. Бўлмаса икковимиз ака-ука бўлайлик, — дебди. Соҳибжон ака, Аҳмаджон ука бўлибди. Соҳибжон халтасидан битта нонни олиб, ўртасидан теппа-тенг бўлибди. Бир бўлагини Аҳмаджонга бериб, «нима топсақ, ўртада баҳам кўрамиз», деб аҳдлашибди. Ноннинг ярмини у, ярмини бу ебди. Шу би-

лап икковлари йўлга равона бўлишибди. Улар юриб-юриб бир мамлакатга етиб боришибди. Ака-укалар Абулқосимбойнинг қурилишида бир неча кун ишлаб, талай одамнинг ишини қилиб ташлабдилар. Буларнинг донғи ҳатто Қорахон подшоҳга ҳам бориб етибди.

Подшоҳнинг одамлари отларни миниб, икки кун йўл юриб, бу жойга етиб келишибди ва йигитларга:

— Бизнинг подшоҳимиз сизларни кўриб, бир гаплашишни истайди, — дейишибди.

Ака-ука боришга қарор бериб, йўлга тушишибди.
(Эртакдан)

Ижодий луғат диктант

в—ф—п, к—г ундошларнинг имлоси

а) Ёзилишида в, аммо талаффузда п ва ф тарзида айтиладиган ҳарфлар иштирок этган ўғил болалар фамилияларига мисоллар топинг ва икки устун шаклида ёзинг.

На м у н а

	талаффузда	имлода	талаффузда	имлода
1.	Норқулоп	Норқулов	Алиеф	Алиев
2.	—с—с—с—	—с—с—с—	—с—с—с—	—с—с—с—
3.	—с—с—с—	—с—с—с—	—с—с—с—	—с—с—с—

б) юқоридаги фамилияларни қиз болалар фамилияларига айлантиринг. Талаффузи ва ёзилишини таққослаб изоҳланг.

Изоҳли диктант |

1. Қаерда тенгликка путур етса, у ерда дўстлик ҳам бўлмайди. 2. Дўстлик бебаҳогина эмас, гўзаллик ҳамдир: биз дўстларини ардоқлаган кишини шарафлаймиз. Дўстга бой бўлиш аллақандай ажиб нарсадай туюлади, маъзилар эса ҳатто яхши одам билан дўстни мутлақо бир-биридан ажратолмайдилар. 3. Уй безаги—ташрифга

келган дўстлар. 4. Булутнинг сояси, ёмон одамнинг дўстлиги, ёлғон мақтов, мол-дунёнинг кўплиги дунёда узоқ муддат қола олмайди. (*«Калила ва Димна»дан*)

Таъкидий диктант

1. Илон ўз душманини менсимагани ва заиф деб ҳисоблаганлиги учун ҳалок бўлди. 2. Мен сенга илтифот қилиб, унинг самарасини кўрдим. 3. Қарга ўз ақли ва заковати билан кучли, лашкари беҳисоб, лекин калта-фаҳм душманини тор-мор келтира олди. 4. Кўп одамлар ақл билан шундай зафар қозонганларки, уларни куч ва уруш воситаси билан қўлга киритиб бўлмайди. 5. Шоҳ бизни чақириб, бу ҳақда фикримизни сўради. Мен дедим: — Бойқушларга қаршилик кўрсатишнинг фойдаси йўқ, чунки улар бизга нисбатан кучли, улар учун уруш, биз учун эса сулҳ фойдалидир. (*«Калила ва Димна»дан*)

Сайланма диктант

1. Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўргатмиш ранж ила,

Айламак бўлмас адо онинг ҳақни юз ганж ила.

(*Навоий*)

2. Бировни ўргатишнингга ўзинг ўрганишинг учун ловим бўлгандан кўра ҳам кўпроқ ақл керак. 3. Яхши иш-лашни ўрганиш учун ишга сидқидилдан берилиш керак, қизиқмасанг ишга ўргана олмайсан. 4. Меҳнатни севиш керак. Севишгина эмас, балки унга ҳалол муносабатда бўлиш даркор, чунки одам яшаса, еса-ичса, лекин ишламаса, демак у ўзганинг меҳнатини истеъмол қилаётганини эсдан чиқармаслиги зарур.

к ёзилиб г айтиладиган сўзларни бир устун, г ёзилиб к айтиладиган сўзларни эса иккинчи устунга ёзинг.

Ижодий диктант

г ҳарфи билан бошланадиган 5 та русча-байналмилал сўз ва 5 та ўзбекча сўз ёзинг. Танлаган сўзларингизга жўналиш келишиги қўшимчасини қўшиб ёки бошқа сўз билан боғлаб гаплар тузинг.

г ҳарфининг талаффузи ва ёзилишини тушунтиринг.

Эркин диктант

1. Қишлоқ кўчалари жим-жит, зор ҳам учмайди. Тиррик жон борки, ҳаммаси ўзини салқинга урган. (Х. Т.)
2. Боланинг мунчоқдек кўзлари жиққа ёш эди. Куйиб-пишиб гапираётганига қараб турар эканман, галати бир ҳис вужудимни яйратиб юборди-ю, болага жуда ёрдам бергим келиб кетди. (Л. М.)
3. Женя ирғиб ўрнидан турди, сочинини орқасига ташлади, фикрим бўлган сарафанини тузатди, стол устидаги калитни олди ва кетмоқчи бўлди. У бир илож қилиб сой бўйига чиқиб қолди. Женянинг рўпарасида новча, сочи қора, енгсиз кўк жемпер кийган бола турар эди. (А. Г.)
4. Жилдимга Навоий ғазалиётини солиб, мактабга хушнуд жўнайман. (О.)
5. — Сен тўтиқушсан, деди отам такроран, — айб сенда эмас, айб сенинг домланг ва халфангда, улар сенга сабоқни тўтиқушга ўргатгандай ёдлатганлар, аммо ҳеч бир нарсани ўргатмаганлар ёки ўргата олмаганлар. (С. Айм.)
6. Мусофирликда илм ис-таган камбағал одамнинг аҳволи ёмондан ҳам ёмон, унинг аҳволини гапиришга тил ожиз, уни ёзишга қалам тили ҳам дол. (Навоий)

жс, з ундошлари имлоси

Луғат диктант

Жавоб, жавон, жажжи, жазм, жамият, жанг, жанр, жар; жароҳат, жафо; жаҳл, жемпер, жиддий, жийда, жингалак, жипс; жирафа; жисм; журналхон, жуфт, жўхори.

(Портловчи «ж» товушли сўзларнинг тагига чизинг.)

Ижодий луғат диктант

1. *Гараж, массаж, монтаж, дубляж, журнал, экипаж* сўзлардаги ж нинг жарангиз жуфти қайси товуш? Бу сўзларнинг иккитаси иштирокида гап тузинг.

2. Икки хил талаффуз қилинадиган ж нинг жарангсиз жуфтларини эсланг ва ҳар икки хил талаффузга биттадан гап тузинг.

Таъкидий диктант

Зарғалдоқ — жуда фойдали қуш. Улар бор ва ўрмонлар учун зарарли бўлган, лекин бешқа паррандалар ёқтирмайдиган заҳарли, сертук капалак қуртлари, дарахтларда яшайдиган қўнғизлар, чигирткалар билан озиқланадилар.

— Зағчалар турли зараркунанда ҳашарот: тиллақўнгиз, барг қурти ва бошқаларни қириб, кўп фойда келтиради. Зағча болалари қафасда яшашга тез ўрганади.

Изоҳли диктант

1. Инсон хатони ўз тили билан қилади. 2. Садақа ва хайру эҳсон қилиш йўли билан ризқу насибаларингизга барака тиланглар. 3. Илм талаб этмоқлик ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир. 4. Тонгда ухлашлик ризқни қирқади. 5. Қимки ҳаётда тежамкор бўлса, зинҳор қашшоқликка тушмайди. 6. Ё раббий, баданимни, қулоғимни соғлом қил! Сен кофир бўлишдан ва кишиларга муҳтож бўлишдан ўзинг асра. 7. Виждонинг буюрмаган ҳамма нарсадан ўзингни тий, умид тугаган жой ҳувиллаб қолади. (*«Таф. гул.»*)

Луғат диктант

Завқ, занф, зал, замон, зангор, зарра, зарҳал, заҳар, заҳмат, зулм, зиғир, зеҳн, забт, завод, замазка, занг, зарар, зарб, зарра, зардўппи, зарҳал, зафар, заъфарон, зиё, зийнат, зим-зиё, зирак.

Ижодий луғат диктант

Сўз бошидаги **з** ни унинг жарангсиз жуфти **с** га айлантириб талаффуз қилинг ва ҳар бир жуфт сўзнинг маъносини изоҳлаб; оғзаки гаплар тузинг.

Зийрак, зина, зира, зовур, золдир, зора, зот, зўр.

Ижодий диктант

1. Охири **з** билан тугаган сўзларга **б** та мисол ёзинг ва улар иштирокида гаплар тузинг. **з** дан кейин келган товушнинг талаффузга таъсири ҳақида сўзланг.

2. Нуқталар ўрнига мос ҳарфлар қўйиб, сўз ҳосил қилиб ёзинг.

За..., за..., за..., за...? се.л, зи..., зи..., зи..., зи..., зи...
зо..., зо..., зо..., зў...

ЖАРАНГСИЗ ЖУФТИ ПУҚ ЖАРАНГЛИ УНДОШЛАР ИМЛОСИ

л, м, н, нг, р, и ундошлари имлоси

Таъкидий диктант

Кунлардан бир кун ёш Алишернинг кўзи номаълум бир кишига тушиб қолибди. У киши қаддини тик тутиб, ўнг қўлини дам кўтариб, дам тушириб шеър ўқиётган эмиш. Утган-кетганлар эса топган-тутганларини унга берар эмишлар. Алишер ҳам йигитга яқинлашиб, шеърга қулоқ тутибди. Шеър гўзал ва сермаъно бўлганлиги учун шоирга ёқиб қолибди. Шеър тугагач, Алишер: «Мулла ака, шеърингиз менга ёқиб қолди. Уни сотмай-сизми?» — дебди. «Йўқ, — деб жавоб берибди шеър ўқиган киши, — нега десангиз, бу шеър отамдан қолган, отамга бобомдан қолган экан, бобом ҳам бобосидан эшитган экан».

Изоҳли диктант

1. Инсон меҳнати тўхтаса борми — унинг ҳаёти ҳам тўхтайди. Умрим бўйи ақлий ва жисмоний меҳнатни яхши кўриб келганман ва яхши кўраман ҳам, ҳатто жимсоний меҳнатни кўпроқ яхши кўраман... 2. Жисмоний меҳнат олий нерв фаолияти бузилган тақдирда энг кагта даво бўлиб хизмат қилади. 3. Иштиёқ билан қилган ишимиз дардимизни даволайди. 4. Меҳнат — барча хасталиклардан халос этувчи малҳам. 5. Одам танасидаги ҳар бир аъзо ишлашга ва ҳаракатланишга муҳтождир. 6. Иш қилиш, тиришиш одамнинг танасига касалликлар келишига қарши энг мустаҳкам қалқондир.

Ижодий диктант

1. Узаги л билан тугаган қайси феълларда -са қўшимчаси қўшилса, талаффузда бу товуш тушиб қолади. Шундай феъллар иштирок этган учта гап тузинг ва ёзилишини тушунтиринг. 2. м ундоши қатор келган сўзларга ўнта мисол ёзинг. 3. Охири м билан тугаган отларга қаратқич ва тушум келишиги қўшим-

чаларини қўшиб, сўз бирикмаси тузинг, талаффузи ва ёзилишини таҳлил қилинг.

Луғат диктант

1. Мавсум, мавҳум, мадад, мажлис, мажнунтол, макр, метр, мактаб, машина, мард, мангу; маош, масофа, маст, март, мия.

2. Марҳум, маҳрум, масъул, маҳсул, машъум, матбуот, матлубот, маърифат, Маърифат, мақбул, маъқул, мақол, мақом, майнз, мағиз, маҳкам, маҳқум, метин, металл, мовут, совут, мода, модда, музокара, мунозара, муртак.

3. Нон, анор, наштар, ўтин, тутун, нонушта, ниначи, наъматак, ноз-неъмат, номаълум, ниҳол, шанба, манба, танбур, танбеҳ, кунботар, душанба, сешанба, чоршанба, пайшанба, якшанба, сунбул, ўн беш, ўн бир.

и ёзилиб, м эшитиладиган сўзларнинг тагига ченг.

Сайланма диктант

(и ҳарфли сўзларни бир устун, иккунчи сўзларни иккинчи устунга. бўғинга ажратиб ёзинг.

Насиҳат

Бир тўда маймунлар бир тоғда яшар эдилар. Бир кун қуёш ботиб, дунё юзини тун пардаси қоплаганда жиловсиз изғирин ҳар томонга югуриб, маймунларга ҳужум қила бошлади. Бечора маймунлар совуқдан титрар ва исиниш учун бирон чора ахтарар эдилар. Ногоҳ бир жойда ялтироқ қуртни кўриб қолдилар. Уни чуқ деб ўйлаб, талай ўтин йиғиб атрофига қаладилар ва ҳадеб пуфлай бошладилар. Уларнинг қаршиларидagi дарахт устида бир қуш: «Бу олов эмас, кечалари ялтираб кўрнинадиган ялтироқ қурт», — деб қичқириб фарёд қиларди. Маймунлар эса унинг гапига эътибор бермас эдилар. Бу аснода ўткинчи бир одам аҳволни кўрди ва қушга: «Ўзингни кўп койитма, улар сенинг сўзингга қулоқ соладиган, фойдасиз ишдан воз кечадиганлардан эмас, уларга насихат қилиш қилишни тошга уриш ва шакарни сув остига бекитиш билан баробардир», дед.

Қуш одамнинг сўзларига эътибор бермай, маймун-

ларнинг хатосини тушунтириш учун дарахтдан тушиб, улар ёнига келди. Маймунлар уни ўраб олиб, бошини узиб ташладилар.

Оталар «Сўнги пушаймон — ўзингга душман», деб бекорга айтишмаган («Калила ва Димна»дан).

Изоҳли диктант

1. Оймома

Осмонга чироқсан, Оймома.
Нимага йироқсан, Оймома?
Юлдузни етаклаб юрасан,
Нурингни этаклаб берасан.

Юришнинг ўхшайди кемага,
Йиқилиб кетмайсан нимага?
Қаёққа шошасан ҳар куни,
Билдириб тун-куннинг фарқини?

Оймома индамас, эҳтимол,
Дер: Ўзинг кел, барин билиб ол...
(У. Абдуазимова)

2. Мақоллар

1. Дангасаннинг иши битмас, ёз келса ҳам, қиши битмас. 2. Она юртинг — олтин бешинг. 3. Она юртинг омон бўлса, раинги-руйинг сомон бўлмас. 4. Елгиз отинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас. 5. Иш сени енгмасин, сен ишни енг. 6. Кўп юрганга эргашма, кўп билганга эргаш. 7. Ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил. 8. Бировнинг айбини сенга айтган, сенинг айбингни ҳам бировга айтар.

Ижодий диктант

1. нг товуши олдидан увли ҳарф қўйиб, сўзлар ҳосил қилинг:

а) ...нг, ...нг, ...нг, ...нг, ...нг:

б) ҳосил бўлган сўзлар олдига бир ундош қўшиб, бошқа сўзлар ҳосил қилинг. (тонг, тўнг, кенг, тенг каби сўзлар ҳосил қилиниши кўзда тутилади).

2. *Минг, мунг, занг* сўзларини қатнаштириб гаплар тузинг.

3. «Имло луғати»дан бир товушни ифодалайдиган нг ҳарфли сўзлар луғатини тузинг.

Луғат диктант

1. Раис, расм, турна, радиокарнай, сурнай, гулзор, бозор, радио, роҳат, рухсат, равшан, равнақ; март, директор, қора, марра, раҳм; равон, радиоприёмник, радиоэшиттириш, разм, рамз, ранг, рақс, раҳмат, раҳмдил, рия, ром, роман, рост.

2. Арра, арракаш, барра, варрак, дарра, дарров, жарроҳ, зарра, катта, марра, паррак, парранда, паррандачилик, шаррос.

Ижодий диктант

1. Нуқталар ўрнига ҳарфлар қўйиб, сўз ҳосил қилиб ўқинг ва улар иштирокида иккита гап тузинг.

... арра, ... арра, ... арра, ... арра.

2. Варрак, дарров, жарроҳ, паррак, паррандачилик, шаррос. (Сўзларни ёддан ёзинг, уларнинг учтаси иштирокида гап тузинг.)

3. *р* ҳарфи билан бошланадиган қиз ва ўғил болалар исмини икки устун қилиб ёзинг.

Эркин диктант

Шеърнинг мазмунини ўз сўзингиз билан дарак гапга айлантириб ёзинг. *р* ҳарфи иштирок этган сўзларнинг талаффузига эътибор беринг, ёзлишидаги фарқини изоҳланг.

1. Биров-биродан беркиниб кеча,

Мармар тарновдан муз едик пича.

2. Асқар деган бола бор, қилиғи кўн ола бор,

Аланг-жалангдир ҳамон, ясагани ёй, камон.

Рогаткаси қўйнида, қушлар овлаш ўйида

Далаю боғ кезади, қушлар ундан безади.

3. Биздан олис шаҳарга кўчиб кетди Ботирлар.

Янги жўраларига айтиб бизни хотирлар.

4. Бувимларни опам ҳам, ака-ука, ўзим ҳам,

Жуд хши кўрамиз шу иккала кўз билан.

(У. Абдуазимова.)

Луғат диктант

1. Йигит, йил, йирок, йиртиқ, йиртқиқ, йиғилиш, йиғим-терим, йиғин, йиғинди, йирик, йиғиқ, йиғма, йод, йўл, йўл-йўл, йўлка, йўқ, йўлдош, ой, ойи, қийин, кийик, ўйин, қайиқ, айиқ, вайрон, йўғон.

2. Зийрак, бийрон, сийла, туйнук, жийда, майна, жийрон, қийма, хайр, файз, тийрак; кўйлак; зеб-зийнат; оилавий, сиёсий, оммавий, адабий, тарбиявий.

(Сўзларда й ҳарфини қўлламаганда ҳам, маъно англадиган сўзларнинг тагига чизинг.)

3. Аслий, ахлоқий, ахлоқли, ақлий, ақлли, қадимий, маъноли, лимон, лирика, болалик, болали, литр, водий, гербарий, гулли, доимий, теорема, ейишли, ёввойи, доим, поэма, диаметр, Наима, фидойи, жисмоний, майна, нина, миллий, илоҳий, ҳийла, ийламоқ.

Й ҳарфи талаффузда эшитилиб, ammo ёзилмайдиган сўзларнинг тагига чизинг:

Ижодий диктант

-ий қўшимчаси қўшилган атоқли отларга мисоллар ёзинг.

На м у н а: *Навоий, ...*

Назорат диктанти

Йил фасллари

Ер қуёш атрофини бир йилда бир марта айланиб чиқади. Шу даврда у ўз сиртини Қуёшга ҳар хил вазиятда «тутиб» беради. Қуёш осмонда баланд кўтарилганда, унинг нурлари Ерга тўғри тушиб, уни кучлироқ қиздиради ва Ер юзи иссиқ бўлади. Қуёш унча баланд кўтарилмай, унинг нурлари Ерга қиялаб тушганда, Ерни пайпаслаб ўтиб кетгандек бўлади ва Ер юзида совуқ туради.

Қишдан кейин баҳор, баҳордан кейин ёз келади. Ёзнинг қоқ ўртасида — 22 июнда ёзги Қуёш турши юз беради. Энди ёз ўзининг ҳақиқий кучини кўрсатади. Кунлар жуда исийди, болалар сувдан чиқмай қолишади. Бироқ ҳадемай куз яқинлашиб, унинг баъзи аломатлари пайдо бўла бошлайди... Кунлар қисқариб, тунлар узаяди. Аста-секин дарахтларнинг барги сарғайиб

тўқила бошлайди. Ҳадемай дарахтлар яп-яланғоч бўлиб, шумшайиб қолади, табиат қорни кута бошлайди. Шу тарзда фасллар алмашина-алмашина йил ўтади. Азалдан бу жараён такрорлангани-такрорланган.

Лекин Ер шарининг ҳамма жойида ҳам йил фасллари бир-биридан фарқи унчалик сезиларли эмас, шимолий ва жанубий қутблар атрофларида йил давомида совуқ: у ерларда Қуёш нурлари ҳар доим ер сиртини ялаб ўтгандек туюлади ва уни унча қиздирмайди. Экваторнинг иккала томонида, тропикларда эса йилнинг ҳамма фаслларида ҳам иссиқ. У ерда Қуёш ҳар доим тик тепада туради, шунинг учун ҳам бу ерлар. Қуёш иссиқлигини кўп қабул қилади. («Болалар энциклопедияси»дан).

Машина

Куни кеча Фарҳодга адаси ўйинчоқ машина олиб келди. Ўзиям шунақанги хушбичимки, уни Ғайратга жуда-жуда кўрсатгиси келди.

Ғайрат ўртоғининг қўлида эшиклари очилиб-ёпиладиган машинани кўриб, анқайиб қолди. Фарҳод машина биқинидаги мурватни бураб-бураб, полга қўйиб юборган эди, у физиллаб юриб кетди. Деворга яқинлашай-яқинлашай деганда, секин бурилиб, орқасига қайтди.

— Қандай яхши машина-я, буни ким яратган? Қани, қайси бирингиз айта оласиз!

— Заводдаги амакилар! — дейишди чуғурлашиб икки ўртоқ.

Ғайрат ўзида ҳам худди шундай машина бўлишини жуда-жуда истади. Шу куннинг эртасига Фарҳодларникида яна ўшандай машина пайдо бўлди. Лекин уни Фарҳод Ғайратларникига олиб чиқа олмади. Чунки у негадир иситмалай бошлаган эди. Оёқ-қўллари ҳам вирқираб оғрибди, томоғи ачишибди. Ойиси ўглининг аҳволига ачинибди:

— Терлаб туриб совуқ сув ичма, деб доим айтаман сенга!

Ойисининг гапи Фарҳоднинг қулоғига зўрға кирарди. Чунки у эртага Ғайратнинг туғилган куни эканини эшитган. Машинани шу куни совра қиламан, деб ўйлаган эди. Шунинг учун ҳам дабдурустан сўради:

— Ойи, эртага тузук бўламанми?

— Дорини вақтида ичсанг тез тузаласан. (Я. С.)

Топшириқли назорат диктанти

Аҳмаджоннинг жасорати

Қисм бир неча километр йўлни жанг билан босиб ўтиб, кечга яқин кириб келган Золотаревка қишлоғининг кираверишида уйлар бузилган, ёнган ва ҳануз ёнмоқда эди. Немислар нардан-берн қазилган окопларида ўрнашиб, вайроналарга кириб олиб, қаттиқ қаршилиқ кўрсатди. Жанг кун ботгунча давом этди.

Қисм қоронғи тушгунча душманни олдинги окопларидан суриб чиқарди. Атака бошланадиган вақтда немислар бузилган иморатнинг подвалига ўрнашиб, йўлни, тепалик орқаларини пулемётлардан ўққа тута бошлади. Ўқ визиллар, ерни чангитар, бош кўтаришнинг сира иложи йўқ эди. Капитан Аҳмаджонга ҳар қандай қилиб бўлса ҳам немис пулемётларини бартараф қилишни буюрди. Капитан буни қандай ишонч билан буюрган бўлса, Аҳмаджон шундай ишонч билан эмаклаб кетди. Йўл фақат битта: куйиб тушган ва ҳануз тутаётган уйлар оша бориш керак эди. Ўт ва тутун ичидан одам ўтиб келиши немисларнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Аҳмаджон ертўланинг ёнига бориб, иккита граната ташлади. Икки ертўла емирилиб, немис пулемётларининг харобаси остида қолиб кетди. Шундан кейин қисм атака бошлади.

Золотаревка қишлоғига Аҳмаджон ва унинг бўлини маси ҳаммадан бурун кириб келди. (А. Қ.)

н ва нг ҳарфли сўзларни бўғинга ажратиб ёзиб беринг, қайси ўринда бир товуш ўринга бошқа товуш айтилаётганини ажратиб кўрсатинг (тагига чизинг).

ЖАРАНГЛИ ЖУФТИ ПУҚ ЖАРАНГСИЗ УНДОШЛАР (к, ҳ, ц) ИМЛОСИ

Изоҳли диктант

1. Илк баҳорнинг ёқимли шабадаси болалар боғчасидаги мевали дарахт шохларини аста силкитади. Ҳаво очиқ. Ариқчалар тозаланган. Ариқчаларда сув шарқираб оқмоқда. 2. Қишлоғимиз ўртасидан катта анҳор оқади. Анҳорнинг ўнг томонида мактабимиз биноси ва мактаб боғи бор. Бу боғқа ўқувчиларнинг ўзлари қарайдилар. Утган йили мактабимиз ёнига кичкинтойлар учун боғча қуриб берилди. 3. Воҳид олис йўлга чиққа-

нида, айниқса машинада сафар қилганида. жим ўтириб хаёл суришни яхши кўради. 4. Зоотехник бўлмоқчи эдим. Болаликдан ҳайвонларга ишқим тушган. 5. Ҳозирча яқинлашишга ҳаққингиз йўқ. 6. Тоза ҳаво олиш учун ташқарига чиқадиган вақтинг ҳам бўлди.

Қайси сўзларда қ ва ғ ундоши х тарзида айтиляпти? Изоҳланг.

Таъкидий диктант

Мақоллар

1. Уйлаб гапирган мақтовда бўлар, ўйламай гапирган мазахда бўлар. 2. Аччиқ тил — захри илон, чучук тилга жон қурбон. 3. Яхшини мақтасанг ярашар, ёмонни мақтаган адашар. 4. Яхшиларга ёндошсанг, мақсадингга етарсан. 5. Мақтанчоқ — қуруқ пўчоқ. 5. Сен ўзингни мақтама, сени биров мақтасин. 6. Қинғир ишнинг қийини қирқ йилдан кейин ҳам чиқар. 7. Тўғри сўз қулоққа ёқмас. 8. Тўғри гапнинг тўқмоғи бор. 9. Дўстингга ҳазил қилма, оқибати уришдир, Душманингни мақсади аҳволингга кулишдир. 10. Йўлга чиқсанг, йўлдошли чиқ. 11. Йўққа ишониб, бордан ажралма.

Луғат диктант

Қавиқ, қавс, қадоқ, қадр, қаер; қайд, қайиқ; қийноқ, қайроқ, қайсар, қайси, қайчи, қалб, қалъа, қамиш; қанд, қандак, қанддон, қаноатли, қарз, қария, қарол, қарор, қарс, қасамёд, қаср, қатл, қаттиқ, қатъий, қафас; қашшоқ, қаҳр, қаҳқаҳа, қайиқ, қийма, қипиқ, қирра, қирқ, қитъа, қовоғари, қоида, қойил, қолип, қопқоқ, қоракўл, қофия, қувват, қулф, қутб, қўзиқорин, қўлқоп, қўштирноқ.

Бир бўғинли қайси сўзларнинг икки ундоши орасида қисқа «и» товуши эшитилади? Шу сўзларнинг тагига чизинг.

Ижодий диктант

1. Сўз охирида қ ёзиладиган отларга 3 та мисол топиб, уларнинг ҳар бирини эгалик ва келишиқ қўшимчалари билан турлаб ёзинг. Товуш ўзгариши юз берган сўзларнинг тагига чизинг.

2. Сўз ўртасида қатор келадиган қ ундошли 5—6 та сўз топиб, уларни бўғинга ажратиб ёзинг.

Таъкидий диктант

1. Раҳбархоннинг топшириғи билан Зафар Турғуннинг ишларидан хабар олди. 2. Рустамжон ходачани олиб, қувурга тиқилиб қолган чўп-хасларни тушира бошлади. Қувур оғзидан бир кучоқ хашак аралаш шағал отилиб тушди. Тепада ваҳимали шовқин кўтарилди. Ҳамма ҳаяжон билан кўприкнинг чап ёнига ўтди. Мазаси қочган Рустамжонни эҳтиётлаб, ўтовга келтиришди ва шифокор чақиришди. Овул шифокори унга дори ҳидлатиб, укол қилди. Иссиқ қанд чой ичгач, у ўзига келди ва кўзини очди (Ҳ. Н.)

Изоҳли диктант

1. Зарур бўлганда жон фидо этмаган кишини оқил дейиш хато. 2. Ҳар бир киши ўз эътиқодини ҳимоя қилиши учун мард бўлиши керак. 3. Ҳақсизликни кўра туриб индамаслик — ўша ҳақсизликда қатнашиш билан баробар. 4. Хатоларинг ва адашган йўлингдан хафа бўлма. Ҳеч нарса сенга ўз хатойингни англаб етишингдан ортиқроқ сабоқ бермайди. Ўз-ўзини тарбиялашнинг энг асосий омилларидан бири ҳам шудир. 5. Ўз аҳмоқлигини англаб етган аҳмоқ аҳмоқ эмас. («Таф. гул.»)

Луғат диктант

Хабар, хаёл, хазон, халқ, хандон, ханжар, харажат, хароб, хат, хафа, хашак, хиёбон, хина, хипча, хитоб, хода, хоин, холи, худди, хулоса, хулқ, хум, хуш, хушвоз, хўп, хўш.

Ҳавас, ҳаво, ҳадеб, ҳадя, ҳаёт, ҳазил, ҳазм, ҳайкал, ҳайрат, ҳайф, ҳали, ҳалол, ҳалқа, ҳамдам, ҳамдард, ҳамла, ҳамон, ҳамроҳ, ҳамшира, ҳаракат, ҳарф, ҳатто, ҳашар, ҳаяжон, ҳақиқат, ҳид, ҳикоя, ҳис, ҳисса, ҳовуз, ҳарф, ҳол-аҳвол, ҳордиқ, ҳосил, ҳукм, ҳурмат, ҳушёр, ҳўл, ҳўплам.

Сайланма луғат диктант

ҳ ҳарфли сўзларни алфавит тартибида ажратиб ёзинг.

Имтиҳон, меҳмон, хола, шаҳар, меҳр, хушбабар, суҳбат, гавҳар, оҳиста, ҳамфикр, фахр, ҳамон, шох, ҳужра, саҳна, шўх, оҳанг, ҳужум, ўхшаб, ҳамма, аҳвол, баҳмал, чеҳра.

Ижодий диктант

1. х ундоши билан бошланадиган 5 та қиз боланинг, 5 та ўғил боланинг исмини ёзинг.
2. ҳ ундоши билан бошланадиган 6 та қиз боланинг, 6 та ўғил боланинг исмини ёзинг.
3. х ва ҳ ҳарфлари сўз ўртасида келган исмларни шкки устун қилиб ёзинг.

Еддан ёзув

1. Ҳунар бўлса қўлингда,
Нон топилар йўлингда.
 2. Меҳнатингни ҳалол қилсанг,
Ҳузурини кўрасан.
 3. Ҳисобини билмаган ҳамёнидан айрилар. 4. Ер — казина, меҳнат — бойлик.
- Ухлади — уҳлади; шох — шоҳ; хил-хил — ҳил-ҳил;
кол — қол; ҳам — ҳам, хуш — ҳуш; хийла — ҳийла,
руҳ — руҳ.
- Шу жуфтликлар иштирокида гап тузиб ёзинг.

Изоҳли диктант

1. Космонавтика асосчиси Константин Эдуардович Циолковскийнинг номи бутун дунёга машҳурдир. У инсон кoinотда узоқ вақт яшай олиши ва ишлай олиши учун у ерда йирик орбитал станциялар барпо этишни таклиф қилди. 2. Цирк — энг қадимги санъат турларидан бири. 3. Кенг цехда қатор-қатор металл кесиш дастгоҳлари жойлашган. 4. Цементлар сувда қорилгач, ҳавода қотиш ва сувда ўз мустаҳкамлигини ошириб бориш қобилиятига эга. 5. Циркуль — айланалар, уларнинг ёйлари чизиладиган, чизиқли ўлчамлар кўчириладиган ва ўлчанадиган асбоб. 6. Цитата — бирор асардан сўзма-сўз олинган парча («*Болалар энциклопедиясидан*»).

Сайланма луғат диктант

ц ҳарфи те товушини билдирган сўзларни бир устунга, фақат е товушини билдирган сўзларни эса иккинчи устунга ёзинг.

Акация, акцент, акционер, аннотация, аппендицит, диссертация, изоляция, концерт, культивация, милиция, механизация, операция, коллекция, офицер, официант, прицеп, мотоцикл, цилиндр, цитрус, Греция, дезинфекция, дециметр, инфекция, квитанция, центнер.

Ижодий диктант

Концерт, коллекция, цивилизация сўзлари иштирокида гаплар тузинг.

Сайланма диктант

1. Инсон бахтли бўлиши керак. Агар у бахтсиз экан, унинг ўзи айбдор. Бинобарин, у шу ноқулайлик ва шу ноҳақликни бартараф этмагунча ўзи учун куйиб-пишиб ҳаракат қилмоғи лозим (*Л. Н. Толстой*). 2. Бахт қуши бошига қўнганда, ундан фойдалана билмаган одам полимаслиги керак. Зўр қувончга фақат катта меҳнат билан эришиш мумкин (*И. Гёте*). 3. Инсоннинг инсонлиги, фикрларидан эмас, қилган ишидан билинади. 4. Шон-шарафга олиб борадиган йўл — меҳнатда.

(п тарзида талаффуз қилинадиган б ва ф ҳарфли сўзларни икки гуруҳга ажратиб ёзинг)

Луғат диктант

1. Дафтар, офтоб, атроф, фасл, хуфтон, афзал, тараф, садаф, сафар, файз, Фотима, Фируза, Фурқат, Фазилат, Юсуф, фазо, фан, фахр, фол, фурсат, хавф, китоб, кабоб.
2. Фирма, фабрика, фаза, факультет, фамилия, фанер, фармацевт; фашизм, февраль, ферма, физика, фавора, фото.

Ижодий луғат диктант

Охири ф билан тугаган атоқли отларга мисоллар

топиб, фамилия тузинг ва ёзинг, уларнинг 2 тасни қатнаштириб гап тузинг.

Сўзларнинг талаффузига кўра урғусини қўйинг.

Сайланма луғат диктант

Чавандоз, чада, чама, чана, чанг, чап, чарм, чек, чет, чигит, йигитча, чилла, чинни, чит, чирк, чой, маҳит, почта, тинч, чўмич, чигиртка, ичди, итча, кечди, сочли, очди, қочди, қучди, учди, учта.

ч ёзилиб ш талаффуз қилинадиган сўзларнинг ҳамда т ёзилиб, ч талаффуз қилинадиган сўзларнинг тагига чизинг.

АЙИРИШ (Ъ) ВА ЮМШАТИШ (Ъ) БЕЛГИЛАРИНИНГ ИМЛОСИ

Изоҳли диктант

I. 1. Элга маъқул — сенга маъқул. 2. Гап билан ваъда берма, иш билан ваъда бер. 3. Ҳар кунги ваъзхонликдан бир кунги жонбозлик яхши. 4. Ошнинг таъми туз билан, одамнинг таъми сўз билан. 5. Ваъдага вафо — марднинг иши, ваъдасиз — субутсиз киши.

II. 1. Уқувчилар ёзда оромгоҳда дам оладилар. 2. 1 сентябрь — Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни. 3. 1989 йилнинг 21 октябрида ўзбек тилига давлат мақоми берилди. 4. 1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикаси ўз Конституциясини (Асосий Қонуни) қабул қилди.

Сайланма диктант

1. Йўловчилар баъзан ялангликда тунаб қолар, баъзан карвон-саройларга тушиб, бир-икки кун дам олар эдилар. 2. Мен Саъдийнинг «Гулистон»ини афзал кўрурман. Кўп бамаъни ва ибратомуз ҳикоялар бор, деди Ҳусайн. 3. Алишер «Қушлар тили»ни беркитиб қўйиб, тахта устида очиқ турган Қуръон калималарини такрорлай бошлади. 4. Подшоҳ шу вақтда вазири хўжа Ҳасаннинг маърузасини тинглар эди. У Қашқар чегарасидаги аҳвол тўғрисида маълумот берар эди: — Султон Муҳаммаднинг кенжа ўғли Қашқарда қўшин тўплаётган эмиш, — деди у маънодор қилиб. — Бадахшонга қўшин

юбормоқ керак. 5. Навоий эшикдан кириши билан таъзим қилиб тиз чўкди ва ижозатдан кейин пойгоҳда чўкка тушиб ўтирди. 6. — Қандай журъат этдинг? — деди сансираб. 7. Хусайн Бойқаро Навоийнинг таъсирига берилиб, илм толиблари, шоирлар, наққошлар ва меъморларни ўз қаноти остига олган эди. У шоирнинг танқидий сўзини маъқуллагандай бўлди. 8. Эшитишимча, Мўғулбек халққа зулм қилиб, менинг шаънимга дор тушираётган эмиш. (М. Осим)

Ҳар бир гапни диққат билан эшитинг, айириш белгиси билан ёзилган сўзларни талаффузга кўра икки устун шаклида ёзинг.

Луғат диктант

1. Автомобиль, акварель бўёқ, альбом, альпинист, аял (мусиқа асбоби), апельсин, артель, асфальт, бандероль, батальон, бильярд, бульдозер, вермишель, дельфин, кастрюлька, кисель, кинофестиваль, коньки, культивация, мультфильм, ноль.

2. «Имло луғати»дан айириш белгиси ишлатиладиган сўзларни кўчириб ёзинг.

Ижодий диктант

1. Ўзингиз билган айириш белгили сўзларни эсланг. Уларнинг талаффуздаги икки хил вазифасига кўра икки устун (ёки гуруҳ) қилиб ёзинг.

2. Ўзингиз билган юмшатиш белгили сўзларни эсланг. Юмшатиш белгиси сўз ўртасида келадиганини бир устун, сўз охирида келадиганини бир устун қилиб ёзинг.

3. *Сентябрь, октябрь, мебель, роль* сўзларига келишк ва эгалик қўшимчаларини қўшиб, тўртта гап тузинг.

Еддан ёзув (эшитиш диктанти)

1. Циркуль, табель, асфальт, автомобиль, фильм.

2. Съезд, суръат, журъат, меъёр, феъл, таъсир, таъмин, таъзим, масъул, сунъий, эътироз, эълон.

Назорат диктанти

1. Баъзилар ўзлари билмаганлари ҳолда бахтиёр яшайдилар. 2. Маънавий бойлигингиз қанчалик мустаҳкам бўлса, фикрингиз, сўзингиз, ишингиз ҳам ўзаро шун-

чалик чамбарчас боғланиб кетган бўлади. 3. Иқтисодий мутеликдан халос бўлган одамнинг ичидагина гурур ўлмайди. 4. Фикр равшанлиги ифода равшанлигини таъминлайди. Нутқнинг кучи оз сўз билан кўп маънони англата олишда. 5. Нотиқнинг асосий санъати санъатининг кўзга ташланмаслигидадир. 6. Бахтнинг зарур таркибий қисми — бу тўғри яшаётганингга, ортингда худбинлик, қаллоблик, маккорлик, зиёндошлик каби разилликлар йўқлигига қатъий ишонишингдир. 7. Сенинг қадр-қимматинг ўз имкониятларингдан тўла фойдаланиб ўқишингга. Эр кишининг иззат шаъни — текинхўр, ҳамтовоқ бўлмасликда. Фикр ялқовлигидан ҳазар қил. 8. Уқитувчи энг масъул вазифани адо этади — у инсонни шакллантиради. 9. Ҳар балонинг боши таъмадир. Қуш донга таъма этмасайди, тузоққа илинмасди. Одам очкўзлик камарини белига боғламаса, иззат либосини хорлик балосига алмаштирмасди. 10. Уч неъмат қадрига уч тоифа одам этади: ёшлик қадрига — қарилар, саломатлик қадрига — беморлар, хотиржамлик қадрига — ғам-ташвишли кишилар (*Таф. гул.*).

Изоҳли диктант

1. Қим раҳм қилмаса, унга ҳам раҳм қилинмайди.
 2. Қарзни ўз вақтида бермасдан чўзиб юриш зулмдир.
 3. Дўстлик ҳам мерос қолади, душманлик ҳам. 4. Нақд пулим бўлмаса нарса сотиб олмайман. 5. Тангри наздида энг яхши гап — рост гапдир. 6. Отангнинг дўсти билан дўстлик алоқасини давом эттиришинг отангга қилинган яхшиликдан ҳисобланади. (*«Ҳадис»дан*)

1. Кўриб қолди Тулкивой
 Қопқон узра гўшт турар.
 «Меҳмон қилай акамни», —
 Деб бўрига югурар. (*Оллоёр*)
2. Дарахт мевасидан билинар,
 Одам — сўзидан.
3. Ишонмагин «дўстинг»га,
 Сомон тикар пўстингга.
4. Дўст юзга боқар,
 Душман — изга.
5. Онангни отангга ёмонлама,
 Дўстингни — душманга.

6. Олай десанг кўп ҳосил
Меҳр қўйиб меҳнат қил.

Ижодий диктант

*Тўрт, мушт, настлик, хурсанд, концерт, август, баланд,
пишт сўзлари иштирокида гап тузинг.*

Назорат диктанти

Тўғрилиқ

Айтишларича, қадим-қадим замонда бир подшо кошона қурдиришни ихтиёр этибди. У машҳур ҳунарманд усталарни ҳузурига чақириб, мақсадини айтибди. Усталар режа тузиб, энг тўғри, кам-кўсти йўқ, баланд устун ахтаришиб, шаҳару қишлоқларни кезиб чиқишибди. Ниҳоят, ёлғиз яшовчи кекса аёл ҳовлисидаги азим теракни танлашибди. Улар кампирга тилла тангалар бериб, теракни кесиб олиб кетибдилар. Уни саройнинг ўртасига ўрнатибдилар, зарҳал нақшлар билан ишлов берибдилар. Устун эса сарой чиройини яна ҳам очиб юборибди. Сарой битгач, одамлар уни томоша қилгани келишибди. Саройни кўриш учун келган кампир ҳам устунга қараб: «Тўғри ўсганинг учун мана шундай безаниб, эл эътиборини тортиб турибсан. Эгри бўлиб ўсганинга ўтин бўлиб, ёниб кул бўлардинг. Тўғрилиқ сенга шунчалар иззат-икром бахш этди. Шу туфайли мен ҳам йўқчиликдан қутулиб, турмушим яхшиланиб кетди», — деган экан.

Демак, тўғрилиқ, ҳалоллик инсонни камолот сари етаклайди.

**КЕТМА-КЕТ КЕЛГАН ҲАР ХИЛ УНЛИ ВА
УНДОШ ҲАРФЛАР ИМЛОСИ**

Таъкидий диктант

1. Ҳар қандай тарбия оиладан бошланади. 2. Инсоният нонни жами таомлардан устун қўйган. Деҳқон пешона тери ва қалб қўри билан етиштирган нонни авайлаш ҳар биримизнинг виждоний ишимиз эканлигини доимо ёдимизда тутишимиз керак. 3. Баъзи шоирлар шеър ёзишдан, девон тузишдан мақсад, гўё фақат гўзал

сехрани таърифлаш, деб билдилар. Маърифатсиз битилган разаллар, девон зое кетган меҳнат мевасидир. («Таф. гул.») 4. Эрта саҳар. Табиат бирам оромбахш... 6 1945 йил 1 апрель куни Ҳамза театри санъаткорлари «Алишер Навоий» пьесасини муваффақиятли саҳналаштириб, халққа кўрсатди.

Луғат диктант

Қаноат, саноат, соат, шижоат, зироат, хоин, боис, шоир, доир, фонз, жоиз, Ноиб, Ноиба, Ноила, Тоир, тоифа, шиор, теорема, биология, геометрия, риоя, радио, Саида.

Ижодий диктант

«Ило луғати»дан кетма-кет келган ҳар хил ва бир хил унлилар иштирок этган сўзларни аниқлаб, икки устун шаклида ёзинг.

Манфаат, ташаббус, новвой, баргга, муддат, жажжи, иззат, икки, эллик, ҳамма, тонна, иншоот, дўппи, арра, хисса, катта, талаффуз, амакивачча, пашша, чаққон..

1. Уч-тўртта мақол топиб ёзинг. Улар таркибида кетма-кет келган бир хил ундошли сўзлар бўлсин.

Тикансиз гул бўлмас, машаққатсиз — ҳунар. Каттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда. Ақлли ўзини айблар, ақлсиз — дўстини. Аввал ўйла, кейин сўйла. Ширин ёлғондан аччиқ ҳақиқат яхши каби мақолларни эслатиш мумкин.

2. Талаффузда бир ундош тарзида айтиладиган кетма-кет келган бир хил ундошли сўзларга мисоллар ёзинг (*грамм, миллион, миннатдор, аппарат, танаффус, металл, грамматика* каби сўзлар кўзда тутилган).

**УРҒУЛИ ВА УРҒУСИЗ БУҒИНЛАРНИНГ ЕЗИЛИШИ
ОЛИНМА СЎЗЛАРДА УРҒУСИЗ О УНЛИСИ**

Изоҳли диктант

1. Одина бизникига қайтгани йўқ, қаерга кетди экан? Мен ҳозир отамнинг буйруғи билан Одинадан хабар ол-

гани келдим. (С. Адн.) 2. Берган миннат қилмасин, олган гапирсин. Кўпчилик унча арзимайдиган яхшиликлардан миннатдор бўлади, аммо ҳеч ким ҳақиқий яхшиликнинг қадрига етмайди. Қилган ҳар бир саховатинг учун миннатдорчилик талаб этиш — савдолашиш деган сўз. («Таф. гул.») 3. Кенжа ботир олдин қайси йўл билан кирган бўлса, ана шу йўл билан дарвозабоннинг олдига чиқди. (Эртақдан) 4. Вужудини қоплаган оналик меҳри голиб келиб, туни билан тортган азоби ҳам эсидан чиқди. (П. Т.) 5. Ирода кўзланган мақсад йўлида учрайдиган тўсиқларни енгил жараёнида таркиб топади ва муо- таҳкамланиб боради.

Фақат иродали кишиларгина табиат сирларини очиб- лари мумкин, фақат иродали кишиларгина ўз ҳаракати йўлидаги тўсиқларни енга олиши мумкин, фақат иродали кишигина буюк санъат асарларини ярата олади, қонот ва океан ҳам фақат иродали кишиларгагина бўйсунган. («Болалар энциклопедияси»дан)

1. Шаҳардаги Навоий, Ш. Рашидов, Фурқат, Дўст- лик кўчаларида транспорт ҳаракати ниҳоятда тизилган бўлганлиги сабабли, велосипед қатнови таъқиқлаб қўйил- ган. 2. Стол устига юз шамлик қалпоқсиз лампочка даст- тушириб осилган эдики, ўтирган кишининг пешонасига иссиғи уриб турарди. (П. Қ.) 3. Райҳон Самадова вужуди билан сезиб турибди — Зулхумор яна дадасини кўмсаган. (У. Ус.) 4. Очил сўзини тамом қилар-қилмас, Виталий Александрович сўзга чиқди. (П. Қ.) 5. Кеча кечқурун ойнангиз қарсиллаб синган заҳоти югуриб кў- чага чиқсам, Қосимов муолишда қочиб бораётган экан. (У. Ус.)

Таъкидий диктант

1. 1. Егоров қўлидаги электр фонарчани хандаққа тут- ди. 2. Бола солдатларнинг шлемлари ҳам, автоматлари ҳам ўрисларники эканлигини пайқайди. 3. Нор отам дала- сида қизғин терим ҳаракат, Пахта завқин суришиб, қув- нар қизи Мамлакат. (Қ. М.) 4. Ҳовли орқасидаги кенг майдонни кўплашиб чопиб, ҳар хил сабзавот: картошка, пиёз, сабзи экдик. (Ғ.) 5. Малла автобусдан, троллей- бусдан тушган одамларни зийраклик билан кузатарди. Маллани Ёдгорга битта бульдозерчи берган эди. 6. Ёд- гор Малланинг бошини силаб йўлак олдида анчагача

Ўтирди. Вагон-уйчадан Зуфар амакининг чақиргани эшитилди. (У. Ю.)

11. 1. Ишларини ақл ва тажрибага суяниб қилмайдиган бемулоҳаза одам ҳамиша охирида пушаймон бўлади. 2. Оқибати нима бўлишини яхши билмасдан туриб, бўлмаган нарсаларни хаёл қилмаслик керак. 3. Лайча югуриб келиб илоннинг бўйнидан олди-да, тишлаб ўлдирди, болани ҳалокатдан қутқарди. 4. Зоҳид уйга кириб қараса, ўғли саломат, бешик тагида эса бир катта илон чўзилиб ётибди. 5. Шошилиб қийинган ишнинг оқибати жунук бўлади. («Калила ва Димна»дан) 6. Лайча кабутар ва товуққа жуда ўч бўладиган йиртқич кичик ҳайвондир.

Эркин диктант

Бадантарбия

Акром футболни жон-дилидан яхши кўради. Шунинг учун ҳам «Тренер келибди, мактаб болаларидан ҳовли гуруҳ тўзаётганмиш, ким гуруҳга аъзо бўлишни истаса, аввал доктордан ўтиб, соғлиғи ҳақида маълумотнома олиши керак эмиш», — деган сўзларни ўртоғидан эшитди-ю, ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди.

Дарров поликлиникага чопиб келди. Синфдоши Бахтиёр ҳам шу ерда экан.

— Сен ҳам келдингми? — деди у Акромга ажабланиб. Акром бош ирғаб қўйди-да, сўнгра сўради:

— Доктордан ўтдингми?

— Ҳа.

— Мени бирпас кутиб тур, — деди Акром ва ичкарига кириб кетди.

Бир оздан сўнг маъюс тортиб чиқди. Бошини қуйи ёганича ташқарига йўл олди.

— Сенга нима бўлди, Акром?

— Ангинанг бор дейишди, энди мени гуруҳга олишмаса керак.

Шу онда бўлиб ўтган бир воқеа Акромнинг эсига тушди. Азонлаб югурмасам ҳам соғломман, деб мақтанган эди Бахтиёрга. Бугун Акромнинг «кўзи очилди»: ортадан бошлаб ҳар куни бадантарбия қилишга аҳд қилди.

Эшитиш диктанти

'Айлана ва доира

1. Бир йўлдан иккинчи йўлга кўчирилмайдиган бўғинли сўзларнинг тагига чизинг, *лимон, велосипед, кнопка* сўзларидаги урғули бўғинни аниқланг.

Атрофимизда думалоқ нарсалар жуда кўп. Уларнинг баъзилари доирани эслатади. Булар — оби нон ва қуймоқ, медаль ва тангалар, лимон бўлаги... Яна бошқалари, масалан, ҳалқа, велосипед ғилдирағи, узук кабилар айланага жуда ўхшайди.

Айлананинг доирадан нима фарқи бор? Айлана билан чекланган нарсаларнинг ҳаммаси — доира. Айлана эса шу доиранинг четларигина, холос.

Айлана — фақат чизиқ. Оқ қоғоз устига стаканни қўйиб, атрофидан қалам юргизиб чиқсак, ҳосил бўлган ингичка думалоқ чизиқ айлана бўлади. Айлана чизиш учун циркулдан ҳам фойдаланиш мумкин. Агар циркуль бўлмаса, қоғоз варағини ёғоч тахтача устига қўйиб, ўртасига битта кнопка қаданг, тагига пишиқ ип боғлаб қўйинг, ипнинг иккинчи учига қалам боғланг. Қаламни ип боғланган жойидан ушлаб, таранг тортинг-да айланма чизиқ чизиб чиқинг, шунда айлана ҳосил бўлади.

Доира — ясси шакл, уни қирқиб тайёрлаш мумкин. Ҳали чизган айланангизни атрофидан қайчи билан қирқиб чиқсангиз, доира ҳосил бўлади. Циркуль қўйиладиган ёки ҳалиги кнопка қадаладиган нуқта айлана ва доира маркази ҳисобланади. Лимон бўлаги ва велосипед ғилдирағи марказини топиш осон.

2. Сўзларни бўғинларга ажратиб ёзинг ва тўғри талаффуз қилиб ўқинг. Бўғин кўчириш қоидаларини изоҳланг.

Телевизор, инсценировка, театр, опаси, онангиз, уюшқоқ, мудофаа, муддао, радио, тонги, онги, менга, сингил, маъно, журъат, кадр, вақт, сабр, 1994 йил.

Ижодий диктант

1. *Сутдай, қаҳрамонларча, йигитча, сузма, тугма* сўзлари иштирокида гаплар тузинг ва маъносини изоҳланг. Ажратилган сўзларнинг охириги бўғини урғу олганда қандай маъно, урғу олмаганда эса қандай маъно билдиришини ўзаро қийёсланг.

2. *Кесма, ўсма, қатлама, димлама, босма, мослама, қовурма, ёзма, олма, осма* сўзларидан бирини таълаб, иккита гап тузинг: урғунинг ўрни ўзгариши билан сўзнинг маъноси ҳам ўзгаришини изоҳланг.

АЛФАВИТ

Еддан ёзув

Ўзбек алфавитини ёддан ёзинг, унли ҳарфларнинг таънига чизинг. Унли товушлар билан унли ҳарфларни изоҳланг.

Ижодий луғат диктант

Сўз бошида, ўртасида ва охирида икки товушни ифода қилайдиган «йо» лашган унлилар (е, ё, ю, я) иштирок этган сўзлар топиб, алфавит тартибда ёзинг. Қайси ўрнида ё ҳарфи бир товушни ифода қилади?

Сайланма луғат диктант

Бир товуш ўрнида ёзиладиган икки ҳарfli сўзларни ва ҳар бири алоҳида товуш билан ифодаланган сўзларни, икки устув шаклида, бўғинлаб ёзинг.

Н а м у н а:

о н з

м е н - г а

с и - н г и л

с и н - г а н

т е н г

д е н - г и з

Англамоқ, ангор, ангишвона, оҳанг, оҳанги, бугунги, бурунги, гангимоқ, дангал, дангаса, китобингиз, динга, донғи, донгдор, дуранг, тажанг, кўринган, лаганга, лангар, мангу, енг, енгил, жанг, жанговар, жарангли, занг, зангори, ингичка, инграмоқ, индинга, кейинги, кенгроқ, кенгаймоқ, кенгаш, кунга, кўнгил, манг, минг, минган, мунгли.

Ижодий луғат диктант

Матндаги сўзларни бош келиши шаклида алфавит тартибига солиб ёзинг.

Ҳури бор оралаб уйга кетди. Зиёбек уни кўздан го-

йиб бўлгунча кузатиб турди. Кейин кулранг йўргани сойга олиб тушиб суғориб, етаклаб отхонага олиб борди. Отхона ичи ҳар сафаргидек дим, зах эди. У эшикдан кириши билан «гуп» этиб димоғига фонус, тезак, хас ҳиди урилди. Мирзараим ака ҳам аллақачон ўрнидан туриб ивирсиб юрган экан.

— Бу ёққа олиб кел, — деди у Зиёбек кириши билан, — мана бу охурга кабада (ем) солиб қўйдим.

Зиёбек кулранг йўргани Мирзараим ака кўрсатган охурга олиб бориб боғлади. (Н. Ф.)

Н а м у н а: *Боғ, кетмоқ, ораламоқ, уй, Ҳури; ...*

Фонетика, графика, орфоэпия ва орфографиядан ўтилганларни такрорлаш юзасидан назорат диктантлари

Бобур ва кабутар

I. Мирзо Бобур ёшлигидан зийрак бола бўлиб ўсди. Кунлардан бир кун Умаршайх сарой аъёнлари билан қасрда ўлтирган экан, бир кабутар учиб келиб, айвон пештоқига қўнибди-да, «ғулу-ғулу-ғулу» қилаверибди. Умаршайх аъёнларидан: «Кабутар не дейдур?» — деб сўраб қолибди. Анчадан буён уруш кўрмай, қиличлари қонсираган аъёнлар: «Олий ҳазрат, кабутар, қиличларни қиндан суғурмоқ керак, дейдур», — деб жавоб беришибди.

Гапга қўшилмай бир чеккада жим ўлтирган Мирзо Бобур: «Йўқ, кабутар ундай демайдур. У қовун сайлига чақирибдур. Жонивор хушхабар келтирибдур», — дебди. Умаршайх кабутарни тутиб келтиришни буюрибди. Кабутарни тутиб келиб, оёғидаги мис ҳалқа ни олиб қарашса, ичидан бир хат чиқибди. Хатда: «Олий ҳазрат, қовун айни пишди. Келиб қўл уриб берсалар», — деб ёзилган эмиш. Мирзо Бобурнинг гапи тўғри чиққанидан ҳайратга тушган Умаршайх ўғлидан: «Бунчалик топқирлигингга боис недур?» — деб сўрабди.

— «Ота, — дебди Бобур, — бу кабутарга эътибор қилмадингиз. Утган йили қовун сайли хушхабарини худди ана шу жонивор хабар қилгон эрди, каминанинг кўзи кабутарнинг ўнг қанотидаги қора холга тушган заҳоти ани таниди ва шу сўзни тахмин этди», — деб жавоб берибди.

Еш мирзонинг ҳушёрлиги, топқирлигига қойил қолган Умаршайх аъёнларга қараб: «Қилични эмас, ақл-

идрокни ишга солмоқ лозимдир. Хабар қилинглр, барча қовун сайлига отлансин!» — деб фармойиш берибди.

II. Цирк — энг қадимги санъат турларидан бири. Узоқ ўтмишдаёқ Миср, Юнонистон, Ҳиндистон, Хитой шаҳарларидаги майдонларда байрам кунлари дорбозлар, фокусчилар, чавандозлар, жонглёрлар, ҳайвон ўргатувчилар ўз санъатларини намойиш қилганлар. Барча халқларнинг сеvimли бу санъати бизнинг кунларимизга қадар сақланиб қолган.

Дунёдаги барча циркларда арена ўлчами донмий бир хил қилиб белгиланган. Унинг диаметри — 13 метрга тенг.

Нима учун? Чунки қачонлардир цирк дастурийнинг катта қисмини чавандозлар ва ўргатилган отларнинг чиқишлари эгаллаган. Отлар майдончада айлана ҳосил қилишган, унинг атрофини томошабинлар ўрашган. Дастлабки цирк биноларини қуришдаёқ, артистларга ҳар бир шаҳарда отларни қайтадан ўргатиб ўтирмасликлари учун майдончаларни доира шаклида ҳамда бир хил ўлчамда қуришган.

Шундай цирк гуруҳлари борки, улар умр бўйи кўчиб юришади. Уларни ҳатто сайёр цирк ҳам дейишади. Бироқ кўчма цирклардан ташқари, донмий, муқим цирклар ҳам бўлади.

Тошкентда цирк санъати қадимдан ривож топган. Муаллақчи, найрангбоз, ёввойи ва уй ҳайвонларини ўргатувчи кишиларнинг маҳорати ҳақида ривоятлар сақланган. Халқ сайилларида, бозор ва гузарларда дорбоз ва симбозлар, жонглёрлар, полвонлар, бесуюклар ўз санъатларини намойиш этганлар. Айниқса, дорбозлик кенг ривож топган.

1975 йилда Ҳадра майдонида 2597 ўринли янги цирк биноси қуриб битказилган («*Болалар энциклопедияси*дан).

Одил ҳукмдор

Одил ва халқпарвар Амир Темур ўз таржимаи ҳолида шундай деб ёзади: «Менинг қудратли лашкарим Ар-вирум шаҳри атрофидаги бутун чўлни ишғол қилиб турарди. Мен ўз лашкаримга бир назар ташладим-да, ўзимча ўйладим: мана мен бир ўзим айтарлик ҳеч қандай кучга ҳам эга эмасман, лекин бутун лашкар ва ҳар бир аскар алоҳида менинг иродамга сўзсиз бўйсунди.

Мен бирор буйруқ берсам бас, дарров ва тўлиқ бажарилади. Ана шу тариқа ўйга чўмиб, парвардигорга ўз бандаларининг орасидан мени кўтариб, улуғлаганлиги учун шукроналар айтдим. Ва олий даражадаги доно уламолардан шу тумонат одамнинг менга бўйсунининг сабаби нимада деб сўрадим. Уламолар айтдиларки, бу — Тангрининг амри, мендаги куч ва қувват Аллоҳнинг қудрати. Улар Қуръоннинг шундай оятини келтирдиларки, унда агар подшоҳ ўзининг барча қилмишларида адолат билан иш тутса, у ҳолда барча фуқаролари унга сўзсиз бўйсундилар, душманлари эса ундан қўрқадилар».

Темур 21 ёшли ида пири Абу Бакр Тайббодийдан илтимос қилиб, ундан йўл-йўриқ кўрсатишни ва панд-насихат қилишни сўраганида, бу шайх унга дуойи фотиҳа бериб, унга бир чиғаноқ узук ҳадя қилади. Узукнинг кўзига форсча «рости-расти» деган сўзлар битилган эдики, уларнинг маъноси: ҳаққонийлик ва одиллик ҳар қандай балодан халос қилади, омад келтиради, демакдир. Темур бутун умр бўйи мана шу сўзларга амал қилди. (Ашраф Аҳмедов)

Арабистон

Арабистон — Осиё қитъасидаги кичик ярим орол, уни уч томондан Араб денгизи, Қизил денгиз ва Форс кўрфазининг беором сувлари муттасил ювиб туради. Бу ғоят қадимий ва хосиятли тупроқ, унинг тарихи Ер юзида биринчи одамзод бўлмиш Одам Ато замонасига бориб тақалади.

Ярим оролнинг талайгина қисмини саҳро ва чўллар қоплаган. Лекин оз бўлса-да, унумсиз даштга яшил ямоқ бўлиб тушган обод воҳалар, энсиз ҳосилдор ерлар учрайди.

Саҳрода ҳаёт машаққатли кечади. Қуёш кун бўйи аёвсиз қиздиради, лекин қош қорайгач, қум уюмлари тез совийди, саҳрога этни жунжуктирадиган салқин тушади. Шунинг учун бу ерда ўсимлик яхши ўсмайди. Унда-бунда тиккайиб хурмо ўсади. Одамлар қадимдан хурмо еб, туя сути ичиб тирикчилик қилишади. Улар қўй-эчки боқиб, жун йигиришади. Топган-тутганларини теваларга ортиб, карвон бўлиб ўзга шаҳарларга боришади, молларини буғдой, гуруч, кийим-бош ва бошқа зарур нарсаларга айирбош қилишади.

Қизил денгиз соҳили бўйлаб чўзилган, ҳозир Саудия Арабистони таркибига кирувчи ерлар Ҳижоз деб аталади. Ҳижоз дунёга икки шаҳар — Макка ва Мадина билан машҳур. Савдо карвонлари ҳамиша ана шу шаҳарлар орқали ўтади. Дунёнинг тўрт томонидан чиққан мусулмонлар Макка зиёратига — Ҳажга боришади. Бекка водийсида жойлашган Макка—Муҳаммад пайғамбар туғилиб, кўз очган шаҳар. У яна шунинг учун ҳам машҳурки, Каъба деб аталмиш қадимий муқаддас иморат шу ерда қад кўтарган.

Сухбат

★ Муҳарририятга ўқувчилардан қандай қилсам шоир бўлиб етишаман, деган мазмундаги хатлар жуда кўп келади...

— Биринчи навбатда, боланинг ўзида истеъдод бўлиши лозим. Иккинчидан эса, агар у ўз кучига, иқтидорига ҳақиқатан ҳам ишонса, қўлига қалам олса яхши бўлади. Чунки шеър ёзиш шунчаки кўнгил иши эмас. Шоирлик — бу нафақат ўз юрагингдаги, балки халқ юрагидаги гапларни топиб айта билиш. Айтганда ҳам дилга жо бўладиган даражада айта олишдир. Бунга ўз ижодий тажрибам орқали ҳам амин бўлганман. Бобом Маматқул бахши жуда кўп халқ достонларини ёддан билган, куйлаган. Мен бобомни кўрмаганман, лекин у ҳақда одамлардан жуда кўп эшитганман.

Отамнинг ҳам адабиётга ҳаваси, ишқи баланд эди. Шуларнинг таъсири бўлса керак, шеърингга эрта меҳр қўйдим. Еттинчи синфдан бошлаб шеър ёза бошладим. Кўпгина шоирларнинг, жумладан, Эдуард Межелайтсининг «Инсон» китобчасини, Расул Ҳамзатовнинг бир қанча шеърларини ёддан билардим. Шеърингга шунчалик қизиққанимдан бўлса керак, ярим тунгача ухламасдан шеър машқ қилардим. Онам раҳми келганидан, чироқ пилигини пасайтириб, ухлашим кераклигини ўқтирарди. Қаёқда дейсиз, онам ўз ўрнига ётиши билан яна туриб олардим. Кейин билсам, ўша пайтларда онам ҳам ухламасдан чиқарканлар.

Шеърларим дастлаб туман газетасида, ўнинчи синфдалигимда «Совет Ўзбекистони» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетаси ва ойномаларда босилиб чиқди. Университетнинг биринчи курсида ўқиётганимда «Илк муқаббат» китобим дунё юзини кўрди.

Қисқача айтсам, тинимсиз ўқиб-ўрганиш, машқ қилиш кўзланган мақсадга олиб боради, деб ўйлайман.
(Х. Худойбердиева)

Ҳарбийлар сафида

Мен, ўзим қатори чақирилган тегиқур йигитлар билан Ашгабадга жўнадим. Ҳарбий хизматга чақирилганимиз саводли, ҳисобдан тўрт амалнигина биладиган оддий бир йигитча, яна тўғриси, олди очиқ яктак кийган ялла бедард ўспирин эдим.

Бизни қабул қилиб олдилар. Уйдан кийиб келган кийим-бошларим аллақачон ҳарбий кийим билан айирбош қилинган. Бу кийим-бошларга бир неча кунлар кўнникоммай юрдим.

Ҳарбий таълимларни жуда жон-дил билан ўрганаётганим, ҳарбий хизматларга иштиёқ билан бўйин эгганим, берилган яроқларни озода тутишим, ётоқларимнинг тартибли туриши — ҳаммасини кўрган командир ҳар замонда мени эркалаб:

— Шундай бўлиши керак, сиз яхши аскар бўласиз, — деб қўяди.

Умумий ҳарбий таълимдан ташқари, кечқурун ҳар ким ўз кучига қараб гуруҳларга ажратилган — ўқиймиз. Муаллимлар мenden жуда хурсанд. Кундан-кун жуссам тўлишиб бормоқда, рангим қип-қизил, бақувватлашиб кетганман, хурсандман, теварак-атрофим ошна-оғайнилар билан тўлиб ётади. Бизнинг полкда турли миллатдаги йигитлар бор: қозоқ дейсизми, ўзбек дейсизми, татар дейсизми, тожик, туркман дейсизми — ҳаммаси билан иноқман. Яқинда бутун ҳарбий кийим-бош билан сурат олдирдим, шу суратимни конвертга солиб онамга юбордим. Орадан бир неча вақт ўтгандан кейин онамдан хат келди. Онам суратни қўлидан қўймас эмиш. «Худоё шукур, — деяр эмиш, — шу тентаккина ўғлимга ҳам ақл кириб, ҳукуматнинг саллотбошиси бўлиб кетган», деяр эмиш. Қувончлари оламга сиғмас эмиш.

Бир йилдан кейин онамни касал, деб эшитдим. Онамни кўриб келиш учун ариза бериб, ўн кунлик таътил олдим. Мен келган кунни ҳовлида тўй бўлиб кетди. (F. F.)

ЛЕКСИКА

I. СЎЗ ВА УНИНГ МАЪНОСИ

Ижодий луғат диктант

1. Бош, тил, тор, кўз, тош, қош, от, ким, қўл, мен, у, уй, кет, кел, торт, дала, тиш, оқ, яхши, ақлли, ота, она, гўзал, катта, лекин, баланд, икки, олти, етти, тўқи, олтин, кумуш, бўлан, орқали, учун, томон.

Ажратилган сўзлар иштирокида яккита гап тузинг. Сўзларни ўзаро боғлаш учун хизмат қилаётган ёрдамчи сўз ва қўшимчаларнинг тагига чизинг.

2. а) Бошла, оқла, ишчи, ўқиш, ёнилғи, жангчи, синфдош, маданиятли, билимдон;

б) дастрўмол, фарзанд, сартарош, офтоб, барг, даврахт, гилам, дутор, ғижжак, шабнам, озода, жанговор, ғишт, паст.

Талаффузда бир ундош тушиб қоладиган сўзлар тагига чизинг ва улар қайси тилдан ўзлашганига эътибор беринг.

3. ҳам-, кам-, хуш-, бе-, ба-, но- каби олд қўшимчалари, -кор, -хўр, -парвар, -қаш, -боп, -паз, -хона каби ўзакка қўшиладиган қўшимчалар иштирокида сўзлар ясанг.

4. Ахборот, мактаб, ҳосил, ҳукумат, адабиёт, одам, ҳақиқат, интизом, ҳурмат, иншоот, химиявий, шахсан, қисман, аълочи, бақувват, дарслик, тажриба, ҳисобланмоқ, балки, аммо, лекин, ва, маориф, саодат, маъно, эълон, таълим, журъат, суръат.

5. Опера, лирика, клуб, тушь, трактор, банк, биология, геометрия.

Урғули бўғинларнинг тагига чизинг. Урғуси биринчи бўғинга тушган сўзлар иштирокида учта гап тузинг.

Эшитиш диктанти

Автомат

Биз аллақачон ўзи ҳаракатланувчи қурилмаларга ўрганиб қолганмиз. Қадимги юнон тилида «аутоматос» сўзи «ўзи ҳаракатланувчи» маъносини билдирган. Ўзи ҳам вақт кўрсатиб, ҳам ҳар ярим ва бир соатда маълум миқдор билан занг урадиган (жаранглайдиган) соат

ҳам, танга ташлаганда сув берадиган қурилмалар ҳам автомат тарзда ишлайди.

Автоматлар кўча ҳаракати хавфсизлигини таъминлайди, поезд ва самолётларни бошқаради. Автомат дастгоҳлар газлама тўқийди, винтлар, тугмалар, конфетлар, таблеткалар, музқаймоқ стаканчалари, тиш пасталари ишлаб чиқаради, ҳатто чучвара тугади. Хуллас, автоматлар бажарадиган ишлар жуда кўп.

Ҳар бир автомат нима қилиш учун қурилган бўлса, фақат ўша ишнинггина бажара олади, одамлар унга нима «ўргатишган» бўлса, ўшанигина «билади». Шу сабабли автомат яхши ишлаши учун уни тажрибали ва моҳир созловчи ишчи текшириб, сошлаб ва тузатиб туриши лозим. Янги, янада мукамалроқ автоматларни яратиш учун энг билагон, энг қобилиятли, энг ишчан олим ва муҳандислар, ишчилар — ўз ишининг ҳақиқий усталари керак. (*«Болалар энциклопедияси»дан*).

Акварель

«Акварель» сўзи латинча «аква» — «сув» сўзидан келиб чиққан. Бу сувли, жилоланувчи бўёқлар қадимда ҳам маълум бўлган. Лекин Миср ва антик давр усталари унга оқ бўёқ қўшиб фойдаланишгани учун рассомлик асарлари ёрқин чиқмаган. Ҳозир фойдаланаётган акварель бўёқларимиз (оқ бўёқ қоришмасисиз) 15 асрдан бери қўлланиб келинмоқда.

Акварель бўёқларининг ажойиб хусусияти тиниқлиги, «ҳаводай мусаффолигидир». Акварель бўёқларини ишлатишда юмшоқ жундан тайёрланган мўйқаламлардан фойдаланилади. Оқ бўёқ ишлатилмайди. Оқ қоғоз бўёқ вазифасини бажаради.

Акварель бўёғи қоғоз сиртига юпқа қатлам бўлиб ёпишади, бу қатлам нурни яхши ўтказди. Шунинг учун акварель бўёқлари билан расм ишланганида доғсиз силлиқ қоғоз танланади. Акварель бўёқлари билан илк баҳор фаслининг тиниқ осмонини, ариқларда сувнинг шарқирашини, далаларнинг соф ҳавосини, табиатнинг нафис манзаралари тасвирини нафосат билан яратиш мумкин. (*«Болалар энциклопедияси»дан*).

Акробат

«Акробат» сўзи юнон тилидан олинган бўлиб, у «оёқ учида юраман», «юқорига чиқаман» маъноларини аниқ

латади. Акробатика цирк санъатининг алифбосидир. Цирк саҳнасига чиқишни хоҳловчи ҳар бир киши ўз танасини мукамал идора қилишга ўрганиши керак. Шунинг учун акробатика цирк гумбази тагида трапециядан трапецияга сакровчи гимнаст учун ҳам, сим устида югурувчи дорбозлар учун ҳам, турли нарсаларни эпчиллик билан юқорига отиб ва илиб олувчи жонглер учун ҳам, учқур отдаги моҳир чавандоз учун ҳам, ҳатто хушчақчақ масхарабоз учун ҳам зарур. Акробатика цирк санъати турлари ичида энг қадимгисидир.

Ҳозирги кунда акробатика цирк санъати бўлибгина қолмай, спорт турларидан бири ҳам ҳисобланади. («Болалар энциклопедияси»дан).

Артист

Санъатга астойдил меҳр қўйиб, унга ҳаётини бахшида этган ва юксак маҳорат чўққиларини эгаллаган ҳар бир санъат кишисига инсбатан «Қандай ажойиб, илҳомбахш артист!» деган ибора ишлатилади.

Артист пьеса ёки фильмдаги турли қаҳрамонлар қиёфасига кириб, улар ҳаёти билан яшашни, улар номидан ҳаракат қилишни билади. У ўзи яратаётган қаҳрамон товуши билан гапира олади, унга ўхшаб юра олади. Бугун у замондошимиз қиёфасини яратса, эртага ўрта аср подшоси ёки эртаклардаги қирол бўла олади. Грим, кийим ва безаклар артистга ўз қаҳрамонини янада яхшироқ кўрсатишга, томошабинларда хурсандчилик ва қувонч, ташвиш ва ачинниш, нафрат каби туйғулар уйғонишига ёрдам беради.

Баъзан санъатга алоқадор бўлмаган касб эгалари — шифокор, ўқитувчи ва тикувчиларни ҳам, агар улар ўз ишларининг моҳир устаси бўлса, артист деб аташади.

СУЗЛАРНИНГ ЎЗ ВА ҚУЧМА МАЪНОСИ

Изоҳли диктант

1. 1. Дастурхон ёзилади. Юмшоқ нонлар, қанд-қурслар ва шақиллаб қайнаб турган самовар келтирилади.
2. Юра-юра самоварга чиқиб қоламан. Самоварда одам қалин. Самоварда ўтирган тўқлардан бири бошини лиқиллатади: — Тўғри, бой ака, замон бузиляпти. Самовардаги камбағаллар чой ичиб шивирлашиб ўтирарди.

лар. (О.) 3. Негадир кўнглим хира. Аллақандай хаёлларда бошимни қўйи эгиб ялқовгина кетмоқдаман. 4. Тожи бувим рўмолчада бир-икки бош узум беради (О.). 5. Тогнинг кўрки — тош билан, одамнинг кўрки — бош билан. (Мақол) 6. Директор — командир, бош.

II. 1. Эшон кўзлари чақнаган, соқоли қуюқ, узун яхтак устидан кенг малла тўн кийган. Бурни катта, пешонаси япасқи, аммо савлатли кекса (О.) 2. Қайиқнинг бурни кичикроқ бир юк кемасининг биқинига бориб тегди.

3. Ҳамма аъзодан бурун,

Эшикдан кирар бурун. (Э. В.)

4. Учоқ оғзида ўтга қўйилган қора қумфон шарақлаб қайнамоқда эди. (С. Айн.) 5. Яхши гап ҳам бир оғиздан чиқади, ёмон гап ҳам бир оғиздан чиқади (Мақол). 6. Оғзингни оч, — дейди кўзларимга тикилиб. Мен ҳайрон бўламан. Оғзимни катта очсам, эшон «туф» дейди. (О.)

Таъкидий диктант

I. 1. Директор кабинетида телефоннинг қулоғи тингмайди. (Ҳ. Ғ.) 2. Чойдан кейин шошиб кўчага югураман, гузарда ҳар кимнинг сўзига қулоқ соламан. (О.) 3. Кўрган воқеаларим таассуротида узоқ сукутда ўтираман, қулоқларимда халқнинг гулдурос овози... (О.) Отанг мироб бўлса ҳам, қулоқнинг бошида бўл. (Мақол) 4. Терган ўрикларини айвон лабига қўйиб, супага келди. (С. Аҳм.) 5. Эртаси иситмам янада ошди. Томоғим бўғиқ, ташналикдан оғзим қақраган, лабларим қовжиратган. (О.) 6. Одил баттол иккинчи чамадонни очди. Буниси лиқ тўла олтин экан, яхлит олтин парчасидан ясалган, оғирлиги икки килоча келадиган гулдор лаган ҳам турибди. Уч дона олтин танга олиб, чамадонни яна ўрнига қўйди. (Х. Т.) 7. Қоратой Йўлчининг елкасини дўстона қоқиб деди: «Роса бошинг бор, иним Йўлчи, олтин бошинг бор. Гапларинг бари ҳақ». (О.)

II. 1. Йўл ёқасидаги азим ёнғоқлар, сизлар ҳам яхши қолинг. (Ҳ. Т.) 2. Очил ўрнидан туриб кийина бошлади, лекин анчагача ёқасининг тугмасини ўтказа олмади. (П. Қ.) 3. Бугунги янгилик ҳамманинги ёқасини ушлатиб қўйди. (С. Аҳм.) 4. Мирҳайдар энкайиб қизчани кўтарди, юмшоққина, лўппигина юзидан ўпди, ҳурпайган майин олтин сочларини силади. (О.) 5. Ҳовлига сув кирадиган қулоқ, ариқларни очиб, аста-секин катта ав-

ҳорга чиқиб бордим-да, ярим тегирмон келадиган сувни очиб юбордим. Уша ерда, анҳорнинг шундоққина лабида жиндаккина мизғиб олмоқчи бўлдим. (Х. Т.) 6. Ун нафар кўз, йўл кўрсатиб турган беш нафар қўл ўзини барава-рига товоққа урди (М. Ис.)

Сайланма диктант

Шеърларни диққат билан тингланг. Кўчма маънода ишлатилган сўзларни ўзи боғланган сўз билан боғлаб, сўз бирикмаси ҳолида ёзиб боринг.

1. — Қулоқ сол, укам Наби, дўстларинг аччиқ гапи Сен учун бўлсин даво, мисоли тоза ҳаво.
2. Уқиш — ҳар ишнинг кўзи, илм умрга берар зеб, Ким айтди сенга ўзи, ишчи ўқимайди деб?!
3. Савол ва жавоб қалин оғайни, имтиҳон пайти келганда.
Уларнинг дўстлиги сезилар эди, Айниқса жавоб севинар эди.
4. Бахтимиз кулган, бағрингда, Ватан,
Усиб улғайдик, биз, соғлом бадан.
5. Усган жойнинг тоғларми, тоғлардаги боғларми?
Гўё тилла маржонсан, ҳам ширинсан, нордонсан.
Оҳ дўлана-дўлана. Оҳ-оҳ-оҳ!
Дона-дона дўлана, оҳ-оҳ, оҳ!
6. Зўр чиниққан пўлат мускуллар,
Юрганида кўча гурчиллар.
7. Бизнинг орзу ранг-баранг — чамандаги гуллардай,
Юртга чирой берурмиз, бизлар олтин қўллардай.
8. — Беш баҳо — аъло баҳо, бебаҳо тилло баҳо,
Доимо доно баҳо, мағзи тўқ маъно баҳо.
Бешнинг кони қатор-қатор китобда,
Ширин сўзда, яхшилиқда, одобда.
9. Фикрим ўсди, тиниқди, машқ этишдан чиниқди.
(П. Мўмин)

Топшириқли назорат диктанти

Зумрад ва Қиммат

Кўчма маънода ишлатилган сўзларни тагига чизинг.

1. Зумрад эрта билан сой ёқалаб булоқ бошига бораркан, йўлда учраган лола ва гуллар бошларини эгиб,

унга салом берарканлар. Зумрад майсалар устида ўтириб дам олганида гуллар уни олқишлар, булбуллар қувониб унга ҳикоялар айтиб берарканлар.

Аммо худди шу гуллар Қиммат келаётган бўлса, қовоқларини солиб, юмилиб, қоларканлар. Сеҳргар кампирнинг уйи тепасига жуда кўп қушлар йиғилибди, улар қизчани мақтаб сайрашибди. Қимматнинг рўпарасида фақат бойқушлар ўтириб олиб, қоронғи, ваҳимали ўрмонлар ҳақида сайрармиш. Оқ кўнгил Зумрад билан ота иккиси, ниҳоят, тинчгина яшаб, мурод-мақсадларига етибдилар.

БИР МАЪНОЛИ ВА КҮП МАЪНОЛИ СУЗЛАР

Изоҳли диктант

1. Азиз ўқувчи! Билим олиш учун қунт билан ўқиш керак. Мен бу ишда сенинг содиқ дўстинг, ёрдамчинг ва маслаҳатчинг бўламан. 2. Фарзанд азиз, одобни ундан азиз. (*Мақол*) 3. Мен учун пахта ҳам болаларимдек азиз. (*Ш. Р.*) 4. Бу ерда сув жуда азиз. 5. Аваз 6-«А» синфнинг аълочи ўқувчиларидан. 6. Майдонда синалган — элда азиз. (*Мақол*)

1. Ватанни севмоқлик иймондандир. Ўз ватанига бўлган муҳаббат ўзганинг ватанини камситишга сабаб бўлмаслиги керак. Ўз ватанини севмоқлик ҳар бир шахснинг муқаддас бурчидир. Ҳақиқий ватанпарвар она ватанининг равнақи, ободлиги ва обрўйи учун бутун имкониятини ишга солиб ҳаракат қилади. 2. Булбул чаманни севар, одам — ватанни. (*Мақол*) 3. Бу Ватанда бир ватан қурмоқни истайдир кўнгил, Беқафас қушдек ўзини кўрмоқни истайдир кўнгил. (*Э. В.*) 4. Дунёда яшаган ҳар бир кишининг энг азиз, қизганиб сақлайдиган беш нарсаси бордир: биринчиси — жони, кейингилари — дини, моли, оиласи, она Ватанидир. (*Алихонтўра Соғуний*)

Таъкидий диктант

... Бахт — озодликдаги ҳаётдир. Истаган жойда ўқисанг, истаган ерда ишласанг, ишинг одамларга маъқул бўлса — бахтлисан. Мен бу ерда ҳам ўқиб, ҳам ишляпман. Лекин бу бахт эмас. Ешим ўн еттига борди.

Отам бор. Аммо онам йўқ. Ўз онанг бўлиши — бахт. Уч йил олдин отамни қамашди. Бу отам учун ҳам, мен учун ҳам улуғ бахтсизлик эди. (Т. М.)

1. Рузвон хола сигир ва товуқлардан хабар олиб келди. — Энди ётамиз, попук қиз, — деди. (Ф. М.)
2. Попук — мушук, Қоплон — ит.
3. У дастурхоннинг попугини ўйнаб, гап бошлади.
4. Манзура дўкондан оқ қанд, попук ва печенийлар олиб, автобус томон югуриб кетди.

Изоҳли диктант

1. Тоғни баланд дема, талаб қилсанг — чиқасан, Ёвни кучли дема, райрат қилсанг — йиқасан. (Мақол)
2. Ҳовуздан йигирма қадамча нарида одам бўйи баланд кўтарилиб солинган каттагина шийпон. (О.)
3. Иситмаси баланд, босинқираяпти. (М. Ис.)
4. Одамлар бирин-бирин тарқала бошларкан, Йўлчи баланд товуш билан уларга мурожаат қилиб тўхтатди. (О.)
- Кулги баландроқ кўтарилди (Ас. М.)
5. Ҳақлининг тили ҳам узун, обрўйи ҳам баланд. (П. Т.)
- Урушга мардикор олиш муносабати билан ўз мансабини, мавқеини баланд даражага кўтарган ... элликбоши фуқарони сира менсимайди (О.)
6. Шербек бу одамни ғойибона танир, унга эътиқоди баланд эди. (С. Ан.)
7. Баланд, юлдузли кўкда, қаёққадир самолётлар учиб ўтди. (О.)
8. Ҳай-ҳай болаларим, биттанг баланд келганда, биттанг паст бўлсанг-ку, олам гулнетон. (О. Толипов)
9. Бу қандай одам?.. Гапга келганда улугсифат, чечан, баланддан келади, ишга келганда эса ҳамманинг ҳафсаласини пир қилади. (П. Т.)

Эркин диктант

Пол сўзининг маъноларини изоҳланг ва ўз сўзингиз билан матн яратинг.

Уйга кирар Мирҳосил, Усти-боши чанг-тупроқ. Полни ювгандим ҳозир, Жаҳлим чиқди-ю шу чоқ:	Деб сўрасам аламда, Пол босиб келгандирсан? — Дейди, «хавотир олманг, Юриб келдим гиламдан...»
---	---

(У. Абдуазимова)

Ижодий диктант

1. Аёл ўрлининг ўртоғига ҳасрат дастурхонини очиб қўйган. Гаплари охирладими, ё болага гапириш бефойдалигига фаросати етдими, ҳар ҳолда ҳасрат дастурхонини ёпди. (Т. М.)

оч, ёп феълларининг маъноларини кенгайтириб, мисоллар тузинг.

2. Урама ҳасларни ўрай-ўрай тўсатдан битта кўзга айлантирди. (Т. М.)

Урама сўзининг бошқа маъноларига ҳам мисоллар топинг, (Урам-а — ўралган, ўрама — ҳаракатнинг бўлишсизлик шакли, ўрама — таомнинг номи).

СУЗ ВА АТАМА

Изоҳли диктант

Қоронғи тушгандан кейин Венера нима қилишнни билмай, зеркиб қолди. Рост-да, бувисникида на радио, на магнитофон, на телевизор бор экан. Аксига юриб ўзи билан китоб ҳам олиб келмабди. Яхши ҳам саргайиб кетган беш-олтита расмлар бор экан, ўшаларни томоша қилиб ўтирди. (Ф. М.)

Қодир таътилга чиққанда шахмат ўйнашни ўрганишга аҳд қилиб қўйди. У ўқиш тугаган охириги куниеқ кутубхонага бориб «Алёхининг танланган партиялари» деган китоб олиб келди. Олиб келди-ю, очиб шахмат ўйнининг ҳар хил атамаларини ёдлай бошладик «Дебют, цейтнот, эндшпиль...» Шахмат ўйнашни ўрганишдан олдин шу сўзларни ёдлаш керак, деган қарорги келди. (Ф. М.)

Сайланма луғат диктант

Сов, тенглик, тенгсизлик, эга, ялдиэ, кесим, кесма, сифат, олмош, йиғинди, узунлик, масала, ифода, квадрат, қиймат, аниқловчи, кесма, урғу, каср, ҳол, даража, бирлик, айирма, ундалма, бирикма.

Берилган атамаларни соҳаларга ажратиб ёзинг. Қайси атамалар бирдан ортиқ соҳага тегишли? Улар иштирокида тўртта гап тузинг.

ОМОНИМ СЎЗЛАР

Таъкидий диктант

1. Тутнинг кўк баргини еб,
Қуртлар ўрайди пилла (З.)
2. Онангни кафтингда тутсанг, синглингни кифтингда тут.
(Мақол) 3. Ёш келса ишга, қари келса ошга. (Мақол) 4. Унинг мунчоқдек қоп-қора кўзлари жиққа ёш эди. (Л. М.) 5. Икки чилдирма қизитилди ва дутор, танбур, ғижжак, чанг каби чолғулар созланди. (А. Қ.) 6. У анчагина йўлни пиёда босган бўлса керак, роса терлаб-пишган, шими ва туфлисини чанг босган эди. (О.)

Изоҳли диктант

1. Иккичивой икки олди, жилмайди,
Иккинчи йил иккинчидан жилмайди.
2. Оқ олма ёз тугамасдан тугади,
Энди шўрлик дуварак гул тугади.
3. Қора дарё қора бўлиб оқарди,
Норин билан қўшилгач, сал оқарди. (Э. В.)

Ижодий луғат диктант

1. Хур, қўш, қўлтиқ, қовоқ, қийиқ, қирқ, улоқ, тўр, тўқ, тўла, тўй, адаш, баргак, бел, бирлик, даста, дунё.

Берилган омоним сўзларни алфавит тартибига солиб, уларнинг бештаси иштирокида гап тузинг ва маъноларини аниқлаб, тушутиринг.

Топшириқли назорат диктант

Қўй бозорида

Бозор шовқин-сурон. Ҳавода тўзон булути. Узоқ-яқин далалардан, қирлардан қозоқлар бири отда, бири туяда,

бири эшакда, баъзи камбағаллар яёв келган. Бойлар, қўйфурушлар гердайиб, ғурур билан бозорни от устида оралайдилар.

Бозорни айланиб юрарканман, қўққисдан яқин бир дўкондан Аъзамнинг товушини эшитаман. Аъзамнинг отасига салом бериб, кўришаман.

— Юр, ўртоқ, бозор оралаймиз, томоша қиламиз, — дейман Аъзамни қистаб.

— Ҳа, бор, бор! Савдога ярамайсан, ўғлим, айланиб кел! — дейди, отаси бошини қимирлатиб.

Қўй бозорига бирга кирамиз. Қўй сероб. Чангнинг ҳам энг қалин жойи шу. Савдо қизғин. Харидорлар — буларнинг кўпи ўзбек — қўйларни синчиклаб кўздан кечирадилар, биқинларини ушлаб кўрадилар ва қўй эгаларининг қўлини олиб: «Қўйлар чакки эмас. Қани, айтганимизга хўп денг!» — дейдилар, уч-тўрт бор қўллари рини қисиб силтайдилар.

«Қўйларни кўр, мени кўп айлантирма. Бариси бўрдоқи, сўз бир бўлади», — дейди қўй эгалари бепарволи билан. Тортишиб, талашиб, тихирлик билан савдо қиладилар.

Қирда узоқ айланамиз. Кейин самоварга келамиз. Қозоқларнинг бири қимиз ичиб, бири аччиқ фамил чой ичиб ўтирибди.

— Қимиз бор, арзон, эспизгина, пул йўқ-да, — дейди Аъзам нохуш товуш билан.

— Сен қимизни кўп ич. Бақувват қилади, рангингни қара! — дейди бош тебратиб аравакаш!

Юра-юра чарчаб, мачитга келамиз (О.)

От, бод, бор, бош, қўй, чанг, уч, кўр омонимларидан иккитасини танлаб, матндан бошқа ўриндаги маъноларини ҳам изоҳлаб ёз. Намуна. От — ҳайвон, ҳаракат (фёъл), исм, мустақил сўз туркумларидан бирининг номи.

СИНОНИМ СЎЗЛАР

Изоҳли диктант

Мақоллар: 1. Баланд тоғда қор бўлар, эр йигитда ор бўлар.

2. Битмас ишнинг бошига	4. Поклигинг — соғлигинг.
Ботир келар қошига.	5. Этнинг яхшиси — қази,
3. Йўлинг равон — манзилнинг яқин.	Итнинг яхшиси — този.
	6. Олов — тилсиз ёв.

7. Олтин ўтда, одам меҳ-11. Улкан уйдаги кулса,
натда билнади. Кичкина уйдаги илжаяр.
8. Золим иши жафодир, 12. Уят — ўлимдан қаттиқ.
Марднинг иши вафодир.13. Тўғри дўстдан айрилма.
9. Бақа эти гўшт бўлмас, 14. Тозалик — соғлиқ га-
Лаганбардор дўст бўл- . рови,
мас.
10. Катта дарё ҳайқирмас,
Ақлли киши бақирмас.

Маъкур диктант матнини эшитиш диктанти тарзида ўтказиб.
синоним сўзларни гуруҳлаб ёзинг.

Топшириқли назорат диктанти

Футболчилар мусобақаси

Ўйин бошланиши билан меҳмонлар дарров ҳужумга ўтишди-да, гуруҳимизни доғда қолдириб, дарвозамизга боплаб тўп уриб қўйишди. Шундан кейин ўйин шунанга қизиб кетдики, агар менга ўхшаб яқинроқдан кўрсангиз, ҳайратдан оғзингиз очилиб қолган бўларди. Қасам ичиб айтаманки, бунақанги шиддаткор ўйинни илгари ҳеч кўрмагандим. Меҳмонларнинг ҳимояси жуда зўр экан, ҳужумчиларимизнинг қилган ҳаракатлари бефойда кетаверди. Ун минут чамаси тўп қўлдан-қўлга ўтиб турди-да, ниҳоят меҳмонлар уни усталик билан олға суриб кетишди. Чап қанот ҳимоячиси олисдан тўриб ўнг қанот ҳимоячисига узатди. У бўлса тўпни ҳаволатиб, марказий ҳужумчига оширди. Марказий ҳужумчи умуман бизнинг йигитларга қараганда чаққонроқ экан, кучли бир зарб билан бу тўпни ҳам эсон-омон тўрга жойлаб қўйди. Ишқибозлар бетоқат бўлиб:

— Ёқубов, эпласанг майдонга чиққин-да, шарманда қилдинг-ку! — дея ҳар томондан қичқириб, ҳуштаклар чала бошлашди. Меҳмонларнинг тўпни узатиш санъати бизникига қараганда қиттак бўлса ҳам, юқори экан. Буни мен учинчи тўпни киритганларида пайқаб қолдим.

Томошабинларнинг ҳафсаласи пир бўлди, кўплар ўринларидан туриб қўлларини умидсиз силтаганларича аста-секин жўнаб қолишди. «Шоликор»нинг ютқазishi аниқ бўлиб қолган эди. (X. T.)

Топшириқ: ажратилган сўзларнинг синонимларини топиб, ўзи боғланадиган сўз билан биргаликда, сўз бирикмаси ҳолида ёзинг.

АНТОНИМ СЎЗЛАР

Изоҳли диктант

Мақоллар

1. Оч ҳолини тўқ билмас, касал ҳолини — соғ.
2. Яхшининг насиҳатига кирмаган ёмоннинг йўлига кирар.
3. Аввал иқтисод, кейин сиёсат.
4. Кўп бўлса кетар, оз бўлса етар.
5. Ақлингга ақл қўш, жаҳлингга — сабр.
6. Сабр аччиқ, меваси ширин.
7. Яхши боладан — раҳмат, ёмон боладан — лаънат.
8. Тўғри бўлсанг, ўсиб бориб гул бўласан, эгри бўлсанг, ўсиб бориб кул бўласан.
9. Кўп билган оз сўйлар, оз бўлса ҳам соз сўйлар.
10. Кичикни мақта, каттани сақла.
11. Кўз — қўрқоқ, қўл — ботир.
12. Дўст ачитиб гапирар, душман — кулдириб.
13. Рост сўзни айт, ёлғон сўздан қайт.
14. Тор ер дўстлар билан майдон бўлар,
Кенг ер душман билан зиндон бўлур.

Таъкидий диктант

1. Одамларга нисбатан ёмонлигини тўхтат, шу ўзингга садақа ҳисобланади. 2. Меҳмон кутмайдиган одамда яхшилик йўқдир. 2. Кимки кичкинаميزга раҳм-шафқат ва каттаميزни ҳурмат қилмаса, у биздан эмасдир. 3. Оз бўлиб кифоя қилгудек дунё, кўп бўлиб кишини банд қилганидан яхшироқдир. 4. Ёмон суҳбатдошдан ёлғизлик яхши. Ёлғизликдан солиҳ суҳбатдош яхши. Жим ўтирмақдан яхши сўз айтган яхши. Ёмон сўз гапирмоқдан жим ўтирмақ яхши. 5. Дўстлик ҳам мерос қолади, душманлик ҳам. 6. Ҳар бир ҳислат мўмин одамнинг табиатига сингиши мумкин, лекин ёлғончилик ва хиёнатчилик мўминнинг табиатида бўлмайди. Кимки қалбини иймонга холис қилса, кўнглини хотиржам қилса, хулқини тўғри қилса, тилини ростгўй қилса, қулоғини ибратли эшитадиган ва кўзини ибратли кўрадиган қилса, демак, у нажот топибди. («Ҳадисдан»)

Сирли шамчироқ

Эртакининг бир қисмини диққат билан эшитинг (қолган қисмини уйда ёки синфдан ташқари ўзингиз мустақил ўқийсиз), қарама-қарши маъноли сўз иштирок этган сўзларни жуфтлик тарзида ёзиб бориңг.

Ўтган замонда бир мамлакатда икки ака-ука бўлган экан. Улар саккиз-ўн ёшли қишлоқ болалари билан бирга суви қуриган ариқда ўйнаб турган вақтларида бир мўйсафид чол кўчадан ўтиб кетаётиб, Оловиддин деган болани чақрибди-да, унга:

— Мен дадангнинг акаси бўламан, сен туғилмасдан аввал уйдан чиқиб кетган эдим. Сен туғилиб шунча ёшга кирибсан, ойинг тинч ўтирибдими? — деб уни қучоқлаб ўпибди. Оловиддин югуриб ойисининг олдига кирибди ва воқеани айтибди. Ойиси ҳам хурсанд бўлиб, ҳузурига бошлаб киришга рухсат этибди. Чол уйга киргач, худди Оловиддиннинг амакисига ўхшаб меҳрибонлик билан кўришиб, ҳол-аҳвол сўрабди.

Чол бир-икки кун меҳмон бўлиб, Оловиддинни ўзига жуда ҳам ўргатиб қўйибди. Бир куни чол шаҳарга олиб бориб, кўп жойларни томоша қилдирибди. Оловиддинга янги кийимлар олиб берибди. Шаҳардан қишлоққа қайтиш вақтида чол: — «Юр, ўғлим, ана у ерда бир оз ишимиз бор, шуни битказиб кетайлик», — деб Оловиддинни шаҳарнинг кун ботиш томонига, адирга қараб бошлабди. Адирнинг тепасига чиққач, чол Оловиддинга бир узукни бериб, каттакон тошни кўрсатибди ва:

«Мана бу узукни ўнг қўлингга тақиб ол, қачон бошингга бир қийинчилик тушса, бир тошга суркасанг, сенга асқотади. Ана шу тошнинг тагида бир тешик бор, шу тешикка тушсанг, бир уйнинг ичида бир қора шамчироқ бор, шуни менга олиб чиқиб берасан», — дебди. Оловиддин тошни кўтариб пастга қараб туша бошлабди.

Бир неча хонадан ўтгач, атрофи ёп-ёруғ уйга етиб борибди. Бу уйнинг ичи ҳар хил рангли тошларга тўла экан. Бу тошлар орасидан эски бир шамчироқни топиб, чўнтагига солмоқчи бўлибди.

Шамчироқни чўнтакка солгач, марварид, ёқут тошлар кўзига чиройли кўриниб кетибди. Икки чўнтагини тўлдириб, зинопоя билан тепага кўтарила бошлабди.

1. *Еш, уч* сўзларининг омонимларни топиб, улар иштирокида гаплар тузинг ёки бадний китоблардан гаплар танлаб, кўчириб ёзинг.

2. *Маъқул келса, истаган, лекин, олдин* сўзларининг синонимларни топинг.

3. Айтилган ҳар бир сўзга қарама-қарши маъно билдирувчи сўз топиб, ёзиб боринг.

4. Мақол ва ҳикматли сўзларнинг давомини ўзингиз ўйлаб топинг, антонимларнинг тагига чизинг.

1. Кўп ўйла, 2. Кичикнинг каттаси бўлма. . . .

3. Кимга тўй, 4. Келмоқ — ихтиёр билан,

5. Аввал иқтисод, 6. Ақлли ўзини айблар,

7. Ақлсиз бугунини ўйлар, 8. Биладан дедим — тутилдим,

9. Бирлашган ўзар, 10. Болалик уй — бозор,

11. Доно сўзига бино қўяр,

На м у н а: Нимжон — бақувват

Мағлуб — . . . , ёш — . . . , кўп — . . . , бахил — . . . ,

ёруғ — . . . , хавфли — . . . , яхши — . . . , соғлом — . . . ,

оға — . . . , меҳнаткаш — . . . , қайғу — . . . , ихтиёрий — . . . ,

йироқ — . . . , само — . . . , истиқбол — . . . ,

илғор —

5. От, сифат ва феъл туркумларига кирувчи антоним сўзларга 2 тадан мисол келтириб, улар иштирокида гап тузинг.

6. «Ўзбек халқ мақоллари» китобидан *тоқат, қаноат, йиғламоқ, инграмоқ* синонимлари қатнашган мақоллар топинг.

Лексика юзасидан назорат диктантлари

Чўлдаги учрашув

Қатта йўлга чиқиб олиш учун, тахминан, бир соатча юриш керак эди. Мен ғўзапоя оралаб кетган арава изидан борардим. Икки тарафим поёнсиз текис пайкаллар. Барглари тўкилиб, совуқдан қорайиб кетган ғўзаларнинг қуюқ поялари шамолда қалтирайди. Осмону фалакни қоплаб олган қоп-қора булут одамнинг устига босиб тушаётгандек. . . . Кўз илғар жойда на бирорта дарахт, на бирорта хонадон кўринади. Уч кун сурункасига қуйган ёмғир кечагина тинган, йўл лой ва оғир.

* Қанча юрганимни билмайман, бир маҳал аллақандай ички бир туртки орқамга қарашга мажбур қилди, қарасам, мендан йигирма қадамча орқада битта арава келяпти. Нега шу пайтгача аравани пайқамганимга ҳайрон бўлдим.

Ҳадемай арава менга етиб келди.

— Ассалому алайкум! — деган овоз эшитилди.

— Ваалайкум ассалом! — Мен орқамга қарадим, қўш от қўшилган аравага қанорларда кўсак ортилган, устидан ўн тўрт ёшлар чамаси бир бола ўтирарди.

— Катта йўлга борасанми? — сўрадим арава томов йўналиб. У бош силтаб «ҳа»нинг ишорасини қилди.

Бўлажак геолог

Уй вазифаларини қилиб бўлгунимча кеч кириб қолди. Кел, очиқ ҳавода шамоллаб келай деб ташқарига чиқдим. Ҳовлида ҳеч ким йўқ экан. Бирдан миямга Анвар келиб қолди. Уйига бормоқчи бўлдим. Мурод аканинг топширигини бажаришим керак-ку, ахир. Тарихдан қайси бобни ўқишга берилганини сўраб бораман.

Бордим. Қўнғироқни жиринглатган эдим, эшикни Анварнинг ўзи очди. Бир қўлида супурги, уй супураётган экан. Мени яхши қарши олди. Меҳмонхонага олиб кириб, бирпас ўтириб туришимни сўради. Ўзи эса бир зумда нариги хонани супуриб чиқди. Дарров чой дамлаб келиб, олдимга дастурхон ёзди. Бир пиёла чойни апир-шапир ичди-да, кечирим сўраётгандек гапирди:

— Сен бемалол чой ичиб ўтириб тур, мен ғир этиб бориб, борчадан укамни олиб келаман. Мен рози бўлдим. Анвар, ўзи айтгандек, бирпасда укасини олиб келди.

— Э... ҳа, — дедим мен хаёлчан. Эсимга Мурод аканинг гаплари тушди. Дарсни қунт билан тинглаб жавоб беради, лекин уй ишини кўпинча бажармайди, деган гапларида жон бор экан, улгурмас экан-да. — Қариндошларинг йўқми сенларга қараб турадиган?

— Йўқ, қариндошлар ҳаммаси Термизда, бизлар ҳам асли ўша ерликмиз.

— Ҳм... Аммо бало экансан! — дедим катта одамлардек пешонамни тириштириб.

— Жа оширвординг-ку, — илжайди Анвар, — мен ҳам дадамларга ўхшаб геолог бўлмоқчиман. Геолог эса

қамма ишни ўзи эплаши керак. Ювиб, чатишни ҳам, овқатни ҳам...

— Гапинг тўғри, йигит кишига қирқ ҳунар оз дейишади-ку.

Анвар гапларимга кулиб юборди, мен ҳам унга қўшилиб кулдим. (Ф. М.)

Тараққиёт тимсоли

Илм-фан ва техника ютуқлари тимсоли сифатида Тошкентнинг зангори осмонида 375 метрли кўкўпар телеминора бўй чўзди. Унинг ишга туширилиши нафақат тошкентликлар учун, балки Ўзбекистон пойтахтининг кўп сонли меҳмонлари учун ҳам ажойиб воқеа бўлди. Икки минг йиллик тарихга эга кўҳна шаҳарда меъморлар, конструкторлар, рассом ва дизайнерларнинг ҳамкорлигида яна бир диққатга сазовор иншоот бунёд этилди. Бўзсув каналининг ўнг қирғоғида қад кўтарган телеминора шаҳарнинг меъморчилик кўрinishини ўзгартириб, уни яна ҳам гўзаллаштирибгина қолмай, энг аввало, пойтахт ва пойтахт вилояти ҳамда қўшни туманларда яшовчи аҳоли учун бериладиган телекўрсатув ва радиоэшиттириш дастурларини яхшилаш имконини берди. Тошкент телеминораси баландлиги жиҳатидан Москвадаги Останкино телеминорасидан кейин иккинчи ўринда, Урта Осиёда мавжуд иншоотлар орасида эса энг баланди ҳисобланади. Меъморлардан Н. Г. Терзиев-Царуков, Ю. Л. Семашко, муҳандислардан Е. Б. Морозова, М. Д. Мушеевлар томонидан яратилган бу ажойиб қурилмадан ҳар хил баландликда атмосферанинг қуйи қатламини текширадиган ва халқ хўжалиги учун керакли ахборотларни йиғиш юзасидан ишловчи метеорология хизматини жойлаштириш кўзда тутилган. Баландликда ишловчи «Коинот» ресторанининг «Қизил» ва «Зангори» заллари, юз метрли баландликда жойлашган кузатув майдончаси телеминорага ташриф буюрганлар хизматида бўлади. Бу ерга тезюрар лифтлар ёрдамида чиқилади. Саёҳат раҳбари ўз тарихини эрамиздан аввалги биринчи асрдан бошлаган Тошкент тўғрисида, шаҳар марказининг меъморчилиги, эски ва янги шаҳар қисmlарининг ўзига хослиги тўғрисида сўзлаб беради. Қушлар парвоз этадиган баландликдан туриб кўҳна ва донмо навқирон шаҳримизга нигоҳ ташлаш нақадар гўзал ва ажойиб.

Ешлар билан суҳбат

Қарияларга чексиз ҳурмат Шарқда ғояг кучли таомилдир. Бу ҳамма ҳавас қилса арзийдиган аломаг таомил. Лекин бу таомил суяк-суягига сингиб кетган бир шифокор ошнам бир куни шу таомилдан шикоят қилиб қолди. Унинг ҳовлиси узун тор кўчанинг охирида бўлиб, шифокор ҳар куни ишга кетишида тор кўчада имиллаб кетаётган бирон мўйсафиднинг орқасидан гушиб қолар ва катта кўчагача шунинг қадамига қараб юрар экан.

Менимча, бунда шикоятга ўрин йўқ, айб таомилда эмас, таомилни эътиқодга айлантириб олган шифокорнинг ўзида: мўйсафидга салом бериб, ҳол-аҳвол сўраб, ўтиб кетаверса бўлади.

Бизнинг ёшларимиз таомилни эътиқодга айлантирмасликлари керак. Ҳурмат ўз ўрнида, мусобақа ўз ўрнида. Бу борада ёшларимиздан ўпкалашим керак. Кўп ёшларимиз илмли, доно бўлгани, масъулиятли ҳунарнинг миридан-сиригача яхши билгани ҳолда адабий мунозараларда, муҳокамаларда кам иштирок қилишади, фикр-мулоҳазаларини ёнларига тугиб юришади. Қатнашганда ҳам қимтиниб, тортиниб, беадабчилик бўлмасин дегандай оқсоқолларнинг оғзига қарашади. Ҳолбуки, оқсоқоллар сизларнинг фикр-мулоҳазаларингизни, нимадан хурсанд эканликларингизни, қандай қийинчиликлар тортаётганликларингизни, бизнинг китобларимиз, суйган касбимиз ҳақидаги ўйларингизни билгиси, жуда-жуда билгиси келади. (А. Қ.)

а) матндаги синоним сўзларнинг тагига чизинг; б) синонимик қатор ҳосил қилиши мумкин бўлган сўзларни ажратиб, уларга маънодош бўлган сўзлар танлаб ёзинг; в) матндаги сўзлардан фойдаланиб, антонимлар лугати тузинг.

II. ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИНING БОЙИШ МАНБАЛАРИ

Умумтуркий сўзлар

Луғат диктант

1. Ота, опа, ака, ини, қиз, ўғил, сингил; оёқ, бўғиз, бош, бўй, биқин, ёноқ, кўнгил, кўз, қулоқ, суяк, соч, ўт, тизза, тил, қон; ой, ёз, йил, кун, куз, қиш, тонг; ер, йўл, қор, сув, тоғ, қум, тош; ўт (ўсимлик), ўт (олов), чўл, ёғоч, дарахт; олтин, кумуш, темир, кўмир; айғир, от, барс (йўлбарс), буқа, йилқи, кийик, той, товуқ, ғоз, ит; оғил, қўрғон, кийим, хат (битик); эл, бой, бек, юрт, ҳоқон, эга, қул, ёғий (ёв), буйруқ, яёв, уруш, ўқ; онг, мунг, ёруғ, куч, қут (бахт), тангри, тўп, сон, сўз; оқ, бўз, яшил, кўк, қора, қизил, сарик, тўриқ.

2. Буюк, ингичка, юпқа, йўғон, кичик, қалин, қисқа, улуғ, узун, оч, оғир, ориқ, ясси, яланг, қаттиқ, семиз, тирик, тўқ, йўқ; чучук (ширин маъносида), аччиқ; отлан, йўлиқ, югур, англа, бўл, ёт, ет, йўрғала, юл, севин, уз, оч, эт, бор, кир, кеч, кел, мин, ел, йиғ, суз, бер, бос, қоч, тег, туш, уч, айт; сана, де (те), тўпла, эшит, бил, кўр, соғин, тила, туй, ўтин (ўтиниб сўраш); юқори, у ерда, қуйи, қўрғон, қуйиға, кейин, тегра, узра (устида маъносида); ов, овла, қўбизчи, уни, унга, биз, бу, менга, мени, у (ул), ўз, ўзи, сен, сиз; қипчоқ, ўғиз, татар, тожик, турк, уйғур.

ҚУШИМЧАЛАР ҚУШИШ ЙУЛИ БИЛАН ҲОСИЛ ҚИЛИНГАН ЎЗБЕКЧА СУЗЛАР

Ўзбекча сўзлар

Луғат диктант

1. Сутчи, етакчи, бирламчи, темир йўлчи, теримчи; чизмачилик, ўрмончилик, уруғчилик, ҳайдовчилик; яхлитлаш, йириклаштириш, ўзлаштириш, бирлаштириш; ўрама, қайнатма (овқат турлари), димлама; бошлама, сирғанма, боғланма, қайтарма (муסיқа атамалари), айирма, бўлинма, кўпайтма, тенглама, оғма, чизма (математика атамалари), эритма (химия), тебранма, кўринма (физикадан).

2. Тўртлик, бешлик, оралик, тегишлик, қочирим

(мусиқада), ечим, кесим; тўлқинли, боғланишли, сузишли, ўтимли; тўйинган, чекланган, турланган, танланган, сайланган; қичитқи, сачратқи, ёқилғи; ёнилғи; ёпишқоқ, тиришқоқ, уришқоқ; учувчилар, чирмашувчилар, судралувчилар; сурилиш, қурилиш, ташланиш, эркаланиш, бошқариш, соддалаштириш; тўплагич, қайтаргич буглатгич, музлатгич, ғарамлагич, бошланғич; бўлинувчан, тикланувчан, ажралувчан, ўзгарувчан.

3. Ер сузма, йил оши, ошкўк, сўкоши; учбурчак, тўртбурчак, бешбурчак; иссиқсевар, бузоқбоши, итузум, кунгабоқар, семизўт, эртапишар, иккнюзламачи.

Лугат диктант

Ўзбек тилидаги арабча сўз + ўзбекча қўшимчадан ҳосил қилинган ясама сўзлар:

Аввалғи, авжсиз, адабиётчи, адабли, адолатли, адолатсиз, ваҳшийларча, вазирлик, вқдолашмоқ, даражали, даҳшатли, жамоатчи, замондош, ибратли, маорифчи, мантиқсиз, масалчи, маслаҳатчи, масъулиятли.

Ўзбек тилидаги форс-тожикча сўз + ўзбекча қўшимчадан ҳосил қилинган сўзлар:

Абгорлик, андишали, астағина, байрамлик, баландлатмоқ, бандалик, бачканалашмоқ, бағишлов, безорилик, вайроналик, гапчи, гумонсирамоқ, гўдаклик, заргарлик, мевачилик, меҳрсиз, мўллик, танбурчи, дуторчи, форсча, хафагарчилик.

Ўзбек тилидаги русча-байналмилал сўз + ўзбекча қўшимчадан ҳосил қилинган сўзлар:

Спортчи, танкчи, агентлик, филтрлаш, полкдош, контрактсиз.

Лугат диктант

Форсча-тожикча қўшимчаларнинг ўзбекча сўзларга қўшилиб, янги сўз ҳосил қилиши уч кўринишга эга:

1. Туркий сўзга қўшилади:

Ажриқзор, амакивачча, арракаш, арчазор, безакдор, билимдон, бойвачча, болажон, босмахона, ботирона, бутазор, бугдойзор, бўёқдор, емхўр, ёлдор, ёнғоқзор, жийдазор, жимжимадор, кемасоз, улугвор, унумдор,

чиқимдор; бебош, бенш, бебуяк, бесуроқ, бетиним, бетутов, беўхшов, қонхур, ошхур, текинхур, буйруқбоз, қуйфуруш, терифуруш; носор, нотаниш, нотекис, нотинч, нотўғри, ноурин, нокулай; ўрмоншунос, тилшунос; тезкор, юлдузсимон, ўтсимон; серсув, сертук, сертармоқ, пичанбор.

2. Ўзбек тилидаги арабча сўзга қўшилади:

Номукаммал, ноаниқ, сиёсатбоз, ваъдабоз, табиатшунос, санъатшунос, саводхон; муқовасоз, мурасасоз, иморатсоз; тараққийпарвар, маърифатпарвар, инсонпарвар, исёнкор, қасоскор, ижодкор, ташаббускор; амалпараст, манфаатпараст, мансабпараст.

3. Ўзбек тилидаги русча — байналмилал сўзларига қўшилади:

Самолётсоз, авиасоз, вагонсоз; архившунос, газетхон, силосбон.

Ижодий диктант

1. «Имло луғати»дан р, л, в, ҳ, ц товушлари билан бошланадиган сўзлардан 10 тадан танланг ва уларнинг қайси тилдан ўтганлигини «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан билиб олинг.

2 «Имло луғати»дан охирида э, е, ў ва таркибида ж, ҳ, ц товушли сўзлардан 6 тадан танланг ва ёзинг, уларнинг қайси тилдан ўзлашганини «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан билиб олинг.

Назорат диктанти

Олисдаги дўстлар

Темир йўл бекати атрофида ям-яшил дарахтлардан либос кийган тоғлар салобат тўкиб турибди. Саттор сўнгги бор Закарпатье ҳавосидан нафас олар экан, кўм-кўк манзарага, яшиллик оғушидаги қишлоқларга суқланиб тикиларди. Қўлларида гулдаста тутган украин дўстлари билан қайта-қайта хайрлашди. Кўзида ёш ҳалқаланган дадаси Турғун ака эса шу кунлар ичида қадрдонлашиб кетган Петр Ильич, унинг ҳамюртлари билан қўл олишди.

Тепловоз пишқириб бекатга кириб келди. Бутун қишлоқ Турғун ака чиқадиган вагон рўпарасида тизилишганди. «Хайр, хайр. Раҳмат». Ота-бола вагонга чиқишлари билан поезд бир силтанди-ю, яна йўлида давом

ётди. Одамлар куде деразасидан қўл селкиётган ота-боланинг ортидан узоқ қараб қолишди.

Поезд қалин ўрмон оралаб шитоб билан ела бошлади. Турғун ака билан Саттор купедан Украинанинг гўзал табиатини томоша қилиб бориншар эди. Иккаласининг кўзи деразада-ю, хаёллари олинсаги дўстлар даврасида кечган унутилмас кунлар хотираси билан банд.

— Шу қизил изтопарлар бўлмаганда, Андижон қаерда-ю, Закарпатье қаерда эди, — деди Турғун ака ўғлига жилмайиб қараб қўйиб. — Йўл олис, кўнгил яқин деб шуни айтар эканлар-да. Етти ёт бегоналар ака-укадек бўлиб кетдик-а!

Саттор бош қимирлатди. Ростдан ҳам улар катта дадасининг номини аниқлашмаганда, бу ёқларга келиш қаёқда эди.

Ота-бола яна жим қолишди. Саттор деразадан кўз узмай, поезд илгариланган сари узоқлашиб қолаётган дўстларини кўз ўнгидан бирма-бир ўтказарди. (М. Ниёзов)

ШЕВАГА ХОС СЎЗЛАР

Эшитиш диктанти

Сўри сўзининг маъноларини изоҳланг ва ўз сўзингиз билан диктант ёзинг.

1. Дастрўмолини ювиб
Қуритади сўрида.
Бувиси эса мақтар,
Утириб уй тўрида. | 2. Эшигимиз олдида,
Сўрида,
Қандай ўйнар эканмиз
Кўринг-да! |
|---|--|
3. Сўри — сўри эмас, кўк кемамиз,
Капитан, матроси йўқ демангиз. (У. Абдуазимова),

Назорат диктанти

Матқовулнинг оиласида

Шўх Ўрмонжон чолиб келиб отасининг бўйнига оесилди-да, отасининг қулоғига яқин қилиб:

— Қандай овқат қиляпмиз, — деб сўради.

Отаси ҳаммага эшиттириб, тантанали жавоб берди:

— Шилпилдоқ.

Болалар чапак чалиб юборишди. Шу чоғ Салтонбў

юлқа ёйилиб кичик боласининг шапалоғидай-шапалоғидай қилиб кесилган шилпилдоқ хамирини элак билан товоққа териб олиб чиқди. Бу оталаридан эшитган хуш-хабарни тасдиқлагандай бўлди.

— Менга қара, ўғлим, — деди Матқовул Раҳматжонни чақириб, — сув келтириб анави ерга соч, жой қил. Қани, бўлларинг, азаматлар, ҳа! Эшикни босиб кетган ёқимли қид завқини олаётган болаларнинг севинчлари ичларига сигмасди.

Матқовул камбағалнинг уйида исмини қолдириб, жисмини қачонлар олиб кетган шилпилдоқ сопол товоқда устига сепилган пиёздоғ билан жими-жими қилиб турарди. Ун нафар кўз йўл кўрсатиб турган беш нафар қўл ўзини бараварига товоққа урди. Салтонбу қўлидаги боласига шилпилдоқни қадоқ пиёлага солиб берди. Ҳаш-паш дегунча катта товоқнинг таги кўринди. Салтонбу товоқни иккинчи марта тўлдириб келди. Бу товоқ ҳам узоқ умр кўрмади, уни учинчи марта тўлдириб келди. Энди бояги тезлик, шошқинлик бўлмаса-да, ҳамон калла кўтармай олардилар.

Шундай қилиб, қозон бир соатгина аввал қай аҳволда бўлса, яна ўша аҳволга қайтди — ўчоқдан туширилди, баланд тоқчага тивка қилиб қўйилди...

Фотихадан сўнг болалар чувиллашиб кўчага югуришди. (М. Ис.)

КАСЬ-ҲУНАРГА ДОНР СУЗЛАР

Таъкидий диктант

Акварель бўёқлар билан ишлаш

Қадим замонлардан акварель бўёқлари ўзининг нафислиги ва рангларининг ёрқинлиги билан рассомларни қизиқтириб келган. Акварель бўёғи таркибига бўёқ моддаси (ўсимлик ёки минералларнинг майин қилиб янчилган кукунни) ва боғловчи модда — олча елими, глицерин ва озроқ асал киради. Булар ҳаммаси сувда осонгина эрийдиган бўлгани учун бўёққа сув қўшиб суюлтириб ишлатилади. Акварель билан ишланганда оқ бўёқ ишлатилмайди, унинг ўрнини оқ қоғознинг ўзи ўтайди. Акварелнинг гуашь ёки мойбўёқлардан фарқи унинг тиниқлиги, бўёқларнинг ёрқинлиги ва тозалигидадир. Шу-

нинг учун бу бўёқларни ишлатганда қатламлар ниҳоятда юпқа бўлишига ҳаракат қилиш керак. Жуда силлиқ қоғозга бўёқ текис суртилмайди, шунинг учун қоғоз оппоқ, етарли даражада қалин ва юзаси ғадир-булур бўлиши керак. Қоғознинг чеккалари букланиб кетмаслиги учун махсус тахта (планшет)га маҳкамлаб тортиб қўйиш ҳам мумкин.

Акварель бўёқлари қаттиқ тахтачалар ва юмшоқ қолда, тюрбикларда 24 ва 16 рангли тўпламлар ҳолида сотилади. Энг сифатли акварель бўёқларини Ленинград бадий буюмлар фабрикаси ишлаб чиқаради. Тўпламда учта асосий бўёқ — қизил, сариқ ва кўк жуда сифатли бўлиши лозим.

Акварель бўёқлар билан натюрморт ишлаганда майин мўйнали, юмалоқ шаклдаги, уч томони ингичкалашиб борадиган мўйқаламлардан фойдаланиш керак. Акварель бўёқлари билан расм ишлаганда қоғоз тортилган планшетни тўғри тутиш жуда муҳим. Планшетни 30 градус қияликда тутган маъқул. (*Барно Азимова*)

Изоҳли диктант

1. Худди бобом каби жиддият ва қунт билан ишга киришмоқчи бўламан: чол ўткир газанларни мендан яшириб кетган экан. Кичкина ўтмас газан билан чармларни кесаман, ширач билан бир-бирига ёпиштираман. Буришган эски чармларни ҳўллаб, кунда устига қўйиб, кўва билан уриб текислашни жуда севаман. (О.) 2. Уша кезлари ғоят юпун ва оғир ҳаёт кечирардик. Отамнинг ямоқчиликдан топгани рўзғоримизни тебратишимизга етмасди. Эрталаб отам энди иш бошламоқчи бўлиб турган эдилар, бир қизалоқ кийилаверганидан таг чармининг ярни чириб, пошналари ейилиб кетган этикни кўтариб келиб қолди.

— Қўнжи яхши экан, лекин бу ёғининг чок тутадиган жойи қолмабди, бу этикка таг чарм, янги пошна қўйиш керак. Гулчинини қара, билинмай едирилиб кетибди. Майли, қизим, эртагача бир амаллаб тикиб бераман, — дедилар. Шундан сўнг чок тикадиган игнанинг мумланган калта ипига янги пишитилган ипни улаб, бошқа ишларни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, бу қийин муаммони бажаришга киришдилар. (*Мақсуд Қориев*)

ВСКИРГАН СЎЗЛАР

Изоҳли диктант

Мусавойнинг болалик хотираларидан

I. 1. Устунлари, тўсинлари йўғон отхонада бир кўзи кўр қўнғир сиғиримиз пишиллаб ётади. Харида мусичалар кукулашади. 2. Бобом мени тўппа-тўғри уйига етаклаб, наमतнинг тагидан катта бир қалитни топиб, тўрдаги сандиқни очади. Талинкалардаги ҳар хил ширинликларга — қанд, парварда, попук, русталарга кўзим тушади. 3. Опам Қаромат — ҳали паранжисиз ёш қиз — мактабдан қайтади. Мен унинг маҳалламиздаги мактабини — отин бибининг уйини яхши биламан. 4. Опамнинг жилдидан қалин китобни олиб варақлайман. Онам қўлимдан китобни олиб жилдга солади-да, баланд қозиққа осиб қўяди. 5. Қиём вақти. Оғилда сиғир маърайди. Уни подага юбормайдилар: бир кўзи кўр бўлганиданми, подадан қайтишда шохи билан конканинг ойнасини синдириб қўйган. 6. Маҳсидўз қўшнимизнинг новча рангпар халфаси битта қопга пичоқ уриб юборса, шарақлаб ерга ёнғоқ тўкилади. (О.)

II. 1. Кўча бугун жонланган. Бўзчилар танда ёйиб, ипни кўк бўёққа бўйядилар, бир томони дағал, қилли, сўладай оғир асбобни танда устидан юритиб, ипни силлиқлайдилар. 2. Собир баққол оҳангдор майин овоз билан мени эркалаб қўяди. Бобом қалашиб ётган ҳандалаклардан битта кичкинасини олади-да ҳидлаб қўлимга тутқизади, кейин баҳосини сўрайди. 3. Кўчадан озгина юргандан сўнг тор, эгри жин кўчага қайриламиз. 4. Чол бутун умри сипоҳ — жангчи бўлган. 5. Алмисоқдан қолган кўҳна уйнинг тўкилиб турган айвонида икки чол одатдагидай суҳбатга киришиб кетганлар. 6. Ёғоч қозиқда кир чопон осиглиқ. Уйнинг тўрида шипга яқин баланд ёғоч дор, унда ҳам эскигина олача пахталик. (О.)

ЯНГИ ПАЙДО БУЛГАН СЎЗЛАР

Изоҳли диктант

1. Истиқлол қўлга киритилгандан сўнг биз ўз кучимизга, қудратимизга кўпроқ ишона бошладик. Истиқлол

туфайли кишиларимизнинг Ватанга, она замига меҳр-ли муносабати шаклланиб борапти. (Газ.)

2. Бизнинг олий мақсадимиз мустақиллик эди. Бунга эришдик. Мустақилликнинг олий мақсади — ўзбек халқининг иззатини жойига қўйиш. 3. Ўзбекистоннинг келажаги четга мол чиқариш имкониятини ривожлантиришдан иборатдир. 4. Бозор муносабатларига ўтиш даврида тарихий, маданий, умуман, маънавий қадриятлар, халқимиз руҳини баланд сақлаш ва ёш авлодни тарбиялаш асосий вазифадир.

Ижодий диктант

1. *Биржа, фирма, фитобар, коллеж, телеминора, метрополитен, воситачи дўкон, даста сўзларидан иккитаси иштирокида гап тузинг.*

2. Янги пайдо бўлган сўзлардан тўрттаси иштирокида гап тузинг.

Ижодий лугат диктант

Янги пайдо бўлган ўзбекча атамалар (русча сўзлар ўрнига) га ўнта мисол ёзинг.

Эшитиш диктанти

Янги пайдо бўлган сўзларни ва сиз учун янги ҳисобланган сўзларни ёзиб боринг.

1. Бизлар телевизорда концерт берар эканмиз, Шеър ёдлайди Озода, «Лазги»га ўйнар Рамиз.
2. Улгурар қўғирчоғин аллалаб ухлатишга, Ҳатто газга чой қўяр ойижони қайтишга!
3. «Беш» олмоқлик осонга тушмайди рости, «Суфлёр» ҳам бир оғиз сўз қўшмайди рости.
4. Соядадир кучукча, қурбақа — лойда, Мизғиб ётар мушукча шамолгоҳ жойда.

(У. Абдуазимова)

Назорат диктанти

Ёзги топшириқлар

Ёзда ҳар бир ўқувчи қаерда бўлишидан қатъи назар ўқиш даврида тасвирий санъат машғулотида

олган билим ва малакаларини мустаҳкамлаши ва ривожлантириши керак. Бунинг учун у расм чизиш зарур бўлган ҳамма ўқув қуролларини тайёрлаб қўйиши лозим. Улар расм дафтари, акварель бўёқ, мўйқалам, оддий қалам ва ўчирғич, планшет, пластилин, хомаки расмлар ишлаш учун блокнот, тушь, перо, ручка, кўмир таёқчалар, ҳайкалчалар яшаш учун стек ва бошқалар. Ёзги ишлардан энг қизиқарлиси мавзу асосида расм ишлашдир.

Агар биронта манзара тасвирини чизмоқчи бўлсак, аввало унда нималар тасвирламоқчи эканлигимизни, уларни қоғоз юзасининг қаерига чизмоқчи эканлигимизни пухта ўйлаб олишимиз лозим. Манзараларнинг ранги, ёруғланиши куннинг вақтига (эрталаб, кундузи, кечқурун), ҳавонинг авзоига (ёмғирли, офтобли, шамолли) қараб турлича бўлади.

Манзара расмини чизиш мураккаб бўлган кўринишларни танлаш керак. Унда икки-учта дарахт ва бир-иккита майда нарсалар бўлиши мумкин.

Чизиш учун оромгоҳ кўринишини, қашлоқ йўлини, сой бўйини, ферманнинг бир қисмини, деҳқонларнинг уйлари мўлжаллаш мумкин. Шунингдек, сайр ёки туристик саёҳатлар ҳам яхши мавзу бўлиши мумкин. Бунда болаларнинг чодирлари, кетма-кет тоққа чиқиб кетаётган, дам олаётган ёки овқат пишираётган кўринишлари тасвирланади.

Хомаки ишлар қилишни ҳам ёнингиздан чиқарманг. Уларни қалам, фломастер ёки акварелда 3—5 минут давомида бажариш мумкин. Бундай ишларни оз-оздан бўлса ҳам ҳар кун ишлаб туриш фойдали бўлади.
(Р. Ҳасанов)

Ибора

Изоҳли диктант

1. 1. Сигирининг аҳволини кўрдим-ю, унинг ҳам капалаги учиб кетди:— Қорни шишибди. Йўнғичқа еса шунақа бўлади. Ҳовли этагидаги уясида эги бориб суюлгига ёпишган қари ит чайқалиб чиқиб келди. Қайтмас чолнинг оёғи остига келиб суйкалди. Чол аста чўккалади-да, шартти кетиб, парти қолган итнинг бошини силади. Шу пайт кўча дарвоза тарақлаб очилди, тарвузи қўлтиғидан тугишиб, Алижон кириб келди. Оқсоқол нимаси биландир

кўзимга жуда ҳам иссиқ кўриниб кетди. Қим у? Жойим-да қоққан қозиқдек қотиб қолдим. (М. Ниёзов)

II. 1. Бирор марта ҳам онаси билан меҳмоннинг суҳбатини бўлмади, дастурхонга қўл чўзмади. Аксинча, оғзига талқон солгандай жим ўтирди. 2. Мана шу тирранчаларни деб, боя роса пўстагимни қоқишганди. 3. Ҳовлига кирган эди, дадасининг ким биландир гаплашиб ўтирганига кўзи тушди. 4. Меҳмон жойига ўтирди-ю, аммо кўнгли ўрнига тушмади. 5. Кўзида ёш ҳалқаланган Турғун ака шу кунлар ичида қадрдонлашиб кетган Пётр Ильич, унинг ҳамюртлари билан қўл олишди. (М. Ниёзов)

Таъкидий диктант

Ибора ва кўп маъноли сўз иштирок этган гапларнинг мазму-нини таъкидланг, тушунтиринг.

Дастурхондаги қанд, парварда ва турли попуқлар кўзимни олади. Қўл узатишга бувимдан кўрқаман. Бизнинг маҳалла — Говкуш. Кўчамизда катта-кичик қар хил ёшдаги болалар жуда кўп. Ҳаммамиз ўйинда. Ўйиннинг ҳам хиллари кўп, катталар ошиқ, чиллак ўйнайди, биз — кичиклар тол кесиб, от қилиб минамиз-да, тор кўчанинг чангини бурқиратиб чопамиз, чарчашни билмаймиз. Тол отни безашда ўртоқларимдан қолишмасликка тиришаман, ўзимча турли попуқлар, шокилалар, ёпиштираман. 3. Отамнинг қовоғи солиқ, гапирмайди. Мен ҳам мум тишлагандай сукутда, бобом ёнига тикилиб ўтираман. Бобом ғоят хафа, бошини қуйи солиб ўтиради. (О.)

Лексик топшириқли назорат диктанти

Кўшиқ

Тол кесиб, кўмяпмиз. Кеч кузнинг изғирини юз, қўлларни аччиқ тили билан ялайди. Қўлимизни гоҳ бир-бирига ишқаб, ҳу-хулаймиз. Бўлмади. Бўзсув бўйидаги шовуллаб ётган қамишдан бир бор ўриб ёқдик. Шатиршутирлаб, бурқсиб ловуллайди. Қора қуюнлари ҳавога тўзғиб учади. Бир зумгина туюқиб ёниши танларга на ҳарорат, на бир завқ бера олади!

— Қамишингдан ўргилдим. Бекорга лақиллатди

одамни.— деди дўстим.— Ўзимизнинг қўлбола анави зангдан ёқамиз.

Оғир ёнган занг тафтидан оёқ-қўлимиз исиб, танимиз бирам яйрадики...

— Оловдан оловнинг фарқи бор-а? — деди ишга тушаркан дўстим.

— Фарқи ер билан осмонча, — дейман қамиш билан зангнинг ўтмишини тарозуга солиб. — Қамиш енгил-елпи, гердайиб ўсади. Оловининг ҳам тафти йўқ — мазмунсиз умрнинг ҳароратсиз қўшиғига ўхшайди. Занг эса эгилиб, букилиб, меҳнат билан камтарона яшади.

Алангаси ҳам чайир тортган мазмунли умрининг ҳароратли қўшиғига ўхшайди.

М а қ о л л а р: 1. Яхшидан боғ қолади, ёмондан — дор.
2. Ғам одамни, занг темирни кемиради.

Матндаги синоним, омоним ва антоним сўзларни ажратиб, гуруҳлаб ёзинг.

Зафар йўли

Етти ёшга тўлганимда мени мадрасага топширишди ва қўлимга сўзлар жадвалини тутқазишди; мен ўқий бошладим ва эришган муваффақиятларимдан гоёқ севинчга тўлдим.

Мен тўққиз ёшга тўлганимда беш вақт номозни ўргандим ва мактабдаги барча ўқувчиларга бошлиқ бўлиб олдим. Мен қатнашган барча йиғинларда уламолар яқинига ўтиришга ҳаракат қилардим ва тиз чўкиб ўтирардим: катталарга нисбатан шундай ҳурмат бажо келтиришни ўзимга одат қилиб олдим.

Кўчала мен болалар билан ўйнардим. Болалар билан уруш-уруш ўйнаб, ўзимни амир этиб тайинлардим-да, ўйинни бошқарардим ва болаларнинг бир гуруҳини иккинчи гуруҳи билан уриштиришни машқ қилардим.

Ун икки ёшга тўлганимда болаларча ўйинлардан орланадиган бўлдим ва вақтимни ўзимга тенгқур ўспиринлар билан ўтказишга ҳаракат қилдим. Етти ёшимдан етмиш ёшимгача бутун умр бўйи йўқсилларга инъом ва хайр-эҳсонлар қилдим. Бир марта кийган кийимимни иккинчи марта киймас эдим, уни йўқсилларга ҳадя қилардим. Мен қудрат ва шуҳратга эришганимда болалигимдаги дўстларимнинг мавқеини кўтардим, улуғладим.

Ун беш ёшга тўлганимда от миниб овчилик қилишни

жуда севиб қолдим ва бу ишда маҳоратим камолотига етди. (*Амир Темур*)

Ажратилган сўзларга ўзакдош бўладиган сўзларни алоҳида алоҳида ёзинг.

СЎЗ ЯСАЛИШИ ВА ИМЛО.

СЎЗ ТАРҚИБИ, ЎЗАК ВА ЎЗАКДОШ СЎЗЛАР

Изоҳли диктант

Қизиқиши, интилиши, диди сизники билан бир хил бўлган киши дўст ҳисобланади. Ундан ҳеч қандай нарса сир тутилмайди. У дўсти учун ҳам ҳеч нарсани аямайди. Агар сизнинг шундай дўстингиз бўлса, уни қадрланг, арзимаган нарсага у билан аразлашиб қолманг ва унга ёрдам керак бўлса, ҳар доим тайёр туринг. Содиқлик — дўстликнинг олий қонуни. (*«Болалар энциклопедия»*, с. 104дан)

Эркин диктант

Гулзорда

Баҳор келиб, сочилди нурлар,
Боғимизда очилди гуллар.
Келинг, жуда чиройли улар,
Худди биздек улар ҳам кулар.

Карнайгул, шойи гул, атиргул;
Бизлардек ҳар доим кулиб тур.
Гулзор чети жамбилу райҳон,
Эсар бунда майин шаббода.
Хушбўй ислар таратиб бисёр

Яшнаб борар гулзор ҳар тонгда.
Жамбилжон, райҳоной, яшнайвер,
Гулзорим кўркисан, хуш ис бер.

Эрта баҳор гул экамиз, гул,
Боғчамизни этамиз обод.
Биз эккан гул ёз чоғи буткул
Чаман бўлиб яшнар, диллар шод.

Диллар шод, боғ обод, келингиз,
Гулзорда шўх ўйнаб-кулингиз.

Боғбон бўлиб хушбўй гулларнинг парваришин
қилгим келади,
Гулшан аро ёш кўнгилларнинг орасида юргим келади.
(М. Юсупова)

Ижодий луғат диктант

Боғ, ... , ... , ... , гул, ... , ... , ... , ... , ўр,
... , ... , ўт, ... , ... , ... , чиз, ... , ... , ... ,
пахта, ... , ... , тер, ... , ... , бил, ... , ... ,
... , ... , иш, ... , ... , ... , туз, ... ,
... , ... , ... , оқ, ... , ... , ўқи, ... , ... ,
китоб, ... , туг, ... , касб, ... , ... , оч, ... , ... ,
... , узун, ... , ... , из, ... , ... , ... , хид, ... ,
... , ... , ҳаракат, ... , ... , ... ,

Ижодий диктант

1. Чизғич, ҳаракатчан, ихлосманд, ишсиз, китобхон,
ғузсиз, боғча сўзларидан учтасини қатнаштириб гап ту-
зинг.

2. «Мактабимиз боғида», «Гулзорда» мавзусида
ўзакдош сўзларни қатнаштириб, кичик ҳикояча тузинг.

СУЗ ЯСОВЧИ ҚУШИМЧАЛАР

Луғат диктант

Боғча, бўёқчи, қизиқчи, туркча, синфдош, табелчи,
хизматчи, парашютчи, Ойхон, китобхон, навбатчи, Қо-
воғистонга, басавлат, бақувват, беҳабар, бефарқ, уят-
чан, йирим, ҳаракатчан, тайёрлан, бемаъни, бебаҳо,
тошкентлик, дўстлик, камтарлик, Йўлчи, Тўйчи, темир-
ўлчи.

Ёддан ёзув

Юқоридаги сўзларни ёддан ёзишга тавсия этиш
ҳам мумкин. Хотирадан ёзилган сўзларнинг таркибини
таҳлил қилиш талаффузи ва имлосини қиёслаш билан
бирга олиб борилиши ҳам ёзув малакаларининг онгли
ўзлаштирилишига ёрдам беради.

Изоҳли диктант

Мактабим

Ташнадирман билимга, Меҳринг билан ёш юраж
Юраман сени мақтаб. Тўлиб-тошди лиммо-лим.
Нур тўшадинг йўлимга, Бўлиб билилдон, зийраж
Қадрдон она мактаб! Юлдузга етди қўлим.

Қитобингнинг ҳар сатрин
Уқирканман, дил чўғдир!
Дегайман билимдан зўр,
Қудратли қурол йўқдир.

(У. Абдуазимова)

Мақоллар

1. Билим бахт келтирэр. 2. Билимли киши ўзар, билимсиз киши тўзар. 3. Билдирнш учун билиш керак.
4. Билағон одамларнинг сўз, насиҳатларидан фойдалан, чунки яхши сўз таъсир қилгач, дилга жойлашадн. (М. Қошғарий)

СЎЗ УЗГАРТИРУВЧИ ҚЎШИМЧАЛАР

(Турловчи ва тусловчилар)

Сайланма диктант

Турловчи қўшимчаларнинг тагига тўғри, тусловчи қўшимчаларнинг тагига тўлқинли чизиқ чизинг.

Меҳнат дарсида биз каштага гул тикишни ўргандик. Уқитувчимиз оқ матога лола ва бинафшанинг расмларини қаламда чизиб бердилар. Қизлар билан сингага ким тез ип ўтказиш мусобақасини ўтказдик. Мунаввар биринчи бўлиб ипни нинга ўтказди. Лола ипа аввал одми ипларни, кейин оч рангли ипларни ишлатишни тушунтирдилар. Мен келажакда тикувчи бўлмоқчиман.

Еддан ёзув

а) -им, -м; -инг, -нг, -и, -си; -имиз, -миз, -ингиз, -нгиз -и(-лари) отлардаги эгалик қўшимчалари турловчилардир;

б) -м, -нг, -к; -нгиз, -ман, -сан, -ди, -миз, -сиз, -ти —

Феъллардаги шахс-сон қўшимчалари тусловчилардир;
в) -нинг, -ни, -га (-ка, -қа), -да, -дан — отлардаги
келишик қўшимчалари, турловчилардир.

Сайланма луғат диктант

Ручкам, китобим, ўқидим, ёзаман, отам, онам, акам,
опам, олам, одам, ўқувчисан, аълочиман, бормоқчиман,
доним, тайёрладим, ишладим, дам олдик, элак, этак,
айтдик, келсанг, бодринг, тонг, гурунг, копток, ўқитув-
чингиз, ўқингиз, ўқияпти, боряпти, айтади, ухлайди,
чопади, пахтамыз, чопамиз, борсам, борсан, йўқсан.

Турловчи қўшимчали сўзларни алоҳида, тусловчи қўшимчали
сўзларни алоҳида ва қўшимча олмаган сўзларни алоҳида гуруҳ-
ларга бирлаштириб ёзинг.

Утган замон феълидаги -ди тусловчи қўшимча эмас-
лигини, тусловчи қўшимча феълнинг охирида қўллани-
шини эсда тутинг.

НЕГИЗ

Сайланма луғат диктант

Ишчи, боғбон, гулчи, гулзор, соатсоз, пахтакор,
пахтазор, ақлаи, ошпаз, тракторчи, оқла, гулдор, гулла,
чегарачи, сувсиз, тузла, тузсиз, бошлиқ, чизик, чизгич,
ўтла, терим, теримчи, машиначи, комбайнчи, гулсиз,
овчи, сутчи, сотувчи, бадавлат, номаълум, одобли,
кучли.

Сўзларни от, сифат, феъл туркумлари бўйича гуруҳлаштиринг.

Ижодий диктант

1. -ла қўшимчасини қўшиб 10 та феъл ясанг.
2. -паз, -бон, -зор, -кор, -ғич қўшимчалари иштиро-
кида 10 та от ясанг.

3. ба-, бе- қўшимчалари ўрнига -сиз қўшимчаси иш-
латиш мумкин бўлган сифатларга бешта мисол топиб
ёзинг ва улар иштирокида гап тузинг.

4. «Имло луғати»нинг айрим ҳарфлари бўйича ўзак
ва негиз сўзлар луғатини тузинг.

(Масалан: о ҳарфи бўйича: Обод, ободлик, ободон-
лашмоқ, ободонлаштирмақ, ободончилик; обрў, обрўли,

обрў.из, обрўсизлантирмоқ; ов, овла, овлоқ; овоз, овоза, овозли, ...)

Изоҳли луғат диктант

Шакл ҳосил қилувчи қўшимчалар:

Болалар, қушча, бешта, бешов, бешинчи, келди, ўқидим, ўқияпман, ўқимоқчиман, ёзаман, ўқийман, бориб, борган, ишлайдиган, ўқийдиган, кийинди, айтилди, бошланди.

Сайланма диктант

Ўзбекистонда баҳор эрта бошланади. Баҳорда ёмғир тез-тез ёғиб туради. Ўсимликлар тез уйғонадилар. Улар тез ўсадилар ва саҳролар ҳам қалин ўт билан қопланади. Ўзбекистоннинг жанубий туманларида баҳор жуда эрта бошланади. Февраль ойидаёқ бодом ва ўрик гуллайди. Тоғли жойларда баҳор кечроқ бошланади. Мартнинг иккинчи ярми, апрелнинг бошида ўрик, олхўри, тоғолча, шафтоли гуллайди.

Матндаги сўзларни таркиби бўйича таҳлил қилиб, қуйидаги жадвалга жойлаштиринг:

Ўзак	Ўзак+шакл ҳосил қилувчи қўшимча	Ўзак+сўз ўзгартирувчи қўшимча	Ўзак+шакл ҳосил қилувчи + сўз ўзгартирувчи қўшимча
Баҳор, ...	Улар, ... ? ' ?	Мартнинг, ...	жойларда, ...

Негиз	Негиз+сўз ўзгартирувчи қўшимча	Негиз+форма ҳосил қилувчи қўшимча+сўз ўзгартирувчи қўшимча
Ўзбекистон жанубий	Ўзбекистонда	гуллайди

Изоҳли диктант

Зиёфатда

Мирзо Улуғбекнинг онаси Гавҳаршодбегим қовоғи солиқ ҳолда, ноҳўш кайфиятда узоқ жим ўлтиргач, болишдан оғир гавдасини кўтариб жойлашиб олди-да, Бухородан, Самарқанддан, Андижондан, Балхдан аёл қариндошларининг келганини сўзлади, бугун уларга аталган зиёфат бўлаганини айтди. Меҳмон бекалар орасида Алишернинг онаси Гулбегим бека ҳам бор эди. Алишер онасига секин шивирлаб, боққа чиқишга ижозат сўради.

Алишер бу катта боғ ҳовлининг ҳар бир бурчагини томоша қилиб узоқ юрди. Бир пайт қаршисида етти ёшлардаги шаҳзода Ҳусайн пайдо бўлди. Улар иккови кўчага чиқдилар. Катта майдонда йигитлар ўқ узиш машқи ила машғул эдилар.

— Қара, кабутарлар рақсини кўр! — Алишернинг енгини тортди осмонга қараб Ҳусайн.

— Кабутарлар фаришталарга ўхшайди-я! Мен уларни ҳўб севадурмен, томошадан чарчашни билмайдурмен, уларга ишқим баланд.

Алишер Ҳусайн билан хайрлашгач, аста юриб ич-харига кирди. Базм авжида эди. Мусиқа тинмасди, бир тўда чолғучилар хонанинг бир четида ўтириб, танбур, дутор, рубобларни ниҳоятда моҳирлик билан чертар эдилар.

Алишер гўё сеҳрлангандек, ўзини шу ажойиб оҳанглар қанотида унинг мазмунини англаб, ширин кечинмалар оғушида жим ўлтирарди.

Малика Гавҳаршодбегим мағрур ўлтирар, баъзан рақс кўнглига ёқиб кетгудек бўлса, ёнидаги қутичадан пул олиб, раққосанинг оёғи остига ташлар эди.

Базм оқшомга қадар давом этди. Кейин малика бошлиқ меҳмонлар ҳовлига чиқиб, базмни тағин қизитдилар.

— Юр, ўғлим, кетайлик, — деди Гулбегим пасайган говуш билан ва Алишернинг қўлидан ушлади.

Улар қасрдан чиққанда Ғиёсиддин Қичкина боғда бир бек билан оёқ устида туриб суҳбат қураб эди. Алишер сезиниб отаси олдига югурди.

— Бор, чирогим, уйга боринглар, қоронғу тушли. Кўчада сизларни бобоиғ кутиб турибди, — деди Алишернинг елкасини қучиб Гиёсиддин Қичкина.

Алишер чўзилиб отасининг бўйнидан қучоқлаб ўпдида, четда турган онаси олдига югурди, бирга кўчага чиқиб кетдилар. (О.)

Луғат диктант

Берилган сўзларга зарур қўшимчаларни қўшинг. Уларни маъносига мос сўзлар билан кенгайтириб, бирикма ҳосил қилинг.

Шаҳар, ярим, бурун, билак, ўқи, ўта, тара, онг, олти, йиғ, қиш, чоп, туг, қир, ёғ, эг.

УЗАК-НЕГИЗ ВА ҚУШИМЧАЛАРНИНГ ЕЗИЛИШИ

Изоҳли диктант

Мақоллар: 1. Бўзчи белбоққа ёлчимас. 2. Оёқда этининг тор бўлса, дунё кенглигидан не фойда. 3. Умидсизлик уйин бузсанг, умидингга етарсан. Умидингни узма, кўнглингни бузма. 4. Қим табиб — бошидан ўтган табиб. 5. Ақл — ёшдан, бола — бошдан. Бола ширин, одоби ундан ширин. 6. Онангни кафтингда тутсанг, синглингни бошингда тут. 7. Айтган жойга эринма, айтмаган жойга кўринма. 8. Номардга иши тушмаган марднинг қадрини билмас. 9. Йўқча гуруч ош бўлур, меҳмон кўнгли шод бўлур. 10. Ёғоч кессанг, узун кес, кесса бўлур, темир кессанг, қисқа кес, чўзса бўлур.

Таъкидий диктант

Чанғи сайли

Дам олиш куни акам ўртоқлари билан чанғи учиш учун Чотқол тоғи этакларига борнишмоқчи бўлганлигини эшитиб қолдим.

Тоғни узоқдан кўрганман. Китобимда ҳар хил тоғларнинг сурати бор, аммо ўзини ҳалигача кўрганим йўқ. Акамнинг тоққа бориш нияти мени ҳам қизиқтириб қолди. Чанғи сайлига икки кун қолганда акамга ялиниб-ёлвордим.

— Йўл узоқ. Тоғнинг совуғига чидай олмайсан, ука! — деди эътироз билдириб акам.

Мен ҳам сизга ўхшаб совуққа чидай бераман, — деб акамни ўз ҳолига қўймадим. Аввалига кўнмади. Сўнг бир гап бўлар, деб мени тинчитди.

Якшанба куни яхши кийиниб олиб, эрталабки изғиринда акам билан йўлга тушдим.

Йигитчани нима қилиб бошлаб юрибсан, Комил? — деди мени кўрсатиб бир йигит.

— Тоғни кўрмаган эди, қўявер, пишийди, — жавоб қилди акам. (F. F.)

Эркин диктант

Қаҳрамон

Қаҳрамон аждар келаётганини билибди. Уқ-камонини тайёрлаб кутиб турибди. Бир вақт аждар етиб келиб, чинорга тирмашиб чиқа бошлабди. У Семурғнинг болаларига яқинлашиб, энди ейман деб қўлини чўзган пайтда, Қаҳрамон камондан кетма-кет ўқ узибди. Икки ўқ физиллаб бориб аждарнинг икки қўлидан тешиб чинорга қадалибди ва михланиб қолибди. Аждар оғзидан ўт сочиб, тўрт оёғи билан ҳаракат қилган экан, Қаҳрамон камондан яна кетма-кет тўртта ўқни бўшатиб, оёғини ҳам чинорга тақа-тақ михлаб ташлабди. (Эртақдан)

Ижодий диктант

1. б, д, ж, в, г жарангли ундошлари билан тугаган сўзларга -га, -да, -дан, -ди, -сиз, -чи, -ча, -та қўшимчаларидан мосини қўйиб, талаффузида фарқ қиладиган ундошларнинг тагига чизинг.

2. к, п, о, ф, ш, қ, х билан тугайдиган сўзларга мос қўшимчалар қўшиб, талаффуз ва имлода фарқ қиладиган ўринларни белгиланг.

Нуқталар ўрнига мақолларни давом этдиринг.

1. Кўкка боқма, 2. Кўпдан қуён 3. Иш иштаҳа очар, 4. Боққа булбул ярашар, 5. Кар эшитганини қўймас,

Еддан ёзув

1. Меҳнат қилишдан уялманг, меҳнат ибодат қилиш билан баробардир. 2. Касбнинг афзали ҳалол савдо ва

кишининг қўл меҳнатидир. 3. Кимки ҳаётда тежамкор бўлса, зинҳор қашшоқликка тушмайди. («Ҳадис»дан)

Сайланма диктант

Қўшимча қўшилиши билан ўзак-негизнинг ёзилишида ўзгариш бўлган сўзларни бир устунга, ўзгариш бўлмаган сўзларни иккинчи устунга ёзинг.

1. Ақлли дўст — роҳат, ақлсиз дўст — офат. 2. Ба-
лиқнинг тириклиги сув билан, одамнинг тириклиги одам
билан. 3. Бирликсиз куч бўлмас. 4. Душманнинг до-
нидан дўстнинг сомони яхши. 5. Кенгашли тўй тарқа-
мас, кенг бичилган тўн тор келмас. 6. Эл оғзига элак ту-
тиб бўлмайди. 7. Қорни тўқнинг қорни очдан не парвоси
бор. 8. Оғзингни кўкка очма, ҳалол меҳнатдан қочма.
9. Юк кўтарган юзага чиқар. Эшакнинг юки енгил бўл-
са, ётоғон бўлар. 10. Уғлингни севсанг, қулингдек иш-
лат. 11. Ақлнинг қайроғи — билим. 12. Майдон кўр-
ки — ёғиш, ғилам кўрки — нақш. 13. Санамай саккиз
дема. 14. Сони бор, салмоғи йўқ.

Н а м у н а:	тириклиги	ақлли
	оғзига	ақлсиз
	қорни	бирликсиз

Назорат диктанти

— Шунча олмаларни кимга юборасизлар, амаки? —
деб сўради янги терилган олтин олмаларни яшикка
терар экан Зумрад. Олма тўла яшикларни машинага
ортаётган Ражаб ака қизчага кулиб қараб қўйди.

— Бу олмаларни ишчиларга, жангчиларга юбора-
миз, қизим.

— Амаки, Саттор акамлар ҳам армиядалар, уларга
ҳам юборасизларми?

— Бўлмасам-чи, албатта.

Зумрад жуда севиниб кетди. У мактабдош ўртоқ-
лари билан кечгача ишлади. Ахир у қувонмай, ким
қувонсин. Улар терган мевалардан Ватан қўриқчилари —
аскар акаларига ҳам юборилар экан-да.

Қуёш олмазор орқасига бош қўйди. Сўнги маши-
нага охириги яшиклар жойлаштирилди. Ражаб ака ка-

бинага — шофёр ёнига ўтирди. Шу пайт Зумрад уларнинг олдига югурди.

— Амаки, акамларга бугун хат ёзмоқчимиз.

— Нима деб?

— Олма юборяпмиз, десак, ёлгончи бўлмаймизми?

— Олма хатдан олдин боради, қизим. Вокзалда поезд пишқириб жўнай деб турибди...

— Дадамга айтсам, «авиапочта» деб ёздириб юборсалар-чи?

— Балли, ёз, ширин қиз, ёз, — деди жилмайиб Ражаб ака. — Сенинг хатинг албатта етиб боради. «Сахий ёз меваларидан совға юборяпмиз» деб ёзгин, хўпми?!

Машина кўзга кўринмай кетди.

Зумрад олмаларни аскар акалари карсиллатиб ейишаётганини кўз олдига келтириб, жилмайиб қўйди.
(*Ғ. Комилов*)

Шифокор бўлсам дейман

Келгусида шифокор бўлишга аҳд қилган одам қандай фазилатларга эга бўлиши керак? Келинг, бир ўйлаб кўрайлик-чи.

Шифокор одамларни севиши ва меҳрибон бўлиши зарур, чунки унинг вазифаси беморларнинг дардини енгиллаштириш ва уларни ўлимдан сақлаб қолишдир.

Шифокор довюррак бўлиши керак. Ахир у ўзи ҳалокатли касаллик юқишидан қўрқмасдан шу дардга чалинган беморларни парвартиш қилиши керак. Шифокор ҳар доим ташқи қиёфаси билан хотиржам кўриниши зарур. Унинг хотиржамлиги ва ўзига бўлган ишонч бемор руҳини кўтаради ва унинг тузалишига ёрдам беради.

Шифокор доимо ғамхўр ва ҳушёр бўлиши лозим. Бепарво шифокорга бемор ишонмайди, шифокорнинг эҳтиётсизлик билан айтган ҳар бир сўзи уни чўчитиб қўяди ва у тузалишига бўлган ишончини йўқотади, касаллик ҳам чўзилиб кетади.

Шифокор фидокор бўлиши керак, чунки у доимо постда.

Шифокор кузатувчан ва сабр-тоқатли бўлиши шарт. У шифокорлик сирларини гапириб қўймаслиги учун тилини тия билиши ҳам керак. У журъатли бўлиши лозим.

Шифокор қизиқувчан ва меҳнатсевар бўлиши лозим.

У доимо ўз билим доирасини кенгайтира бориши, замонавий даволаш усулларини қўллаши ва тиббиётнинг янги кашфиётларидан фойдаланиши зарур.

Шифокорлик — нақадар олижаноб касб. (*Жур.*)

ҚУШМА СУЗЛАРНИНГ ЕЗИЛИШИ

ҚУШИБ ЕЗИЛАДИГАН ҚУШМА СУЗЛАР

Изоҳли диктант

1. Ям-яшил адирлардаги гиёҳлардан таралган хушбўй ҳидлар димоққа урилади. Олақуроқ пахтали тўнлар елкадан тушган. Хушчақчақ қизларнинг қоп-қора сочларида толбаргақдан сочпопук. (*О.*) 2. — Кўктошга кетаётган бўлсанглр, Хонимобод томондан айланиб ўтасизлар. Учкўприк йўлидаги толларни биласиз. Ҳавонинг димлигидан тол барглари ҳам қимирламасди. Белбоғимни ечиб, ариқ бўйидаги чим устига ёздим-у, уни ўтқаздим. (*С. Аҳм.*) 3. Сўкчакларда ғимирлаб ётган икки қутичагина кул ранг, пахмоқ меҳмонлар уч-тўрт ҳафта деганда ҳали икки аравага ҳам сиғмай кўзларни қувонтиради. Унинг нозикликлари демасанг, турган битгани томоша: бошини кўтариб ухлайди, эртақдаги сув парисидай ечинади, пўст ташлагандан кейин очкўз бўлиб, иштаҳага кириб, тез ўса бошлайди. (*Ас. М.*)

Таъкидий диктант

1. Султон Ҳусайннинг назарида, Навоий ташаббуси билан солинган кўприклар, шифохона, карвонсарой молиявий қийинчилликнинг асосий сабабчисига ўхшаб кўринарди. Султон ўз хилватхонасида кимхоб тўшак устида ёнбошлаб, юмалоқ ёстиққа тирсагини қўйиб, Навоийни кутди.

2. Навоий ўз навкарлари, шаҳар амалдорлари, олимлар, шоирлар қуршовида девонхонага етиб келиб, оддан тушди. Раста оқсоқоллари, вилоят амалдорлари заррин чопон ва кулоҳ кийгизиб, муборакбод қилдилар, совғалар келтириб, янги ҳокимнинг оёғи остига қўя бошладилар.

Навоий тушдан кейин арзгўйларнинг шикоятини тинглай бошлади.

— Тақсир, мени Марямобод кенг жамоаси дарго-

ҳингизга элчи қилиб юборди. Ҳамма гап шу арэномада битилган. 3. Елкаларига ойболта қўйган соқчилар шаҳар дарвозаси ёнида саф тортган эди. (М. Осим)

Луғат диктант

Замонали, Ойкўл, тинчликсевар, Тошпўлат, софдил, хушманзара, изқувар, шартнома, ошқозон, оқсоқол, тошбақа, қўлқоп, томорқа, ўринбосар, тоғолча, итузум, нонкўр, осмонўпар, Оқдарё, тезоқар, эртапишар, гулбеор, атиргул, ҳардамхаёл, бедапоя, оққуш.

Ижодий диктант

¶ Қўшма сўзлардан тузилган қиз ва ўғил болалар исмларига 6 тадан мисол ёзинг.

АЖРАТИБ ЕЗИЛАДИГАН ҚУШМА СУЗЛАР

Изоҳли диктант

I. Ҳикоят.

Бир ўрдак тиниқ сувда ойни кўриб, уни балиқ деб ўйлади ва сувга шўнғиди, лекин ҳеч нарса тополмади. Бир неча мартаба шўнғиб чарчагандан кейин ўрдак бу ишнинг баҳридан кечди. Бир неча кундан кейин кўлга росмана балиқлар сузиб келдилар, лекин ўрдак ҳар гал балиқ кўрганда уни ойнинг акси гумон қилиб, уларни тутиб ейишга ҳаракат қилмади.

Шундай қилиб, янглиш тажриба натижасида у ҳаммиша очлик билан кун кечирди.

II. 1. Бир соатнинг ичида йигирма бешта сўқа, омон аралаш қўш ва уларга қўшиладиган от ва ҳўкизлар сафарбар қилинди. (А. Қод.) 2. Ҳафталар, ойлар давомида отлиқ сафар қилиб охирига етиб бўлмайдиган бағри кенг ўлкалар ҳаммаси энди яхлит бир давлат бўлиб, Бўбурнинг қўл остида эди (П. Қ.) 3. Айтнинг, буюринг, улар кирсинлар! Улар сизга арзи ҳол қилмоқчилар! Мен энди шу бағри қон бечораларни ёқлайман! Халқ номидан арз қиламан сизга! Ҳақиқат борми сизларда? (Ҳ. Ҳ.) Алишер Навоий Ватан тушунчасини халқлар дўстлиги тушунчаси билан боғлаб англайди, шунинг учун унинг

асарлар та ўша вақтда дунёнинг энг машҳур халқлари тасвир қилинган. (Ҳ. О.) 4. Чайлада ҳеч ким йўқ. (О.)

ЖУФТ СУЗЛАРНИНГ ЕЗИЛИШИ

Изоҳли диктант

1. Ақл-идрок эгаларининг нафи ҳар доим кўпчиликка тегиб туради. 2. Қут-иззатни ҳам, обрў-эътиборни ҳам киши тил орқали топади. 3. Билимларга тўлиб-тошган сўзлар киши қалбининг туб-тубида чўкиб ётадиган бўлса, бу сўзларнинг қадр-қиммати йўқолади. 4. Доно, ақли яшиган киши билим ва ақл-идрок ҳақида шундай дейди:

Уқув билан олди оламни олган,
Эл-юртнинг дилига билим йўл солган.

5. Донога кўрсатиладиган иззат-икром, ҳурматнинг сабаби билимдир. 6. Уқув-идрок қоронғи тундаги машъалга ўхшайди. Уқув-идроксиз киши бир ҳовуч кепак билан сенг. 7. Дунёдаги турли-туман санъат, сон-саноқсиз ҳунарлар ўқув ва билимга таянгани учун мақталади, тиллардан тилларга кўчиб юради. 8. Билим аслида битмас-туганмас бойликка ўхшаш. Аммо унинг бошқа бойликлардан туб фарқи бор:

Билим — бойлик ахир, заволдан йироқ,
Уни ола билмас қароқчи бироқ.

9. Заковат ўзаро онт ичишиб дўстлашган кишиларга ўхшаса, билим яқин қариндошларга ўхшайди. Бунга дилга тугиб олиш лозим. Дўст-оғайнилар, қариндош-уруғлар даврасидаги киши ўзини дадил сезади. 10. Эй заковатли инсон! Қаҳру ғазабдан йироқ тур! Билим йўлини танлагин. Агар қаҳр-ғазаб ишга тушадиган бўлса, барча тириклигу кечаётган ҳаётинг бекор. (Юсуф Хасан Хожиб)

Ижодий диктант

Ўзингиз билган ва ёд олган шеър, мақол ва топши-моқларда жуфт сўз иштирок этганларидан биттадан намуна келтириб ёзинг.

Аччиқ-чучук, эрта-индин, майда-чуйда, бирин-кетин, чарс-чурс, кам-кўст, кеча-кундуз, ота-она, очин-тўқин, оч-ялангоч, кетма-кет, кўрпа ёстиқ, секин-аста, совға-салом, афт-башара, шарақ-шуруқ.

Сайланма диктант

Биринчи устунга қўшиб ёзиладиган қўшма сўзларни, иккинчи устунга ажратиб ёзиладиган қўшма сўзларни, учинчи устунга жуфт сўзларни гуруҳлаб ёзинг.

Асалари

1. Асал асалари уясидаги мум катакларидан олиншини ҳамма яхши билади. Асалариларни боларилар деб ҳам аташади. Асалари неъматидан қадим замонлардан бери фойдаланиб келинаётганига қарамай, яқин-яқингача одам унинг феъл-атвори ҳақида деярли ҳеч нарса билмас эди. Кузатишлардан шу нарса маълум бўлдики, «разведкачи» асалариларнинг рақсга тушишига қараб бошқа асаларилар уядан қанча масофа узоқда гулзор борлигини, улар қандай гул эканлигини ва оз-кўплигини билиб олишар экан! Бўлсак она асаларини боқадиган махсус аралашма — асалари сути ҳам қимматбаҳо шифобахш дори ҳисобланиб, у юрак фаолиятини яхшилайди.

Дашт

2. Даштнинг қаерига қараманг, ҳамма ерда ўт-ўланларни кўрасиз. Нам етишмаслигидан у ерда дарахтлар ўсмайди. Эрта баҳорда, қор эриши билан дастлабки ўсимликлар пайдо бўлади. Улар йирик эмас, бўйи атиги 10—20 сантиметр, илдизи ҳам қисқагина — 10 сантиметрга яқин. Бир ой мобайнида бу ўтлар ривожланиб, гуллаб, уруғ тугиб, қовжирашга ҳам улгуради. Кейинчалик бу ўтлар ўрнини уйқули ўтлар, сумбул, мушук-ўт эгаллайди. Уларнинг гуллари оч рангли, кўркам.

Даштда энг кенг тарқалган ҳайвон кемирувчилардир. Бургут, қарчиғай, калхат, қирғий, миққий каби йиртқич қушлар кемирувчиларнинг кундузги душмани бўлса, ботқоқ япалоққуши, қулоқли япалоққуш тунда

овга чиқади. Кемирувчиларни бўри, тулки, оқсувсар каби тўртоёқли йиртқичлар ҳам ов қилишади. Уларни қора илон, чипорилон ҳам овлайди. Шунга қарамай, кемирувчи ҳайвонлар кўп, улар экинларга катта зарар етказади. (*«Болалар энциклопедияси»дан*)

Назорат диктанти

Ибн Сино сиз билан бизга ўхшаган одам экан. Аммо жуда ёшлигиданоқ зеҳни ўткир, диди баланд, иши билан сўзи бир бола бўлиб ўсган экан. Бир куни отаси «Болам, катта бўлсангиз ким бўласиз?»— деб сўраб қолибди. Ибн Сино аввалига нима деб жавоб беришни билмай, ўйланиб, қолди. Кейин:

— Табиб бўламан, сизни, энаман даволаб юраман, деб жавоб берибди. — Бошқаларни-чи, бошқаларни даволамайсизми? — дебди отаси. Ибн Сино:

— Ҳамма-ҳаммани даволайман, катта табиб бўламан, — дебди. Ибн Сино куну тун табибликни ўйлабди, ўт-ғиёҳларни, мева-чеваларни еб, сувидан ичибди. Аммо табиб бўлолмабди. Отаси катта-кичик шаҳарларга олиб бориб, табибларга шогирд қилиб берибди, аммо у ерлардан қочиб кела берибди. Ота-онаси ҳам ўғлимиздан табиб чиқмас экан, энди бошқа ҳунарга ўргатамиз деган хулосага келишибди. Шу орада, етти ёшга тўлган куни кечаси ибн Сино туш кўрибди. Тушида илонлар мамлакатида юрган эмиш. Оқ илон унга оқ сут бериб, у дардга даво дермиш, қизил илон унга қизил сут бериб бу дардга даво дермиш, қора илон ибн Синога қоп-қора сут бериб фалон касалга даво дермиш. Илонлар билан ўралиб-ўралиб, юмалаб-думалаб, ўйнаб-кулиб туриб уйғониб кетибди. Тундаёқ илон излаб кетибди. Излай-излай илонлардан бир-иккитасини ушлаб келиб, улардан заҳар олибди-да, уни эски, қўйларнинг сутига қўшиб, касалларга даво бўлади, деб бераверибди. Кейинчалик эса ҳар хил ғиёҳларни териб келиб, эзиб, илон заҳарини қўй-эчки сутларига қўшиб, касалман деганларга бера бошлабди. Етти ёшидаёқ етти иқлимга овоза бўлган ибн Сино табиблар табиби деган унвонга сазовор бўлибди. Кейин ўйлаб-ўйлаб, тиббиёт тимсоли сифатида илон билан унинг заҳарини танлабди. (*«Асотирлар ва ривоятлар»*)

ОТЛАРНИНГ ЕЗИЛИШИ

Изоҳли диктант

1. Мен севимли шоиримиз Турсунбой Адашбоевнинг «Уч бўталоқ ва сирли қовоқ» шеърини китобини ўқиб чиқдим. Унда қувноқ ва ўйчан шеърлар, ҳикматбахш эртак ва дostonлар бор. Унинг «Бобо, қанча ёшдасиз?», «Чуғурчиқ», «Ҳайвонот боғида» деган шеърларидан математика кечаларини ўтказишда фойдалансак бўлади.

2. Миразиз Аъзам ҳам — болалар шоири. У 1936 йили Тошкентда таваллуд топган. Унинг кўп шеърларини «Гунча», «Гулхан» журналларидан ўқиганман. Акам туғилган кунимга Миразиз Аъзамнинг «Бир чўнтак ёнғоқ» китобини совға қилди.

3. Мен Ғани Абдуллаевнинг «Содда гулларим» деган китобчасини ўқияпман. Бу китобча шингил ҳикоячалардан ташкил топган. Ҳикоячалар ўқувчини фикрлашга, табиат ва инсонни, деҳқон меҳнатини улуғлашга даъват этади.

Сайланма диктант

1. Атоқли отларни ўзи боғланган сўзлар билан бирга ёзиб бори.

Марказий Осиё

Ўзбекистон Урта Осиёнинг бир қисмидир. Урта Осиё эса Марказий Осиёнинг таркибий қисми ҳисобланади. У Каспий денгизидан Япон денгизигача етти минг километр ва шимолдан жанубгача бир ярим минг километрга чўзилиб кетган бўлиб, ер юзи қуруқлигининг улкан майдонини эгаллаган. Тибет тоғи бу катта ўлкани жанубий денгизлар таъсиридан пана қилиб турган бўлса, шимолдан Олтой ва Саян тоғлари, Хинган тоғи Шимол-Муз океани таъсиридан ҳимоя қилади. Тяньшан эса Марказий Осиёни иккига — ғарбий ва шарқий қисмларга ажратади. Ғарбий қисмда асосий майдонни Турон пасттекислиги, шарқий қисмда эса Буюк Хитой текислиги эгаллаган.

Помир ва Тяньшаннинг кенг музликлари Амударё, Сирдарё ва Зарафшон сингари йирик дарёлар ҳо-

сил бўлишига имконият яратган ва бу ажойиб ўлкага ҳаёт олиб келган. Урта Осиё дарёлари ичида Амударё энг серсув бўлиб, у ўртача сув сарфи бўйича Днепрдан 1, 2 барабар, Дондан эса уч барабар устун туради. Қўлай иқлим шароитлари туфайли Урта Осиё маданий ўсимликлар келиб чиққан етгита асосий марказдан бири бўлиб қолган. Булар Кичик Осиё, Эрон, Афғонистон ички тоғликларини, шимол-ғарбий, Ҳиндистон, Кавказ ва Урта Осиёни ўз ичига олган жануби-ғарбий Осиёдир. Бу нон ўсимликлари бўлган буғдой, арпа ва жавдарнинг кўпчилиги келиб чиққан жаҳон манбаидир. (*«Болалар энциклопедияси»дан*)

2. *Дўст, Тошкент, Самарқанд, шаҳар, тинч, тез, кўп, шанба, Озарбайжон, гўзал, ўқитувчи, кенг, яхши сўзларига -лик қўшимчасини қўшиб, от туркумига кирувчи сўзларни бир устунга, сифат туркумига кирувчи сўзларни иккинчи устунга ажратиб ёзинг. Иммосида талаффуздан фарқ қиладиган сўзларнинг тагига чизинг.*

Ижодий диктант

Ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик, қорақалпоқ, бошқирд отларига жсовчи қўшимчалар қўшиб атоқли отга айлантириб ёзинг. Уларнинг иккитаси иштирокида гап тузинг.

Эркин диктант

Шеърнинг мазмунини ўз сўзларингиз билан ёзинг. Атоқли отларнинг тагига чизинг.

— Салом, Бароқвой дўстим,
 Дастингиз узун бўлсин.
 Фурсатлари гар тегса,
 Кошки муяссар бўлса.
 Амиркон, хиром этик
 Бизга ҳам насиб этса.
 Буюртма қилиб унга
 Етай дебди шу кунга.
 Бароқвой дер:— Вақтим зиқ,
 Ишим кўп, тоқатим йўқ.
 Айтолмайман қай кунга,
 Мумкин ноаниқ кунга.
 — Майли, — дебди Олапар, —
 Тезроқ битсин, биродар ...

(Қ. М.)

Ижодий луғат диктант

Алфавит тартибига мослаб отларни қайта ёзинг ва уларнинг ҳар бири атоқли от бўла олишини аътибор беринг. Шу отларнинг иккитаси атоқли, иккитаси турдош от бўлиши шарти билан тўртта гап тузинг.

Бунёд, ёдгор, жасур, жамол, иқбол, журъат, моҳир, фозил, ҳилол, ҳикмат, учқун, тўлқин, эркин, нодир, ҳайдар, ғолиб, қудрат, арслон, содиқ, султон, қобил, қарши, пўлат, мурод, камол, азим, оқил, ўлмас, ҳаким, баҳодир, ихтиёр, ойдин, кумуш, қундуз, юлдуз.

КўПЛИК ҚЎШИМЧАСИ

Таъкидий диктант

Жўраларнинг уйи гир атрофи тоғ билан ўралган қишлоқнинг четида, тепаликда яқка ўзи қаққайиб турар, бу ердан қишлоқ яққол кўринарди. Дадаси билан ойиси Тошкентдаги қариндошлариникига кетишган, икки кундан кейин қайтишлари керак. Эшик тақиллади, Жўра эшикни очганда, уйга ёпирилиб кирган шамол стол устидаги дафтар, китобларнинг саҳифаларини шитирлатиб варақлади, босма ерга учиб тушди. Дўсти Ашир келган экан, бўронда поладан ажралиб йўқолган қўйни қидиришга бел боғладилар. Улар уйдан чиққанларида шамол ҳамон қутурар эди. Бир доvon ошиб, пастга тушиб кетаётганларида, аввал йирик-йирик ёмғир томчилари туша бошлади, кейин бирдан жала қуёйиб юборди.

Болалар роса ивидилар. Сув томчилари бўйинларидан ичларига оқиб тушиб, бутун баданларини жимирлаштирарди. Жала қандай бошланган бўлса, шундай тўсатдан тинди. Жилғалардан сув шариллаб оқди. Совуқ шамол ҳамон тинмас, болаларнинг қулоқлари тагида визиллаб ҳуштак чалар, юз ва бурунларини муздек тили билан яларди. (Ф.М.)

Отлардаги -лар қўшимчасининг -ла шаклида талаффуз қилиниши, а ундоши ёки -ла бўғини билан тугаган феъл ўзак-негнанига -р, -ар қўшимчалари қўшилганда ёки кўплик қўшимчаси -лардан сўнг унли ҳарф келганда р ундоши ҳаминша аниқ талаффуз

қилинишини қиёслаш орқали куплик қўшимчаси имлосини пухта ўрлаштириш таъкидланади.

ЭГАЛИҚ ҚҶШИМЧАЛАРИ

Изоҳли диктант

I. 1. Отам кетмон уришдан тўхтаб, сопиға кўксини кўлиб, бизға қаради. Пешанаси терлаб кетибди, чуқур-чуқур нафас оляпти, тўнининг этагини қайириб, белиға қиштириб олған. Негадир бир енгини чиқариб, билагини қам яланғочлаб олибди. (Х.Т.) 2. Мен қовоғимни солганимча, кўчаға чиқиб кетаман. Бизнинг Говкуш ҳам тўполоқ, жанжал. Биз болаларнинг аввалғи шўхлигимиз йўқ. (О.) 3. Кўчанинг нариги бетидағи уйнинг очиқ деразасидан аёл кишининг алласи эшитиларди. Ешигина бир жувон беланчақни тебратиб алла айтяпти. Бу аллада унинг орзу-умидлари, боласиға бахт, улур истиқбол тилақлари ифодаланар эди. (С. Аҳм.)

II. 1. Ражаб бобонинг эски дутори бор. «Отамдан қолған» деб юради. Узи ҳам дутор чалишға жуда уста, кўлиға олса сайраб кетади. Набираси Қаримжоннинг унға ҳаваси келарди, менға ҳам ўргатиб кўйинг, деб ялингани-ялинган эди.

— Вақти-соати келиб қолар, олдин сал эсингизни йиғиб олинг, кейин ўргатамиз, оғайни, — дерди Ражаб бобо. 2. Бир куни Оқилжоннинг дадаси уч-тўрт туз атиргул кўчати кўтариб келди. — Қани, ўғлим, қарашиб юборинг, гул экамиз, — деди. Дадаси чуқурча қазиди, Оқилжон сув қуйиб турди, ҳар бир чуқурчаға гул кўчати ўтқазиб устидан тупроқ тортишди. Оқилжон гул кўчатларининг тагини тез-тез юмшатиб, сув қуйиб туришчани одат қилди. (Ф.М.)

Ижодий диктант

Охири к ва қ билан тугаган учтадан отни эғалиқ қўшимчалара билан турланг.

2. Эғалиқ қўшимчаси қўшилганда унли товуши тушиб қоладиган отларға мисоллар келтиринг ва уларнинг иккитасини қатнаштириб гап тузинг.

Сайланма диктант

1. Қадим замонларда битта аёлнинг кўз очиб кўрган ёлғиз ўғли бўлган экан. Унинг исми Ҳотамтой бў-

либ, битта бўлса ҳам ўнтанинг ўрнини босадиган мард ва ботир йигит экан. Қушларнинг бирида уларнинг қишлоғига тоғ ортидан ёвуз душман бостириб келибди. Ҳотамтой сардорлигида қишлоқ аҳли ҳинояга кўтарилибди. Бегуноҳ бандаларнинг қони тўкилмасин учун Ҳотамтой ёвга шарт қўйибди: ҳар икки томондан биттадан паҳлавон чиқиб кураш тушади, енгилган томон урушсиз таслим бўлади. Душман шартни қабул қилибди. Қишлоқ номидан ўргага Ҳотамтой тушибди. У ёвнинг энг кучли паҳлавонини енгибди, кейин иккинчиси унга қарши тушибди, кейин учинчиси. Ҳотамтой ҳаммасини йиқитибди. Охири душман орасидан Ҳотамтой билан беллаша оладиган битта ҳам ботир қолмабди. Ҳотамтой сукуниб кетиб «энди қон тўкилмайди, қишлоғимиз озод» деб эълон қилибди. Шу пайт ёвузлар томонидан бир ўқ келиб йигитнинг кўкрагига санчилибди. Камон ўқининг учи заҳарланган экан, Ҳотамтой ўша заҳарли жон берибди. Бу номардлик ва адолатсизликка чидай олмаган она энг баланд чўққига чиқиб «ўқ отганга лаънат...» деб қичқирибди ва энди ўзини пастга, жаҳаннамга отмоқчи бўлган экан, бирдан ер ларзага келиб, момақалдироқ гумбурлабди, бўрон кўтарилиб душман лашкарини чанг-тўзондек учириб кетибди; она эса қояга айланиб қолибди. Орадан неча замонлар ўтган бўлса ҳам, шу пайтгача онанинг чинқирғи тоғлардан-тоғларга урилиб, гоҳ-гоҳ акс-садо бериб турар эмиш.

Эгалик қўшимчаси қўлланган отларни ёзиб, қайси шахсга қарашли эканлигини ва имлосини изоҳлаш.

КЕЛИШИК ҚЎШИМЧАЛАРИ

Изоҳли диктант

1. Қирғоққа шалоплаб урилаётган сув энгашган мажнунтол новдаларини тортқилайди. 2. Кун чиқишга тескари томондаги битган-битмаган уйларнинг сояси худди театр саҳнасининг орқа томонига илинадиган суратли пардага ўхшаб кўринади. 3. Боя ойнадек ялтираб кўринган кўлнинг бети энди ғуж-ғуж ўрдакка тўлиб келибди. 4. Ҳамма чинорларнинг шохи пастдан қараса, шунақа бургут қанотига ўхшаб кўринармикин? Ажриққа чалқанча ётиб фақат шу битта шохигина қанотга ўхшашини аниқладим. 5. Анграйиб турсам, бир нарса

оёғимга қаттиқ урилди: бир эчкемар тупроқни чангитиб, ўтларни шитирлатиб, ковакка кириб кетди. Қўрққанымдан қочиб сал наридаги терак бўйи тепаликка чиқиб кетибман. Пастга тушишга қўрқиб, то муҳандислар қайтиб келишгунча тепаликда ўтирдим. 6. Бургут қанотга ўхшаган чинор шохи шамолда тебранаркан, гўё баҳайбат елпигич қишлоқни елпиётгандек бўларди. (С. Аҳм.)

1. Керакли тошнинг оғирлиги йўқ. (Мақол) 2. Йўлчи қамалгач, уч-тўрт кундан кейин темир қафасга бир ўрус ҳам ўтқазилди. (О.) 3. Чигитни кўргансан-а, ўғлим. Бир дона чигитдан бир туп ғўза унади. Деҳқонлар ҳар туп ғўзани ардоқлаб ўстиришади. Ҳар бир туп ғўзада ўттизта, балки ундан ҳам кўп кўсак бўлади. Битта кўсакнинг оғирлиги катта ёнғоқнинг оғирлигича келади. Энди битта чигитдан кўқарган ғўзада очилган пахтадан қанча нарса чиқишини ҳам билиб қўй! Ундан анча газлама, ёғ, шунга яраша кунжара, совун чиқади. Уқийтган китобларинг ҳам шу чигитнинг пахтасидап тайёрланган қоғоздан. (Ҳ. Нуғмон.)

Сайланма диктант

Мақоллардаги ағалик қўшимчали отларни бир устун, келишяк қўшимчали отларни эса иккинчи устунга ажратиб ёзинг. Уларнинг ёзилиши ва айтилишига диққат қилинг.

1. Шериклашиб ишлаганнинг юраги шердай бўлар. 2. Эшакда юким йўқ, йиқилса ишим йўқ. 3. Тўпдан чиқсанг ҳам, кўпдан чиқма. 4. Туғишганлар топишар, ётга бало ёпишар. 5. Саволни жавобсиз қолдирма, дўстни — эътиборсиз. 6. Пиёзнинг пўсти кўп, яхшининг дўсти. 7. Овул аймоғи билан, бўта тайлоғи билан. 8. Кўкка боқма, кўпга боқ. 9. Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам, донғи чиқмас. 10. Дўст бўлсанг, дўстингнинг айбини тузат. 11. Бургутнинг кучи — оёғида, одамники — дўстликда. 12. Арпа-буғдой бир кунингга ярайди, содиқ дўстинг ўлгунингча ярайди. 13. Қоматига ишонган қаддини букиб кетар, кўпчиликка ишонган мақсадига етар.

Ағалик қўшимчали отларни бир устун, келишяк қўшимчали отларни иккинчи устунга ажратиб ёзинг, тушум келишигининг қисқаришига эътибор беринг.

II. Бир кун ёзда Тулкивой
 Узумхўрлик қилибди.
 Бир боғнинг омборидан
 Секин-аста кирибди.
 У ён-бу ён мўралар,
 Боғбон йўқлигин англар.
 Тулкивой кўзи кулар,
 Узумларга тикилар.
 Чаросга бўйнин чўзди,
 Сакради, бир бош узди,
 Тўйиб олди мириқиб,
 Яйраб, жони тиниқиб,
 Қувониб, ҳазил қилиб,
 Бурнига узум тиқиб,
 Ҳаммага кўз-кўз қилди.
 Баднафс Бўри шошилиб
 Боққа шўнғир бош уриб,
 Омборга зўрға кирди,
 Ишком узумин кўрди.
 Алпиниб, талпиниб хўп,
 Узум бошини лўп-лўп
 Чайнамай юта берди,
 Бўғзидан ўта берди.
 Боғбон ҳам келиб қолди,
 Баднафсни кўриб қолди.
 Бўкканин билиб олди,
 Чўккалаб, уриб қолди.
 Еганлари бурнидан,
 Бурни тугул, оғзидан
 Чиқиб кетди ёрилиб
 Бўри қонга қорилиб.
 Олисдан Тулки кўрди,
 Баднафс ҳолига кулди.
 Тулки, Бўри эртагим,
 Болалар, тамом бўлди. (Қ. М.)

Езилиши талаффузидан фарқ қиладиган келишик қўшимчаларининг тагига чизинг.

III. 1. Воҳид ҳар бири пиёладек оппоқ олмаларнинг оғирлигидан ерга тегиб қолган дарахт шохларини эҳтиёткорлик билан четга сура-сура боғнинг ичкарисига қараб кетди.

Тўсатдан дарахтлардан бири қаттиқ силкинди, ёмғирдек дув тўкилган олмалар Воҳиднинг бошига, елкасига тушди. (О. Ё.)

2. Баҳор бошланиши билан табиат уйқудан уйғонди. Бонроғларда, қир-адирларда майсалар сабза урди. Бир ёш олақарға бошқа қарғалардан узоқроқда, садақайраточ шохига қўниб, ўнг ва сўл тарафига аланглаб қўяди. Эҳтимол, якка ўзи совуқ тарафга учишдан қўрқаётгандир. Пастда, ўтлоқда ва бир талай қораялоқлар ўз тилларида чугурлашиб, дик-дик ўйнаб юришибди. (С. Улуғзода)

ОТ ЯСОВЧИ ҚУШИМЧАЛАР

Изоҳли диктант

1. Одатда ҳисобчиём, хирмон ишчилари ҳам бўш вақтларида теримчиларга кўмаклашишади. (Н. Қобул).
2. Уктам Комила орқасидан юриб, олчазор орқали кенг, текис, баҳаво майдонга чиқди: майдоннинг бир томонидаги тепаликка усталар иморат қурмоқда эдилар. (О.)
3. У ерда сувнинг қизғишроқ товланишига ишонч ҳосил этасиз. 4. Лейтенант, шаҳар навбатчисига телефон қилинг: бир гуруҳ номаълум шахслар, балоғатга етмаган ёшлар жинойт устида қўлга олинди, манзиллар бўйича ота-оналарига хабар қилишсин. (Т. М.) 5. Ҳамма ўртоқлар қалори бу икки дугона ўртасида баъзан ғиди-биди, келишмовчиликлар чиқиб турарди. (Ҳ. Н.) 6. Эркинжоннинг шодлиги, сизмайди тан-жонига. Кўзларидан нур чақнар, Қувончи чақмоқ чақар. (Қ. М.)

Ясама содда отларни ажратиб ёзинг!

Сайланма диктант

1. Олмазор кўчасида кетма-кет борган сари қалинлашиб кетаётган тўда-тўда одамлар орасидан тез-тез юриб миршаблар маҳкамасига етаман. (О.) 2. Шунча қийинчиликлар устига хўжайиндан сира яхши сўз эшитмас, фақат қарғиш-сўкиш эшитар эди. 3. Ҳеч бузилмас жаҳонда тинчлик, йўл қўймаймиз асло урушга. (У.) 4. Укалар, ёлғизлик ёмон. Одам ҳоврини одам олади. (С. Б.) 5. Сиз — оддий ошпазнинг ўғли, бундай тadbиркорликни кимдан ўргана қолдингиз? (А. Обиджон). 6. Қоронғулик қуюқлашар, атрофимни борган сари сокинлик

қопларди. (А. Самад) 7. Қорли тоғлар остидаги бахмал ўтлоқларда юрганмисиз? (Е. Ш.) 8. Қандоқ бола чиқ-япти ўзи? Камчилигини кўрсатсанг ҳам бир бало. Ча-пақайига олиб, тўнини тескарн княди, бу қайсар! (Х.Н.) 9. Саёҳатчилар тоғнинг энг баланд чўққисига чиқдилар. 10. Гуллаб ётган ўрикзор хира пардага бурканди. (С. Аҳм.)

Эшитиш диктанти

Мусофирбек

Илгарн замонда Урганч томонда Қўлдош деган бир подачи яшар экан. Қўлдошнинг қиладиган ниши қиш-лоқдаги аҳолининг молини боқиш экан. Қўлдошнинг бир Йўлдош деган ўртоғи бўлиб, мардикорчилик қилар экан. Бир куни Йўлдош кўрган тушини Қўлдошга сотибди ва эвазига барча бойлигини олмоқчи бўлибди. Чиндан ҳам улар сирдош экан, шунинг учун Йўлдош ҳам ўртоғини қайтара олмабди... Йиғилганлар Йўлдошга подачиликка, Қўлдошга эса оқ йўл тилаб фотиҳа беришибди. Қўлдош қалъага кириш ниятида унинг атрофини айланиб юрибди, кириш иложини тополмай, ярим кечада бир пастликка тушиб ётибди. 4. Икки отлик бир-бирларига гапирмасдан узоқ юрибдилар, қоронғилик аста-секин йўқола борибди ва ёруғлик пайдо бўла бошлабди. 5. Деҳқонлар от ва эшакларда уруғлик арпа, буғдой юклар келар эканлар. 6. Беш-олти жуфт хўкиз бирдан ер ҳайдаб деҳқончилик қилса, буғдойлар майса бўлиб чиққанда кишида бир завқланиш пайдо бўлса керак-а? 7. Номаълум киши шаҳарлик савдогарлар, туякаш карвонлар ҳақида ҳам юқоридаги савол йўсинида сўраган экан, Қўлдош индамабди. 8. Номаълум отлик ҳикояни йўлдошининг ақл-идрокини, мард-лигини ёки виждонлилигини билиш учун айтар, шу билан Қўлдошни ҳар томонлама текширар экан. Қўлдош ҳам отликнинг ҳикояларини жон-дил билан эшитаётгани, сўзлари унга билим бераётганидан хурсанд эди. (Эртақдан)

Ижодий диктант

1. Атоқли отларга от ясовчи қўшимча қўшиб, турдош от ясанг, иккита гап тузинг.

2. Турдош отларга от ясовчи қўшимча қўшиб, атоқли от ясанг, иккита гап тузинг.

3. *Ошпаз, гиламдўз; китобхон; кўрсаткич, топшириқ, босма, кийим, тўплам, ўтлоқ; янгилик*: отлари иштирокида сўз бирикмалари тузинг.

ҚУШМА ОТЛАР

Изоҳли диктант

1. Анор опа ҳовли саҳнидаги эртапишар оқ ўрикнинг ҳосилидан мамнун. 2. Шумтепани сурган йилимоқ обод бўлган ўрни Чилонзорга ўтибди, тилла узукка ёпишган ёқут кўздай ярашибди. Уша жойда булутўпар бинолар савлат тўкиб турибди. Тўқ қизил атиргуллардан кўз қувонади. 3. Икки йигит пайкалдаги учқулоқ бўлган бодринг чопиғига тушишди. 4. Дадангиз тўғонбошни ё шийпонга кетганми дейман, кўринмайди. 5. Бир вақт мен ҳам тўннинг янгисини кия қолинг деганимда, «Ҳали кўп чидайди молтопарим» деб рози бўлмаганлар. 6. Соё бўйлаб бораётиб, ўрик тагида тўхтадим. Ҳил-ҳил пишиб тўкилган «Кўкпишар»нинг бир донасини оғзимга солдим. Таъми асалдек, яна беш-олтитасини иштаҳа билан едим. 7. Сўлим қишлоқларнинг кумуш белбоғи бўлган внҳорлар, чўлларнинг зар камари бўлган каналлар эл-юрт хизматида. 8. Ток очяпмиз. Новдалар қўлбоғидан бўшаган чақалоқнинг оёқ-қўлларидек яйраб кетади. 9. Қизлар токка илондек чирмашган девпечакни узиб-узиб эринмай теришди.

Езги таътилда

1. Қудрат пастаккина тошдевор ёнига ташлаб қўйилган шолчада ўтириб олма тўграётган бобоси билан суҳбатлашди. — Езда биз уй ичимиз билан дам оламиз, опаларим оромгоҳга боришади, адам билан ойим чет элга кетишади, саёҳатга! Мени ҳам кўпинча бирга олиб юришади,— деди Қудрат.— Бизда текинтомоққа овқат йўқ, мева ишлаганга берилади. — жавоб қилди бобоси. — Ҳой, багритош, нега болагинамнинг ўтакасини ёрасиз? Агар сен ҳам дангаса бўлмаганимда олма қоқи қилиб, уйингга олиб кетардинг. Қудрат ювиниб келиб хонтахта ёнига ўтирди.— Нима, мен текинтсмоқманми,

дам оладиган? Бобомга ёрдам беряпман, — деди гурур билан Қудрат.

II. 1. Жамшид боғ этагидаги тоғолча тагида ётиб китоб ўқирди... Китобда баджаҳл ўгай она қўлига тушган Зумрад исмли қизчанинг саргузаштлари ҳикоя қилинарди. 2. Болалар, қизлар мактабга илгарироқ бориб, дарс бошлангунча ҳовлида яхмалак отишар, қорбўрон ўйнашарди. 3. У уй ўртасида бирпас қаққайиб турди-да, эшикка чиқиб Етимтепага қаради. Тепа кўринмас, у оппоқ осмонга қўшилиб кетгандай эди. 4. Умида шу кунларда янги йил байрами учун тайёрланаётган «Қорқиз» пьесасида бош ролни ўйнар эди. 5. Машина оппоқ тоғ бағирлаб кетди ва Пушти Ўрдак деган ерда тўхтади. (Ш. Холмирзаев)

Луғат диктант

1. Карнайгул, кўзиқорин; тоққайчи, бузоқбоши, қорақуч, олақарға, оққуш; қизилуруғ; қорамол; аччиқтош, учбурчак, мингоёқ, мингбоши, қирқоғайни; гулсафсар, кунгабоқар, эчкемар, молбоқар, кўзойнак, номозшомгул, гулбеор, ўринбосар.

2. Янгийўл, Тўрткўл, Мирзачўл; Сирдарё; Каттақўрғон, Қосонсой; Қорабулоқ; Олтинкўл; Тўйтепа; Янгиер; Қизилқум, Деҳқонобод, Шеробод.

3. Урта Осиё, Урта Чирчиқ, Қўҳна Урганч, Эски жўва, Бешёғоч, Юқори Чирчиқ, Катта Қазни, Кичик Осиё, Олтин Урда, Яқин Шарқ, Урта Ер.

4. Ҳафтанома, ахборотнома, Бобурнома; табрикнома, шартнома, ишхона, дарсхона, музхона, қироатхона, қабулхона, меҳмонхона, ҳамюрт, ҳамқишлоқ, ҳамшаҳар, ҳамкасб; ҳамхона; ҳамтовоқ.

Сайланма луғат диктант

Ажратиб ёзиладиган қўшма отларни бир устун, қўшиб ёзиладиган қўшма отларни иккинчи устун қилиб ёзинг.

Урта Осиё; Мирзачўл; Жанубий Америка, қорақурт, Бешёғоч, Урта Чирчиқ, муз ёрар, қўл ёзма, Учқўрғон, учбурчак, отбоқар; тошбақа; хом ашё; сўз боши; радиотехника; сувчечак; кинотеатр; темир йўл; иш ҳақи; Янгийўл; беш йиллик, туяқуш, отқулоқ.

Ижодий диктант

1. Уч, тўрт, олтин, оқ, гул, қора сўзларини қатнаштириб қўшма отлар ясанг, уларнинг ажратиб ёки қўшиб ёзилишига ва атоқли ёки турдош от эканлигига кўра гуруҳлаб ёзинг.

2. «Гунча» ойномасидан қўшма от қўлланган гаплардан 20 тасини топиб, кўчириб ёзинг.

3. Гидростанция, кинотеатр, фотоаппарат, видеокамера сўзлари иштирокида гап тузинг, ёзилишини бил.б олинг.

4. Жой номларини ва гул навларини ифодаловчи қўшма отларга бештадан мисол топиб ёзинг ва алфавит тартибига солиб ўқинг.

ЖУФТ ОТЛАР

Луғат диктант

1. Уй-жой, оёқ-қўл; китоб-дафтар; мушук-сичқон, кўрпа-ёстиқ, тоға-жиян, савдо-сотик, қовун-тарвуз, сабви-пиёз, мош-гуруч.

2. Куч-қувват, озиқ-овқат, кўрпа-тўшак, эл-юрт, доридармон, бахт-саодат, ор-номус, раҳм-шафқат, сабр-тоқат, хат-хабар.

3. Кеча-кундуз, ота-она, амма-хола, қиз-йигитлар, ер-осмон.

4. Дон-дун, асбоб-ускуна, кийим-кечак, нон-пон, бола-чақа.

5. Уй-уйига; жой-жойига; қоп-қоп; мактаб-интернат, ижтимоий-таъминот.

Изоҳли диктант

1. Болалар экин ораларини боплаб чопдилар, ариқлар ичи тозаланиб текисланди, сабзавот ва ғўза ичида биронта бегона ўт, нинадай чўп-хас қолдирмай қиртишланди. 2. Болалар шийпонга чиқишди, қилинган ишлардан ҳисобот олдим ва эртасига қилинадиган ишларни тайинладим. Кейин «Қани, ҳамма уй-уйинга!» десам, ҳеч ким қўзғалгиси келмади. Улар жуфт-жуфт бўлиб шахмат, шашка ўйинига киришдилар. 3. Ҳар бир боланинг халтасига қора бўёқ билан исм-фамилиясининг бош ҳарфлари ёзиб қўйилган. 4. Мен болаларни жой-жойи-

га тарқатиб юбордим-да, Давроннинг қўлига халтасини тутқазиб, сочилган ўғитларни йиғишга буюрдим. 5. Бу байрам кечасида кўпроқ хотин-қизлар қатнашади, шунинг учун хотин-қизлар ҳаётидан олинган асарни кўрсатганимиз яхши. 6. Қизлар айвонга чиқариб қўйилган стуллар, самовар, коса-лаганларни ювиб, ойналарни арта бошлашди. 7. Тоғанг ҳам кўп серҳавас чиқди-да, бира-тўла тўрт хонали уй қурди. Ҳар хонасида қанча қақир-қуқур. Уй донм ярақлаб турсин эмиш, бўлмаса меҳмон-излом, ошна-оғайнидан номус қилармишлар. 8. Бултур китоб-дафтарим ярим вапка эди, бу йил бир папка бўлди. 9. Денгизнинг қирғоқлари осмонга тутшиб кетган. Суви шишадай, лекин дарёга ўхшаб оқмайди, ваҳима билан чайқалади, тоғ-тоғ бўлиб тўлқин уради.

ҚИСҚАРТМА ОТЛАР

Изоҳли ва таъкидий диктант

1. Бу ерда болаларни кўпроқ қизиқтирган нарса — ГЭСнинг паррагини чирпирак қилиб, тегирмон тошини гувиллатиб айлантираётган сувнинг тамошоси эди.— Қойилман! Узи дунёда ҳаммадан зўр нарса сувми дейман-да, Азимжон? — Менимча, ҳамма нарсадан зўри машина! Тракторни, комбайнни, яна аллақанақа машиналарни кўргансан-ку, ахир. — Барибир сув зўр! Электростанция сув билан юради-ку. — Ҳамма нарсадан зўри — одам! — деб болаларнинг диққатини ўзига жалб этди бобо. — Канал қазиб бу ерларга сув келтирган ҳам, машинани ўйлаб чиқарган ҳам одамлар, билиб қўйинг шоввозларим!. Даламизда пахта, боғимизда мева, поллизимизда қовун, қиримизда буғдой етиштирганлар ким, ахир?.. 2. Яқинда ўқувчилар бир иш бошлашган эди. Ҳовлилардаги, дала йўлларидами — қаерда эски темир-терсак учраса, мактабга келтиришди. — Буни кўпайтириб заводга юборамиз. Завод жамоа хўжалигимизга бу темир-терсаклардан янги трактор ишлаб беради.— деб тушунтирди ўқитувчимиз. (Х. Н.) 3. Ижроқўм ранси овчиларни қандай тасаввур қилса, худди шундай кийинган эди. (Ш. Р.) 4. АҚШдан келган ўқитувчилар ТошДЮИ да, ТошДУ да ва бошқа олий ўқув юртларида инглиз тилидан сабоқ бермоқдалар.

Ижодий диктант

1. Қуйидаги қисқартма отларнинг тўлиқ номини айтинг ва ёзинг.

ТошМИ, ТошДУ, ТошДПИ, БМТ, АҚШ, ФА, МТС, РУММ, БАМ, ЎзФА, вилоят, шаҳар, туман СЭСи, ТТЗ, универсам, УЗА.

2. Ўзингиз билган қисқартма отларни тўлиқ номи билан биргаликда ёзинг.

Назорат диктанги

Шаҳримиз тарихи

Ҳожиёв муаллимнинг айтишларича, Сурхондарё қадимда, эрамиздан аввал маданият ва санъатнинг энг ривожланган марказларидан бири бўлган. Лекин босқинчилар уни шунчалик хароб қилганки, у асрлар давомида ўзини ўнглай олмаган. Хуллас, Искандар юриш қилиб келаётганида, Деновнинг устидан ўтавериб, тоғлар орасида жойлашган Сангардагимизни кўриб қолган. Сангардак шундай гўзал эканки, уни тор-мор қилишга Искандарнинг кўзи қиймаган. Шунинг учун таслим бўлинглар, деб одам юборган. Бизникилар эса таслим бўлмаган. Кейин Искандар ҳужум бошлаган. Бизникилар даранинг оғзида уларнинг йўлини тўсиб олиб, биттасини ҳам яқин йўлатмаган. Бошқа ёқда йўл йўқ эди. Уч тараф — тоғ. Тоғлар қалъа деворлари эмаски, ёв уларни машиналари билан ағдариб кирса. Жанг кўп кунга чўзилган. Искандарнинг ёнида юрган тарихчиси Арриянинг ёзишича, Искандар бутун юриши давомида биринчи марта шу ерда энг кучли тўқнашувга дуч келган экан. Кейин ноилож қолиб, Грециянинг ўзида тоғларда юриш учун махсус тайёрланган қисмини ишга солган. Улар бир неча кун давомида тоғни айланиб ўтиб, тепадан келганлар ва шаҳарни кунпаякун қилганлар. Обод бир шаҳар ўрнида култепа пайдо бўлиб қолган. Шундан кейин шаҳримизни Етимтепа деб атаиб бошлаганлар. Ҳозир мана шу икки гектарлик тепаликни Етимтепа деб атайдилар. (Ш. Холмирзаев).

Чўлда

Езда Шухрат чўлга борди. У ерда кичик амакиси чўпонлик қилади. У эрталаб қўйларни ҳайдаб кетгани-

да, Шухрат ўтовда ёлғиз қолади. Эрмаги — битта чўлоқ кўзи. Унга сут ичиради, ўтов атрофига олиб чиқади. Кўзи баъзан ўтлардан чимдиса, баъзан ҳидлаб қўя қолади. Мана, яқинда пода ўтган жой. Бу ерда ҳам айрим ўтларга қўйлар оғиз урмабди.

Шухрат амакисининг сиртдан институтда ўқишини биларди. Турли ўтларнинг илдизи, пояси, барги, гулини альбомга ёпиштирганини ҳам кўрган. Шу альбом ўтовдаги бир даста китоблар устида турарди.

Шухрат ўтовнинг салқин томонида ўтириб, альбомни варақлай бошлади. «Доривор ўсимликлар» деб ёзилган бўлимида исмалоқ, ялғиз, баргизуб; бўйимадорон кабиларнинг турли касалликларга дори эканлигини ўқиб, Шухрат ҳайрон қолди. Ойисининг исмалоқдан сомса, ялғиздан чучвара қилишининг сабабини энди тушунди. Альбомнинг бир бетида равочни кўриб, оғзининг суви келди.

Альбомда доривор ҳамда молларга озуқали ўтлар намунаси кўп бўлиб, пиёз илдизларининг фақат япроғию, гули ёпиштирилган, пиёзнинг эса расми чизилган эди. Бу ўтларнинг хусусиятлари, нимага дори эканлиги ҳам санаб ўтилганди.

«Заҳарли ўтлар» қисмида альбомга бир қанча ўсимликларнинг намунаси ёпиштирилган. Шухрат буларнинг тагидаги ёзувларни диққат билан ўқиб чиқди: оқмия, эшакмия, кампирчопон. Бундан ташқари, ўтларнинг ривож, гуллаш давлари кўрсатилган. Бу ўтларнинг уруги буғдойга аралашиб кетса, кишини заҳарлаши ҳам айтилган.

Шухрат заҳарли ўтларни кўздан кечирар экан, қиога қараб бир зум ўйланиб қолди. Қўйларнинг нега айрим ўтларга тегмай ўтишининг сабабини энди тушунган эди. (М. Тўйчиев)

Назорат диктанти

Самарқандга борганмисиз?

Ҳиндистонга бориб келган бир танишим билан суҳбатлашиб қолдим. У таассуротларни ҳаяжон, завқ билан гапириб берди. «Тожмаҳални томоша қилиб, Шарқ меъморчилиқ санъатининг бу ноёб намунасига ҳайраг билан термулиб қолдик», — деди суҳбатдошим. Бизнинг ҳайратимизни кузатиб турган маҳаллий кишилардан

бири «Сизлар қаердан келгансизлар?» деб сўради. Ўзбекистондан, аниқроғи, Тошкентдан эканлигимизни айтдик. Шунда ҳалиги киши яна сўради: «Ўзбекистондан бўлсангиз, Самарқанд билан Бухорони кўргандирсиз?» Очиғи, мен ҳалигача Самарқандга ҳам, Бухорога ҳам бормаган эдим. Елғон гапиролмадим. Жавобимни эшитиб ҳалиги ҳинд афсус билан бош чайқади: «Олдингизда турган Самарқанду Бухорони кўрмаганмисиз?.. Демак, шу боис бунга ҳайратланиб қараётган экансиз-да... Менингча, бу ерларга келишдан аввал ёнингиздаги қадим Самарқанд билан Бухорони зиёрат қилишингиз лозим эди».

Танишим ўша ҳинднинг гапи жуда қаттиқ таъсир қилганини, энди, албатта, Самарқанд билан Бухорони бориб кўришини айтди.

Рости, танишимнинг гапи мени чуқур ўйга толдирди... (М. Ҳазратқулов)

Соҳибқирон ўғити

Амир Темур ўғлида уч хислат мужассам бўлишини истарди. Энг аввало, инсонпарварлик, сўнг тежамкорлик ва, ниҳоят, босиқлик. Инсонпарвар одамгина довжурак бўлмоғи мумкин. Тежамкор бўлган одамгина саҳий бўлиши мумкин. Босиқ одамгина ҳукмдор бўлиши мумкин. Қимки жасур бўлса-ю, инсонпарвар бўлмаса, тежамкор бўлса-ю, саҳийлик қилмаса, доно бўлса-ю, босиқлик қилмаса, ундай одам ўзи бош-қош ишни ҳам, ўзини ҳам ҳалок этади. Қимки душмани билан олишганда ҳам инсонпарварликни унутмаса, у албатта енгади. Аллоҳ Таоло ҳамиша унга мадад беради, инсонпарварлик унга паноҳ беради.

У ўғлига мамлакат адолат, уруш эса диловарлик ва айёрлик билан бошқарилишини, мамлакатда таъқиқ қанча кўп бўлса, авом (халқ) шунча қашшоқлашиши мумкинлигини, илло эркинлик ва адолат бўлса, авом, демак, мамлакат бой бўлишини, қонун ва буйруқлар қанчалик кўпайса, адолатсизлик, ўғрилик ва бебошлик шунчалар кўпайиши мумкинлигини уқтирди. «Ўғлим,— дерди раҳматли отаси,— узоқни кўролмагон ҳукмдор яқиндаги балоларга гирифтор бўлади. Аммо яқинини кўриб иш гутган ҳукмдор ҳам хато йўлдадир». Амир Темур отасининг бу гапларини ўғлига айтар экан, ўзидан кўшиб ушбуни уқтирган эди: «Подшолар хулқи баҳ

мисоли шамол, авомники майсадир. Шамол қай тарафга эсса, майса ҳам ўша томонга эгилади. Аммо подшоҳ ҳеч қачон ўз қудратининг асоси мана шу авом эканини унутмаслиги даркор». (*Хуршид Даврон*)

«Бошни фидо айла...»

Ҳиндистоннинг машҳур жамоат ва давлат арбоби Жавоҳарлаъл Нерунинг «Умумдунё тарихига назар» деган асари бор. Бу асар уч жилдда рус тилида босилиб чиққан. Китобнинг ёзилиш тарихи ҳам ўзига хос. Неру 1930—33-йилларда Ҳиндистоннинг турли турмаларида ҳибсда кун кечиради. У мана шу давр мобайнида қизи Индирага мактублар ёзади. Улар оддий хатлар эмас, донишманд отанинг ўспирин фарзандига битилган тарихий мактублари эди. Неру ҳар хатида ўтмишдаги буюк одамлар ҳаёти, ибратли воқеа-ҳодисалар ҳақида фикр юритади, уларнинг ижтимоий, сиёсий, маданий моҳиятини содда ифодаларда қизига тушунтириб беради. Ун тўрт ёшли қизалоққа ота ёзади: «Дин асосчилари улуғдирлар, буни ёдингда сақла, улар доимо яхшиликка интилганлар, ўз халқларини яхши томонга ўзгартириш ва унинг мусибатларини камайтиришга уринганлар... Диннинг номи билан кўпгина буюк ва гўзал ишлар амалга оширилган». Дин номи билан минг-минглаб кишилар ўлдирилган, қанчадан-қанча жиноятлар содир этилган. Бу ҳам далил. Лекин ҳеч бир нарса ва ҳодисанинг яхши жиҳатлари яширилиб, ёмон томонлари оширилиб кўрсатилмаслиги керак. Бу мулоҳазаларни баён қилишдан мурод шулки, динга алоқадорлигини рўқач этиб анча муддатлардан буён Навоий шеъриятидаги айрим муҳим ва керакли маъноларга ҳам эътибор бермай қўйдик. Тўғри, улар босилиб чиққан, лекин таҳлил ва тадқиқдан четда. Навоий «Муншаот» идаги бир хатида «Отангни қадрламас экансан, дунёда сен учун муқаддас ҳеч нима йўқ, отангни севсанг — тангрини севганинг бўлади», — деган мантиқ сингдирилган. Демак, отага ҳурмат — чин саодат йўли. Отага эътибор меросий туйғу. Меросийлиги шундаки, киши отаси кўнглида ўстирган садоқат меваларини фарзандлари қалбидан териш шарафига эришади. Хуллас, ота-онага муносабатда ким нима экса, вақт этиб худди ўша нарсанинро ўзини ўради. (*И. Ҳаққулов*)

Фидойи ишчи

Ваҳобжон — сув хўжалигида техник. Унинг ҳам ўзига яраша кўримсизгина «Москвич»и бор. Ҳзи ҳайдайди. Эски машина минган одам яхши шофёр ҳисобланади. У, бўш қолди дегунча машина кавлайди. Уни гуриллата-вериб кўни-қўшниларнинг жонига тегади.

— Ҳғлингиз машинани кечаси гаражга қўйсин. Ухлатмаётибди.

Сув хўжалигининг гаражи йўқ, қаёқда қолдиради. Ундан ташқари, Ваҳобжонга кечалари ҳам у ёқни сув уриб кетди, бу ёққа сув керак, деб раислар телефон қилиб туришади. Шофёр олайлик дейишса, қайси шофёр бунақа шалоқ машинага — бунақа безовта ишга кўнади.

Ваҳобжон баҳор тошқинида сув олиб кетиб ҳалигача тузатилмаган канал тўғонини тузаттиришга бир ҳафтадан бери овора эди. Раислар сув хўжалиги масаласини мажлис муҳокамасига қўйишди-ю, сув хўжалиги бошлигининг типирчилаб қолганини кўришди. Икки кундан кейин цемент ҳам топилди, бульдозер ҳам, бетон плиталар ҳам топилди. Йўл бўлими «Йўлга ўтилмасин!» деган белги қўйиб, машина ва автобусларни вақтинча бошқа йўлдан қатнайдиган қилиб қўйди.

Соч-соқоли ўсиб кетган Ваҳобжон иш бошида, прожектор ёнида турган монтер болага бақиради, шағал тўкаётган самосвалга чироқни тўғрила, кабелни торт, сув тегмасин, деб қичқиради. Орқасига тисарилиб шағалли машинага йўл кўрсатади. Иш қизигандан қизиб кетган. Ёз кечалари шунақа ишлашли бўлади. (С. Аҳм.)

СИФАТЛАРНИНГ ЕЗИЛИШИ

Изоҳли диктант

Тоға ва жиян

Яшил бўёқ билан бўялган, уст томони ўймакор панжарали, катта ва оғир дарвозага етганда, йигитнинг юраги бир оз ўйнаб кетди. У узоқдан ичкарига қаради. Қаршисида дарахтлар остидаги катта супада қордек оппоқ кўйлакли, оқ соқоли бир тутамгина чолга кўзи тушди. Тошкентнинг тўрт даҳаси танийдиган бу давлатманд кишининг олдига қандай киради? У содда, уятчан,

камтарин йигит эди. У секин дарвозадан кириб, супага ўн-ўн беш қадам қолганда, таъзим билан «Ассалому алайкум» деди. Салобат босганидан, унинг овози истагига қарши баланд жарангламади. Чол ўтирган жойидан қимир этмади, бир қўлини қош устига қўйиб бир зум тикилди:

— Кел, чирогим, нима хизмат?

Йигит супа олдида тўхтаб, халтасини қўйди, узун, бақувват қўлларини чолга чўзди.

Мирзакаримбойнинг гавдаси кичик, қўллари ингичка бўлса ҳам, зуваласи пишиқ кўринади. У гўштдор ҳам эмас, ориқ ҳам эмас, кичик, айёр юзи хўрознинг тожисидай қип-қизил; оппоқ соқоли ва мийиқлари тоза ва таралган... (О.)

Таъкидий диктант

Дарвозаси шарқи-жанубга қаратиб қурилган бу донгдор саройни Тошкент, Самарқанд ва Бухоро савдогарлари эгаллаганлар. Сарой аҳли кундузги ишларидан бўшаб, ҳужраларига қайтганлар, кўп ҳужралар кечки ош пишириш ила машғул.

Саройнинг тўрида бошқаларга қараганда кўркамоқ бир ҳужра, бунда қип-қизил гилам, ипак ва адрас кўрпалар, наригиларида бўз кўрпалар, қора чироқ сасиганда, бу ҳужрада шам ёнадр, ўзга ҳужраларда енгил табиатли серчарчоқ кишилар бўлганида, бу ҳужранинг эгаси ҳам бошқача яратилишда: оғир табиатли, улуғ гавдали, кўркам ва оқ юзли, келишган қора кўзли, қора қошли йигит! Қандайдир бир хаёл ичида ўтирувчи бу йигит Тошкентнинг машҳур аёнларидан бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли — Отабек. (А. Қод.)

Хотира

Кўклам фасли эди. Дарахтларга энди кўк югурган, айниқса кўча бўйлаб терилган адил, баланд, кўркам теракларнинг нафис ёш барглари майин эсан шамолда шилдираши ҳануз хотирамда. Ҳовлимиз Арпапояда эди. У сердарахт, серсув, кўркам эди. Супада, қуюқ дарахтлар соясида ёнбошлаб Ҳамид Олимжоннинг илк ижод маҳсули «Кўклам» ни варақладим. Узимга маъқул тушган шеърларни қайта-қайта ўқидим. Китобни варақлар эканман, бу — ёшликнинг хаёл тўла кўклам поэзияси,

шоирнинг самимий меваси ва илк қалдирғочи, дедим ўз-ўзимга. Ҳақиқатан азамат, улуғвор сатрлар, илҳом-бахш, салмоқли кўринишлар, нафис ҳислар, туйғулар шоир шеърятининг жўшқин меваси эди. (О.)

Мақоллар

1. Катта арава қайси йўлдан юрса, кичиги ҳам шу йўлдан юради. 2. Одобли бола элга манзур. 3. Одобсиз бола бетга чопар. 4. Қобил ўғил от миндирар, ноқобил отдан индирар. 5. Бола ширин, одоби ундан ширин. 6. Ботир қийинни енгар, номард бўйинни эгар. 7. Рост сўз қилчдан ўткир. 8. Беташвиш бош қайда, меҳнатсиз ош қайда. 9. Дўстсиз киши бор, душмансиз киши йўқ. 10. Тикансиз гул бўлмас, машаққатсиз — ҳунар. 11. Ҳалол меҳнат, яхши одат, берур сенга саодат. 12. Қўрқоқнинг кўзи катта, дангасанинг — сўзи. 13. Эрталабки иш кўнгилни қилади хуш. 14. Кўз — қўрқоқ, қўл — ботир. 15. Меҳнат қилсанг яшарсан, катта-катта ошарсан.

ОЗАЙТИРМА СИФАТЛАР

Изоҳли диктант

1. Кичкина қизалоғи — Холнисажони худди бувисига ўхшаб кетди. 2. Латофатга ўхшамайди, Латофат кўркамгина эди. 3. Уртароқда ўнинчи осма лампа хирагина ёниб турибди. 4. Эшик тепасидан кўкимтир тутун аралаш буралиб чиқиб, бутун ҳовлига таралаётган палов ҳиди унинг кетишига йўл қўймади. 5. Девор тагидаги каттагина кавакка назари тушди. 6. Тўқлик билан очлик, ширингина ўтган дамлар аччиқ дақиқалар билан алмашилиб турган. 7. Ҳар ёнда хас-чўп, шох-шабба, ёғоч синиқлари, ўткир арра тишлари титган сарғиш қипиқ. Девор тагида эса тахланган саржин. Ўз қўли билан ёрган ёнғоқ тарашларидан ҳали қон қочмаган — қизғиш. Кўкариб турган эди-я! 8. У кўзини очганида рўпасида бир қарич келиб-келмайдиган мурғаккина ёнғоқ ниҳолига кўзи тушди. 9. Чол кўзини очди. Қараса, олдида уч ёшлардаги дўмбоққина нотаниш қизча синиқ тароқ билан унинг соқолини тараяпти. (С. Ан.) 10. Ялпиз бошқа гиёҳларга ўхшаб қилтиллаб, оқимтир рангда эмас, дуркун бўлиб бодраб чиқади. Рутубатли қишдан кейин бу гиёҳнинг тиниқ ранги кўзни қувнатади. Унинг

тароватли ўткир ҳиди димоқни қитиқлаб, кишини маст қилгудек бўлади. (Э. Усмонов)

Таъкидий диктант

1. Салтанат кичкина, ушоққина гавдаси худди юмшоқ пар ёстиққа шўнғиб кетган чақалоқдай ҳис қилган эди ўзини. 2. Бу ҳақда, газетада босилган расмий ахборот қисқагина эди. 3. Қорамтир булутлар қуюқлашиб, тобора пастламоқда. 4. Бу чироқ ҳозир унга узоқ ўтмишни эслатади: ёш бўлса ҳам эсликкина эди. (Р. Ф.) 5. Уларнинг бири ёши олтмишларга бориб қолган, тетикина чол эди. 6. Орадан бирор соат ўтгач, бошига кичкинагина попоқ кийган, қизил соқол бир одам келиб Навойга таъзим қилди. (М. Осим) 7. Ҳаммамиз дув этиб қочамиз, бўшгина бир бола, одатдагидек, қоровулнинг қўлига тушиб, йиғлаб юборади. 8. Домла ориққина, соқоллари узун, кўзлари йирик ва маъноли, салласи катта, савлатли, шижоатли киши. 9. Онамининг кичкинагина, этсиз, лекин илиқ юзига қараб, сал ҳаддидан ошсам мени тутиб олиб урмоққа тайёр эканини найқайман-да, иложсиз қоламан. (О.)

КУЧАЙТИРМА СИФАТЛАР

Изоҳли диктант

1. Шийпон боғимизнинг қоқ ўртасида. Жуда чиройли, икки метрча баланд супа, супанинг теварагига кўмкўк чим босилган. 2. — Шаҳардагиларга ялиниб юрасизми, раис ака? Артистнинг теп-текини ўзимиз-ку! — деб раиснинг мушкулини осон қилмоқчи бўлди. 3. Замирага аввал шеърлар ўқитиб ва ролнинг хусусиятларини, сўзларини айтириб кўрди. Қараса, идрокли, гап ва ҳаракатлари туппа-тузук. 4. Ариқнинг икки чети бўйлаб теп-текис ўсган толларнинг кўм-кўк, қуюқ барглари елда шивирлашади. 5. Бу ер қишлоқнинг энг баҳаво жойларидан бири бўлиб, эрталабки шабада ёқимли ва майин бўлади. 6. Давроннинг ишига ачиниб турган бобом оппоқ соқолларини тутамлаб бош чайқади. 7. Кун бениҳоят иссиқ, ишим жуда тифиз; бир соат ҳам бўш вақтим йўқ. (Ҳ. Н.)

1. Тоғ этакларида кўм-кўк майсалар узра нафис гул-

лар; турли хушбўй гиёҳларнинг ҳидлари анқийди. (О.)
 2. Кеч куз бўлишига қарамай ҳаво иссиқ, осмон беғубор; тип-тиниқ эди. 3. Ям-яшил далалар, ранго-ранг лолалар билан безалган қирлар, пахтадек гуллаган олмазорлар ҳар қандай кишининг баҳрини очиб, кўнглидаги чигилларни ечар эди. (М. Осим) 4. Одам кўп, вагонларга сиғишмас, кап-катта кишиларгача зиналарга чиқиб, осилиб келишарди. 5. Салиманинг қош-киприклари яна ҳам қоп-қора бўлиб кетибди. (Р. Ф.) 6. — Аҳвол ғоят мушкул, чалкаш воқеалар бисёр, тақсир,— дейди бой. 7. Омборхонага кирсам бўм-бўш. 8. Пастак курсичада мудраб ўтирган юм-юмалоқ, сеп-семиз Ниёз қассобга ҳам қараб қўяман. 9. Халфалар ва тоғаларим тер қуйиб ишлайдилар, дам жиққа ҳўл рўмоллари билан елпиниб, дам энгашиб манглайларидан терни сидирадилар. (О.)

Сайланма диктант

Биринчи устунга озайтирма сифатларни, иккинчи устунга кучайтирма сифатларни ёзинг. Сифатларнинг тагига тўлқинли чизик чизинг.

1. Супуриқсиз, қаровсиз қолган кенг ҳовлида жуда баланд, беўхшов эски паҳса деворли хонанинг кичкина дарчаси олдида бобом ўртоғи билан гаплашиб ўтирибди. 2. Мен дўппимни иссиқдан яп-яланғоч бўлиб олган ориқ, рангпар юзли халфанинг тиззаси орасидан юлиб оламан-да, тайёр бўлган махсиларни тахлайман. 3. Тухум қиладими, қилмайдими — билмайман, лекин ориққина, қари, ювош товуқ. 4. У элликдан ошган, новча, касалманд, рангпар, хунуқкина киши. 5. Кичкина, ниҳоят тор ҳовлида бир нав тузуккина икки уй ва бир айвон. Ҳовлининг бурчида каттакон йўғон, тарвақайлаб ўсган бир туп олма. 6. Кичик тоғам паст бўйликкина, мўйловлари сийрак, заиф ва кўримсизгина. 7. Неварам ўн учга кирган ёшгина попукдай қиз эди. 8. Бобом мийғида кулиб, бармоқлари билан оппоқ соқолини тарайди. 9. Бир оздан кейин овозини баландроқ қўйиб жавоб беради бобом. 10. Ҳожининг отаси мардикор, лекин қувгина киши. Уғли ҳам шундай. Собир кичкинаю, пишиққина. 11. Осмон кўм-кўк... Қуёш ёқимли... (О.) 12. Қиртепа ям-яшил дарахтлар билан қопланиб, «Тепабоғ»га айланди. 13. Кап-катта йигитсан десам, ҳали ёш бола экансан. (Д. Нурий)

Луғат диктант

Қип-қизил олма, оппоқ қор; тим қора мато; ёп-ёруғ
кона, юмшоққина ёстиқ; сарғиш қоғоз, сап-сарикъ ли-
мон, оч яшил барг, ғирт ёлғон гап, тиниқ осмон.

Бош ва эргаш сўзларни аниқланг, уларнинг ўринларини ал-
маштириб гап тузинг.

Ижодий диктант

1. Озайтirma ва кучайтirma сифатлар иштирок эт-
ган мақол, топишмоқ ва тез айтишларга биттадан ми-
сол ёзинг.

2. Қуйидаги туб сифатлардан озайтirma ва кучай-
тirma сифат ҳосил қилинг.

Кўк, сарикъ; қора; қизил; пушти, оқ; кичик.

СИФАТ ЯСОВЧИ ҚУШИМЧАЛАРНИНГ ЕЗИЛИШИ

Изоҳли ва таъкидий диктант

1. Билимли — олим, билимсиз — зolim. Билимлига
дунё ёруғ, билимсизга қоронғу. 2. Ақлли дўст — роҳат,
ақлсиз дўст — офат. 3. Бу йил ёзги таътилда Бўстон-
ликқа саёҳатга бориб Чорвоқ ГЭСини, тоғ ва дарёлари-
ни ўз кўзимиз билан кўрмоқчимиз. 4. Бу гаплар менга
эртакдан ҳам қизиқ туюлади. 5. Муса баққолнинг дўко-
ни кўзимга ҳар вақт қуруқ кўринади. 6. Собир баққол
оҳангдор майин овоз билан: «Баракалла, бувалари тўй-
ларини кўрсин», деб мени эркалаб қўяди. 7. Елкаси
чиқиқ; мункиллаган қари бобом битта-битта босиб бо-
ради. 8. Чол кўзлари юмуқ, сокин ўтирибди. 9. Тахмон-
да эски бир сандиқ, бурчакда чети синиқ зил хумча,
10. Поччамнинг ўсиқ қошларини, сертомир бўйинининг қал-
тирашини, чирик тишлари орасида қанднинг қусурла-
шини томоша қиламан. 11. Торгина ҳовли. Бобом ота-
боболаридан қолган чурук уйни бузиб, минг машаққат
билан янги иморат солган. 12. Бир куни бобомнинг уса-
тахонасида ўтирсам, кир паранжига ўралган қадди бу-
кик, ориқ бир хотин салом бериб кирди. 13. Бир лаҳза
кампирнинг нафаси ичига тушиб кетди, кейин ялинчоқ
товуш билан гапирди. 14. Эрталабки салқинда дадам

бақувват йўрға отига миниб жўнаб кетади. 15. Нарибери пахталик тўнни княман-да, чой ичмасдан кўчага югураман. 16. Отлари жудаям чопқир, — дейди бир бола. 17. — Туш пастга, туш, том жуда сирпанчиқ! — дейди Иса. 18. Омонатгина, эшиги кичкина совуқ ҳужрада бобом елкасига пахталик чопонини ташлаб жим ўтирибди. (О.)

Ижодий диктант

1. *Ҳаракат, ғам, бахт, чирой, дастлаб, ялтира, сайра, қоч, порла, қувна, юмша, иси, кеч, қури, мазмун, сўнг, давлат* сўзларига сифат ясовчи қўшимчаларнинг мосини қўшиб янги сўз (сифат) ясанг. Ўзакда ўзгариш бўладиган сўзларни бир устун, товуш ўзгаришига учрамайдиган сўзларни иккинчи устун қилиб ёзинг.

2. Юқоридаги ясама сифатлардан сўз бирикмалари ва гап тузинг.

3. а ёки б ҳарфи билан бошланадиган туб ва ясама сифатларга тўрттадан мисол топиб ёзинг.

4. Феълдан ясалган сифатларни бир устун; отдан ясалган сифатларни иккинчи устун қилиб ёзинг ва ҳар бир устундаги иккитадан сифат иштирокида гап тузинг.

5. Ясама сифат+от шаклида тузилган сўз бирикмалари сиз кўрган ёки ўқиган қайси кинофильм ёки театр номини, китобларингиз номини ифодалашини ёзинг. (Масалан; «Оловли йўллар» кинофильми; «Беш болали йигитча» қиссаси; «Юлдузли тунлар» романи, «Умумий биология» китоби, ...)

ҚУШМА СИФАТЛАР

Изоҳли диктант

1. Бир эшикдан қўлида жигар ранг, зангори рангдаги юмалоқ нарсани кўтарган ҳолда Акбар ака чиқиб келди. 2. Бувим савлатли, тўлагина, оппоқ; кўзлари йирик, зийрак ва ширинсўз хотин. 3. Қовоғи солиқ отам гапирмайди, мен ҳам сукутда, бобом ёнига тиқилиб ўтираман. (О.) 4. Бурчакда иккита чол, ўзлари билан ўзлари овора, берироқда эса қўнғир чакмонли қора соқол киши каравот четида омонатгина ўтирибди. 5. Холниса ўша ерда ўтирибди. Пахталик чопонини кийибди. Бироқ ялангоёқ, яланг бош. (С. Ан.) 6. Биз халқаро аҳ-

вол ҳақидаги ахборотни ҳар куни тинглаймиз. 7. Кўз-ойнакли ўрта яшар киши ким биландир мароқланиб сўзлашмоқда. 8. Амаки баланд иморатнинг орқасига ўтиб кетди-ю; хиёл ўтмай бир ярим тонналик юк машинасига ўтириб чиқди. 9. Тўлқинлар орқасида, ҳув узоқда ҳаво ранг катер сузиб юрибди. 10. Башорат жама-лак сочли, тийрак кўзли: жажжи қиз. (Ҳ. Н.)

Таъкидий диктант

1. Синфлараро «Моҳир қўллар» мусобақасида 5-«А» синфи қизлари ғолиб деб ҳисобландилар. 2. Идишларнинг бири кумуш, бири олтин, бири ёқут, хулласи калом, қимматбахо тош ва маъданлардан ишланган экан. (Эртақдан) 3. Уч чақирим юрганингиздан кейин чап томонга ёлғиз оёқ йўл кетади, шу йўл билан бир ярим чақирим юрсангиз, кенг майдонга етасиз ва майдоннинг ўртасига бориб, кунчиқар томонга қараб хатни очасиз, хатни очишингиз билан рўпарангизда бир урғочи йўлбарс пайдо бўлади... 4. Э, шерюрак йигит! Сенга иккита шартим бор: бири шуки, қўлингизда тўрттадан саккизта йўлбарсни етаклаб келасан, иккинчиси ... 5. Ҳовлининг зангори ва ҳаво ранг кошин ётқизилган йўлкаларида чиройли товуслар юришади. (Л. Бать) 6. Тўғ ичига суқилиб кирган Қоратош қишлоғида шафтолизор кўп. Ҳамма ёқда шафтолининг пушти ранг гуллари. (С. Ан.)

ЖУФТ СИФАТЛАР

Изоҳли диктант

1. 1. Лайлакқор каби паға-паға очилиб ётган оқ олтин даласи осмонида қувноқ болаларнинг шўх-шўх яллasi янграб, далани жонлантирди ва теримчиларга ҳузур бағишлади. 2. Кечқурун шийпонда хурсандчилик қилиб ўтирдик, аммо юрагимиз така-пука. 3. Дала шийпони тинчиб қолгач, чигирткаларнинг бараварига чириллаши, дарахтдаги булбулнинг сайраши, сувнинг шилдир-шилдир оқиши баралла эшитилиб турарди. 4. Салимани бекорга сарсон қилгани учун Замира аччиқ-аччиқ гап эшитиб олди. 5. Бултур хатни тутилиб ўқирдим. Бу йил дадамга узун-узун хатлар ёзадиган бўлдим. 6. Бўйи пақ-пакана-ю, бошида дадасининг сомон шляпаси. (Ҳ. Н.)

II. 1. Баланд-паст тепаликлар ичидаги сўқмоқликдан бошлаб, тезда катта сахро йўлига олиб чиқди. 2. Бувим худди узоққа кетаётгандай, белида қат-қат белбоғ, қўлтиғида тугун, қўлида бўлса узун ҳасса. 3. Гала-гала қалдирғоч, оққушлар кумуш тўлқинларга кўкракларини уриб ўйнашади. 4. Тезда кўзимизга сув омборининг баланд тўғони, унинг атрофидаги турли-туман машиналар кўринди. 5. Ола-була говмишнинг оғилхонада тоғорадаги тертти шапиллатиб ковшаётгани кўз олдига келди-ю, уйга югурди. 6. Кўнглимда, ҳозир мендан шаҳар тўғрисида сўрайди, мен унга асфальт кўчаларимизни, баланд биноларни, ранг-баранг товланадиган фаввораларни, хилма-хил машина, автобус, троллейбусларни гапириб бераман, деб турсам, сўраш қаёқда! (Ҳ. Н.)

Еддан ёзув

Сифатлар отлашиб келган мақолларни ёддан ёзинг, отлашган сифатларга сўроқ бериб, гапдаги вазифасини аниқланг.

1. Яхшидан боғ қолади, ёмондан доғ қолади. 2. Ақлли ўзини айблар, ақлсиз — дўстини. 3. Бир каттанинг гапига кир, бир кичикнинг. 4. Айбни яширмақ — нодонлар иши. 5. Бахилни ўз сахийлигинг билан уялтир. 6. Утлоқда бедана кўп, дангасада баҳона кўп. 7. Нолиш билан иш битмайди, мард номардга тиз чўкмайди.

Назорат диктанти

Дониёрларнинг янги уйи

Дониёр ўн иккинчи қаватнинг айвонида ўтириб атрофни томоша қиларди. Баландда яшаш қизиқ бўлар экан. У ердан шаҳарнинг талай қисми, ҳатто олисдаги оппоқ тоғ чўққилари ҳам кўринарди.

Дониёрларнинг аввалги уйи Эски шаҳарнинг қоқ ўртасида эди, деса бўлади. Торгина жин кўчада турарди. Шу пайтгача худди қудуққа тушиб яшаётганлигини сезмас экан. Мана энди «осмону фалак»ка чиқиб олди. Балконда ўтириб олис-олисларни томоша қилиш мумкин. Ҳов, ана БУМнинг муҳташам биноси, орқасида одамлар яшайдиган осмонўпар уйлар; ёнида «Чорсу» меҳмонхонаси, Эски шаҳар бозорининг қуббаси, «Кў-калдош» мадрасаси..

Ҳа, янги уй Дониёрга ёқди. Яна бир яхши томони — маҳаллаларидан беш-олти хонадон шу уйга кўчиб келган. Минг қилса ҳам эски қадрдонлар, бегоналарнинг орасига тушиб қолсанг, тил топишиб олгунча анча вақт ўтади. Айниқса, Эргашларнинг ҳам шу кўп қаватли уйга кўчишгани зўр бўлди.

Эргаш — Дониёрнинг синфдоши, ёшликдан бирга ўсган содиқ дўсти. Жуда аломат бола, у билан юрган одам сира зерикмайди... (Ф. М.)

Янги топилган ғор

Собир Тянь-шань тоғидаги сеҳрли ғор ҳақида жуда кўп эшитган. Энг қизиғи шундаки, муз чўққисининг биқинида ғор борлигини ҳеч ким билмас, уни Собирнинг дадаси Акбар ака топганди.

Акбар ака — кўп аломат одам. Ўзи аслида шифокор, аммо ҳар йили ёзда — таътил олиши билан катта рюкзак орқалаб, тоққа чиқиб кетади. Довонлар ошиб, дараларга тушиб, яйлов кезиб; инсон қадами етмаган чўққиларга чиқади. Турли доривор ўт-гиёҳлар йиғиб келади. Кейин уйда ўтириб олиб, Ибн Синонинг асарларидан тортиб энг сўнгги тиббий журналлар, эски, янги қомуслар ва китобларни титкилайди. Йиғиб келган гиёҳларидан янги дори-дармонлар тайёрлайди.

Бултур айти қайтадиган куни, сўнгги марта гиёҳ териб юрган Акбар ака ғорлар орасида бир ғорга дуч келиб қолибди. Ғорнинг оғзи жуда тор бўлгани учун кўзга ташланмас ва шу пайтгача ҳеч ким кўрмаган экан. Акбар ака ғорнинг оғзидан бир амаллаб сидирилиб ичкарига кирибди. Қўл фонарини ёқиб ҳангу манг бўлиб қолибди. Ғорнинг ичи мактаб спорт зали сингари кенг экан. Тепасида шокилда бўлиб аллақандай ўтлар ўсиб ётар, оёқ остида эса турли-туман тошлармиш. Акбар ака ёлғиз ўзи адашиб қолмаслик учун орқасига қайтибди. Шаҳарга қайтгач, Акбар ака янги ғор ҳақида Собирга гапириб берди. Янаги йилга бири геолог, бири археолог иккита ўртоғи билан атайлаб ғорни текширгани боришларини ҳам айтди.

Табиат кўйида

Риза тепаликка чиқиб борганда бир текис очилган бинафша, ҳар хил ўт-ўланлар, пурвиқор арчалар қуёш

нурига беармон чўмилмоқда эди. Эрталабки овга чиққан бир тулки бу ерда беҳосдан пайдо бўлиб қолган одамдан чўчиб, ўзини дарахт ичига урди. Мана, очик жой тугаб, арчазор бошланди. Риза арчазорга шўнғиб, нариги бетидан чиқди. Икки ҳатлаб, қияликда турган каттакон харсангга етди. Харсанг силлиқ эди. Риза харсанг устига ўтириб, атрофни томоша қила бошлади. Унинг олдигинасидан бошланувчи жилға кенгая-кенгая Оқсоқота сойига бориб туташади. Ҳу, ана, тубанда шамолда ҳилпираб турган оқ лентадай Оқсоқота сойи оқмоқда.

Харсангнинг тагидан тип-тиниқ булоқ виқир-виқир қайнаб чиқмоқда. Булоқ тубидаги оқ, қизил, кўк; турли-туман майда тошларнинг ранги сувга уриб, жимир-жимир товланади. Зилол сувли бу булоқни Кўзёшибулоқ деб атаганлари қизиқ. Балки қадимда золимнинг зулмидан жафо чеккан, неча-неча қашшоқ, юпун чўпонлар ўксиб-ўксиб, юрак ғуссаларини шу булоққа тўккандирлар. Шунинг учун ҳам уни Кўзёшибулоқ деб аташганмикин?

Риза харсанг устидан ирғиб тушиб, апир-шапир ювина бошлади. Эрталабки салқин ва муздек сувдан қалтираб кетди. Шундаям ювиниб бўлгач, булоқнинг нақ кўзидан бир ҳовуч сув олиб ичди, кўзларини ўйнатиб, роҳат қилгандай «О-оҳ!» деб қўйди. Унга бу одат — ота мерос. Раҳматли дадаси ҳар куни эрталаб шу булоққа келиб, муздай сув ичар эди. «Булоқ суви дорн, юракнинг иссигини олади» дер эди отаси. (С. Ан.)

СОНЛАРНИНГ ЁЗИЛИШИ

Ёддан ёзув

Сонларни ҳарфлар билан ёзинг:
2, 4, 7, 8, 9, 12, 15, 20; 30; 31; 34; 38; 40, 41, 42, 50;
55, 60, 70, 80, 90, 100.

МИҚДОР СОН

Изоҳли диктант

1. — Шу йўл қурилишида икки йил ишладим. (С. Аҳм.)
2. «Оҳанг варақлайди дунёни, Дунё ўқилмаган бир китоб», — деб ёзади шоир мусиқа сеҳрига бағиш-

ланган бир шеърида. (И. Ғ.) 3. Уч-тўрт ойгина бўлса ҳам дийдорига тўйдириб кетди. (С. Аҳм.) 4. Бир маҳал девор ёнидаги стенд олдида, қизил бахмал тўшалган стулда ўттиз икки килолик тошга кўзим тушди. (Н. Ф.) 5. Орадан икки соат ўтмай, ўн олти боладан иборат ёш-сайёҳлар гуруҳи Кўксой ёқалаб ўтган сўқмоқ бўйлаб йўлга тушдик. Режага мувофиқ, биз икки кун юриб, Қирққиз чўққисини ишғол қилишимиз лозим эди. (Ҳ. Шайхов) 6. Ушанда Назира икки қўли билан юзларини беркитиб, харсанглар оралаб пастга тушиб кетди. Икки ўртоқ қоғозга нималар тушаётганига қизиқиб юраклари така-пука бўлса ҳам ўзларини босиб, сипо ўтиришарди. (Д. Н.)

ДОНА СОН

Изоҳли диктант

1. Марказдаги бор-йўғи икки қаватли уйдан тўртта бўлса, шунинг биттаси кинотеатр биноси эди. 2. Вакил битта-битта босиб, бутун воқеалар занжири ўзига келиб тақалишини хаёлига ҳам келтирмаган Мардон сари юрди. 4. Ерликлар орасида еттита шифокор бўлиб, Зуҳра уларга раҳбар қилиб тайинланган эди. (Ҳ. Ш.) 5. — Тўра йигит, мана бу отга ҳам бир минсалар! Шунда иккита отга минган бўладилар. (М.) 6. Биттаси зўр бериб хамир қилар, юзини боғлаган новвой ясалган нонларни қиздирилган тандирга ёпарди. (А. Тоҳиров) 7. — Шаҳарга боролмайсиз, қовунни ҳам кўрдим. Уртача. Уч сўм бераман, хўп денг!..

— Саксонга қовунга-я? Уч сўм? — деҳқон тескари бурилди. (О.)

Сайланма диктант

Дона сон иштирок этган сўз бирикмаларини ажратиб ёзинг.

Мошхўрда

Ушбу суюқ ош Тошкентда меҳмон дастурхонига қўйиладиган таомлардан энг машҳури ҳисобланади.

Гўшт ва ёғни майда қилиб тўғрайсиз, пиёзни ҳалқа-ҳалқа, помидорни паррак-паррак, сабзи билан картошкани тўрт бурчак шаклида тўғралади. Жиззаси олинган

қўй ёғи доғлангач, юқоридаги масаллиқларни биринкетин солиб, меъёрига етгунча жазлайсиз. Сўнг сув қуйиб, ҳали қайнаб чиқмасдан мошини соласиз ва милдиратиб қайнатасиз. Мош очилгач, ювилган гуруч қўшиб, яна 20 минутча қайнатасиз — пишади. Овқатнинг тузи моши тўла пишгандан кейин ростланади.

Тайёр таомни дастурхонга тортишдан 10—15 минут олдин оловдан олиб, дам едирасиз ва косаларга қуйиб, юзига қирқилган кашнич, райҳон ёки ялпиз солиб, меҳмон дастурхонига қўясиз. Алоҳида идишда албатта қатиқ берилади.

Масаллиқлар: 500 грамм гўшт, юз грамм думба ёғ, бир стакан мош, бир ярим стакан гуруч, икки бош пиёз, бир дона сабзи, 2—3 дона помидор, бир дона картошка. Туз, қалампир, ошқўк ва қатиқ таъбга кўра солинади.

ТАРТИБ СОН

Изоҳли диктант

Уткир Ҳошимов

Уткир Ҳошимов 1941 йил 5 августда Тошкент шаҳрида ишчи оиласида туғилган. 1958 йилда ўрта мактабни тамомлагач, 1959—1964 йиллар давомида Тошкент Давлат университети филология факультетининг журналистика бўлимида таълим олди.

У «Пўлат чавандоз» (1962), «Гунафша» (1965), «Одамлар нима деркин...» (1965), «Баҳор қайтмайди» (1970), «Бир томчи шудринг» (1971), «Қалбингга қулоқ сол» (1974), «Узун кечалар» (1975) номли асарларнинг муаллифидир.

У. Ҳошимов 1976 йилда «Қалбингга қулоқ сол» ва «Узун кечалар» китоблари учун республиканинг юксак мукофотига сазовор бўлди.

Таъкидий диктант

1. Йўлда учраган биринчи тўсиқ Кўксой устидан ўтган осма кўприк бўлди. 2. Кўприкдан битта-битта бўлиб ўтамиз, биринчи Уктам ўтади!— деди Анвар ака. (Ҳ. Ш.) 3. Қишлоқда биринчи бўлиб, Тошкент олий ўқув юртиларидан бирига кириш шарафига Йигитали муяссар бўлган. 4. Назира Кўрбулоққа биринчи бор келиши

эди. (Д. Н.) 5. XX асрнинг 90-йилларига келиб Ўзбекистон жаҳон миқёсида иқтисодий алоқа ўрнатиш шарафига муяссар бўлди. 6. Укам V синфда ўқийди. 7. 21 март — Наврўз байрами. 8. Мен 11-синфни битириб, Тошкент Давлат педагогика институтига ўқишга кирман.

ЧАМА, ЖАМЛОВЧИ ВА ТАҚСИМ СОНЛАР

Изоҳли диктант

1. — Хўп денг, кўшни. Мен уч-тўрт кун қишлоқда бўлмайман. (С. Б.) 2. Келишиб олингани маъқул. Қурашбоши ажрим қилиб дуранг деб эълон қилади-ю, иккаласига бир хил соврин беради. (С. Б.) 3. Уларнинг учови ўринларидан барабар туриб, ташқарига йўналишди. Талъат учала йиғитни бошлаб қайтди. (Т. М.) 4. — Гап шу, — деяпти тоғам, — сизлар соат ўн бирларда уйғур хотинниқига лағмон егани боргансизлар. Ахир ҳар кун бориб турасизлар-ку! 5. ... Хуллас, икковларинг кеча боргансизлар... (Х. Т.) 6. Аббос бир-икки кун гангиб юрди. Онасининг ҳам у билан иши бўлмади. 7. Улар шу кун тўртовлон қишлоққа кириб боришди. (С. Б.) 8. Асрор кўчада бора туриб Салимнинг онаси билан Қамариддиннинг онасини ўзинча таққослади: иккала аёлнинг кийинишини, гаплари ўзини тутушини, ҳатто бахтсизлигидан нолишларини ҳам. (Т. М.) 9. Гилоснинг эртангилари тугабди, кечкиларида битта-иккита бор, чумчуқ чўқиганлари ҳам кўп. (Х. Т.)

Сайланма диктант

Чама ва тақсим сонларни турлари бўйича гуруҳлаб ёзинг.

1. Йўл узоқ эмас эди, бир соатча юргач, боққа етдилар. 2. У ихтиёрсиз орқасига қаради ва ўзи турган ердан эллик-олтмиш қадам нарироқда узун бўйли, туси қорамтир, кўз-қоши қора, соқолига битта-яримта оқ тушган, ўнг қўлида яланғоч бир қилич, чап қўли билан белбоғига қистирилган катта пичоқнинг сопидан тутган бир туркманни кўрди. 3. Боғ эшиги олдида бошқа боғлардан ушланиб келтирган ўн нафарча тутқунлар ҳам қўллари боғлиқ турардилар. 4. Йиғит отларни битта битта ечиб, ҳар бирига иккигадан-учтадан тутқунни мингаштирди. 5. Икки йиғит тутқунлар мингаштирилиб,

бештадан қўшоқланган икки қатор отни етаклади, сардор олдинда, тўрт йигит иккитадан икки ёнда йўлга тушиб, отларни йўрттира кетдилар. 6. Яроғланган бирон карвоннинг йўлда учраши эҳтимоли борлигидан бир-икки манзилгача отларни чоптириш керак эди. 7. Икки-уч соат йўл босгандан кейин, отларда ҳорғинлик аломати кўрина бошлади. 8. Чангнинг орасидан беш юз бошча бир сурув қўй, юклар ортилган қатор йигирма бештача туя, отларга мингаштирилиб, қўл-оёқлари боғланган йигирма нафарча қул ва чўрилар кўринди. (С. А.)

ҚУШМА СОНЛАР

Изоҳли диктант

1. Қадим замонда бир мамлакатда одамлар **уч юз-тўрт юз** йиллаб умр кўрар эканлар. Бу ерда ғалати одаг мавжуд бўлиб, ҳар бир одам маълум ёшга (икки юзми, уч юзми) етганидан сўнг фарзандлари ота-онасини овлоқ бир жойга элтиб қўйиб келар экан. (*Эртақдан*)
2. 1987 йил 16 декабрда радио орқали Антонина Павловна Хлебушкинага «Қаҳрамон» унвони берилганлиги ҳақида фармон эълон қилинди. Хушхабарни эшитишим биланоқ 22-болалар уйига отланганим эсимда. Болалар уйи хоналарини айланарканман, эшикларга ҳеч нарса ёзилмаганидан ҳайрон бўлдим. Шунда Антонина Павловнанинг ўзи жавоб берди:

— Бу ер ҳам уй-да. Биласиз, хонадонларнинг эшигига ҳеч нарса ёзилмайди, уй номери битилади, холос. Бизники ҳам шундай: Байналмидал кўчаси, йигирма тўртинчи уй. Оддий хонадонларда беш-ўн ёки ундан кўпроқ одам яшаса, бизнинг уйда **бир юз қирқ—бир юз эллик** одам туради. Бошқалардан фарқимиз шу... Бу уйда республикамизнинг барча вилоятларидан келган ўн тўққиз миллатга мансуб ўғил-қизлар яшайди. Умуман, биз учун миллатнинг аҳамияти бўлмаган. Етим қолган болаларни парвариш қилиш — бизнинг асосий бурчимиз.

Антонина Павловна ўзини тутишда, кийинишда, юриш-туришда қанчалар содда ва самимий. Бу ҳол ҳаммиша аниқ сезилиб туради. Балки унинг улуғлиги шу камтарлигида, соддалигида ва болажонлигидадир. (М. Х.)

Жумҳуриятимизнинг ёш географлари

Маълумки, 1845 йили Петербург шаҳрида «География жамияти» ташкил бўлган эди. Анъанага кўра унинг бош штаби ҳануз Санкт-Петербург. География жамияти раҳбарларининг ташаббуси ва куч-ғайрати билан 1970 йил 18 февралда «Ёш географлар» жамияти ташкил қилинди. Бу жамият «Планета» деб номланди. Ҳозир беш мингдан ортиқ ўқувчи «Планета» фаолиятида иштирок этапти.

«Планета» нинг йиғилишларида атоқли географ-олимлар билан бир қаторда, мактаб ўқувчилари ҳам ўз маърузалари билан иштирок этадилар. Унда табиий ва иқтисодий география, табиатни муҳофаза қилиш, туризм, ўлкашунослик бўйича қилган ишларини ўртоқлашадилар, муҳокама-мунозара ташкил қиладилар. Ғолиблар дипломлар, қимматбаҳо совғалар билан тақдирланадилар.

«Планета»нинг дастлабки бешта конференцияси Санкт-Петербургда ўтган. 1979 йили Киевда, 1982 йили Москвада, 1984 йили Владимирда, 1986 йили Ереванда ва 1988 йилнинг январида эса Ригада бўлиб ўтди. Ригадаги конференцияда юздан ортиқ маъруза тингланди ва республикамиздан тўққизта ўқувчи иштирок этди. Булар пойтахтимиздаги 22-, 34-, 127- ҳамда Самарқанд вилояти мактабларининг ўқувчилари эди. Тўққиз ўқувчининг тўрттаси III даражали диплом ва эсдалик совғалари билан тақдирландилар.

«Планета»нинг 1979 йил Киевдаги VI илмий конференциясида 400 ўқувчи қатнашиб, унда 60 та доклад тингланган эди. 1988 йил Ригадаги X конференцияда эса 900 ўқувчи иштирок этиб, юздан ортиқ доклад тингланди. Демак, жамият фаолияти тобора фаоллашиб бормоқда. (М. Раҳимова)

ОЛМОШЛАРНИНГ ЁЗИЛИШИ

.КИШИЛИК ОЛМОШЛАРИ

Изоҳли диктант

Ахир, Одил Маҳкамович мени ўз фарзандидек кўриб, ўзига яқин олиб, шунча меҳрибонлик қилса-ю, мен,

бормайман, дейишга тилим борадими? Унинг дилини оғритсам, ихлосидан қолсам, ўзимга жабр бўлади-ку! Ахир мен унга эмас, у менга керак-ку! 2. Сенга айтсам, таътилнинг бир ойини бувимникида ўтказаман деб, азва-базза ойсига ёзиб юборган экан Маскопдан. Тўғри қишлоққа, менинг олдимга келаверибди. Суюниб кетганимдан шошиб қолдим.

— Вой Сиддиқжон-эй, эсон-омонмисан? — дейман нуқул, дам у юзидан, дам бу юзидан ўпаман, — шунча вақт хат ёзмай, илҳақ қилдинг одамни, — деб юзига шапиллатиб ҳам қўяман. У нуқул кулади. Ора-чора ҳазил-ҳузул қилади:

— Мана энди, бувижон, товуқ шўрва ичадиган бўлдик.

— Ҳа, болам-эй, битта товуқ сендан айлансин.

Шундай десам, у ял-ял очилиб кетдики, гўё мен унга кимхоб чопон кийгазганман-у, йўлига зардан поёндоз ёзганман. (Я. С.)

Ижодий диктант

Бирлик ва кўплик сонда келган қаратқич ва тушум келишигидаги кишилиқ олмошлари иштирок этган 4 та гап тузинг. Бу олмошларнинг имлосини тушунтириб, ўзи боғланган сўзини аниқланг.

Кўрсатиш олмошлари

Изоҳли диктант

1. Сафарқулнинг эсига бир одам келди, «ўшани бориб кўриш керак» деди ўз-ўзига. 2. Сен ўн бўз бола топиб бер, биз уларни шу отларга мингизиб, милтиқларни қўлларига бериб, ўзимиз билан бирга олиб кетамиз. 3. — Зарарсиз, — деди Сафарқул ва дарров у йигитнинг чолвори чўнтагига қўл тиқиб, бир парча оқ латта олди. 4. Бу билан ярангни дарров боғлатишинг керак эди, бу латталарни сизларга дастрўмол қилиш учун эмас, шундай вақтларда ярани боғлатиш учун берилган. (С. А.) 5. Она қалби туганмас зиё чашмасидир. Олам ана шу зиёдан ҳамиша чароғон. Ҳатто зулматли тун унинг ёқимли аллаларига мафтун бўлиб, қора чимматини улоқтирганини пайқамайди. (Ж.) 6. — Одамларнинг ўзингизга қандай муомала қилишларини истасангиз, улар

га шундай муомала қилингиз. (*Арасту*) 7. Зокиржон қатъий, довиорақ одам. Мен унинг мана шу каби хислариди ҳақиқий жангчи, ҳақиқий раҳбарнинг характери кўраман. (*С. Ражабов*)

Сайланма луғат диктант

Кишилиқ ва кўрсатиш олмошларини иккита устунга алфавит тартибиди ёзинг.

Сенинг альбоминг, бизнинг синфимиз, шунча гапсўз, мана шу китоб, ўша кун, анови қиз, мана бу олма, унинг ваъдаси, менинг иш жойим, Анварнинг ана шу, хислати; ўшанча одам; топганим — шу; сени кутади, ундан хурсанд бўлди, «Сенга иптиламан», бизни таклиф қилишяпти, бизсиз ўтмайди, у шифокор, шу жой, сизнинг илтимосингиз, улардан сўра, унга бер.

БЕЛГИЛАШ ОЛМОШЛАРИ

Таъкидий ва изоҳли диктант

1. Ҳар қандай ёнғинни кучли сув ва кўпик ёрдамида ўчириш мумкин, аммо ғазаб оловини фақат ирода даф эта олади. 2. Содиқ ва доно маслаҳатгўйи бўлмаган одамнинг ҳаётда ўз ўрнини тополмай, ҳар хил соҳага бош уриб яшайдиган нодондан фарқи йўқ. (*Е. Ш.*) 3. Ҳар бир қийинчиликдан сўнг бир роҳат бор. 4. Ҳар гулнинг ўз иси бор. 5. Ҳар ким юрса йўлини билиб, кетмас оёғи тойилиб. (*Н. О.*) 6. Ҳамма нарсанинг отаси — меҳнат. Ҳамма нарса ҳам йўқолгандан кейин азиз бўлади. 7. Ҳар дарднинг ўз давоси бор. 8. Ҳар фаслнинг ўз зийнати бор, ҳар фаслнинг ўз фазилати. (*У.*) 9. Улугбек ўз саройида илму маърифатга чинакам берилган ҳар бир кимсани қабул қилаверарди. (*Л. Б.*) 10. Ҳар бир кишининг ҳаётида унутилмас кунлар бўлади.

Назорат диктанти

Навоий — ўзбек тилининг асосчиси

Алишер Навоий жаҳон адабиётида салмоқли ўрин эгаллайди. Унинг жуда кўп илмий, тарихий асарларидан ташқари, ғазал ва дostonларининг ўзи бир неча юз

минг мисрани ташкил қилади. Навоий шеърларини ўз ичига олган «Чор девон» 47 минг мисрадан иборатдир. Бадий ижоднинг гўзал намуналарини тўплаган «Хамса» асари 60 минг мисрага яқин шеърни ўз ичига олади. Навоийнинг олти мингга яқин форсча ғазаллари ҳам бор.

Шеър ва тафаккурнинг буюк соҳибқирони бўлган Алишер Навоий ўзида туғилган ҳар бир фикрни шеър билан ифода қилар эди:

Кўнглимда не маъни бўлса эрди пайдо,
Тил айлар эди назм либосида адо.

Алишер Навоий ўзбек тили учун кураш байроғини юқори кўтарган шоирдир. Навоийгача ўзбек ва умуман турк халқлари адабиёти эрон адабиётининг таъсири остида эди. Ҳамма шоирлар деярли форс тилида ёзар эдилар. Ўзбек тилида ёзиш айб саналар ва ўзбек тилида ёзилган асарларни сарой аҳиллари тан олмас эдилар. Ўз халқининг тили учун кураш вазифасини тарих бизнинг буюк Алишер Навоийга юклади. Навоий шундай бир шароитда «Муҳокаматул луғатайн» номли машҳур асарини ёзиб, ўша даврда «турк тили» деб аталган қадимги ўзбек тилининг форс тилидан ҳам бой ва ранг-баранг эканини исбот қилди ва ўзбек тилида бир қатор асарлар битди. Бу асарларида ўзбек тилининг бутун бойлиги, жозибаси, гўзаллиги ўз ифодасини топди.

СҮРОҚ ОЛМОШЛАРИ

Изоҳли диктант

Эл ётарга яқин, тўсатдан,
Сариқ дарвозанинг ҳалқаси
Асабий бир тусда қоқилди ...
«Ким экан у шундай кечада ...
Дарвозани келиб урувчи? ...
Бир ярамас шарпа сезгандай
Йиртилардай бўлиб томоғи,
Нега қақшаб қолди Олапар?
Юз бермаса эди бир хатар...»
Нима қилсин энди, шу дамда?
Хароба, қоронғи кўнглига
Яна зўр ваҳмалар ёндашди.
Нега энди фарёд чекади?
Нега энди кўз ёш тўкади?

Нега энди омонлик тилар
Махв этишининг етганда гали?

(У.Л)

Сайланма диктант

Езилиши талаффуздан фарқ қиладиган сўроқ олмошля гапларнигина ажратиб ёзинг.

1. Донни тегирмонга олиб бориб, ун қилдириш керак. Ким донни тегирмонга элтади? (*Эртақдан*) 2. Қаердан ғамлайсиз, қишлоғингизнинг мана бу ташландиқ боғлариданми? — деб сўради Мансуров. (*П. Қ.*) 3. Алишер Навоий «Хамса» достонини нечанчи йилда ёзишни бошлади ва нечанчи йилда тугаллади? 4. Зумрад ўйлаб кетди: нима қилса экан? (*Х. Н.*) 5. Тошкент телеминораси неча метрли? Минорадаги «Қоинот» ресторанининг неча зали бор? Тошкентнинг пурвиқор телеминораси қаерда жойлашган?

БУЛИШСИЗЛИК ВА ГУМОН ОЛМОШЛАРИ

Таъкидий ва изоҳли диктант

1. 1. Ҳасадчининг жисму жонини исми ноаён аллақандай қурт-қумурсқалар кемиради. (*И. Ҳаққулов*) 2. Санатда ҳеч қандай қоронғу ва тушуниб бўлмайдиган нарсалар бўлмаслиги керак. 3. Машҳур ёзувчи Жонатан Свифт кўчада сайр қилиб юрганда бир йигит унинг йўлини тўсиб, деди:

— Мен ҳеч қачон аҳмоқларга йўл бермайман.

— Мен эса йўл бераман, — деди Свифт ва ўзини четга олди. 4.— Бисотимда ҳеч нарса йўқ. (*А. Қ.*) 5. ...«Эй ҳурматли, арзимни бир тингласалар». Менинг ҳеч бир гуноҳим йўқ, менга ғазаб қилмасалар». 6. Ҳамида «Уйқу истаги» тўғрисида поччасидан ҳеч қандай фикр ололмади. Унинг сўзларидан нима олгани ҳақида ўзига ҳисоб берад экан, ғувиллаб турган бошимда шундан бошқа ҳеч нарса йўқ эди: практикум, минимум, максимум; ... (*А. Қ.*)

II. 1. Тўхта бувининг уйида Розчя буви, Ортиқжонлар ўтирар, раис буларга урушнинг бориши тўғрисида сўзлар эди; кимнингдир саволига жавоб бериб турганда Назира хола билан Шаҳодат хола ҳам кириб келишди. (*А. Қ.*) 2. Икки жойда иккита ёзув машинкаси тиқирлар,

кимдир телефонда қичқириб гапирар, сажоҳатларидан беш-олти салобатли киши нима турисидадир қизғин баҳслашардилар. (О. Ё.) 3. Осмон баланд ва тиниқ. Юлдузлар шу қадар кўп чиққан эдики, аллақанчаси Сомон йўлининг ортларида ҳам милт-милт қиларди. (П. Қ.) 4. Кейин катта заранг косада айрон келтириб, ерга қараган ҳолда Тўғонбекка тутди-да, нэрига бориб, ўғирда ниманидир туймакка бошлади. (О.) 5. Нон ушатилиб, дастурхонга фотиҳа қилингандан кейин, аллақандай тинчиб, жимиб қолган Хуршидабону Қаландарни боғ чеккасига кузатиб қўйди. Хуршида бонунинг эсига негандир яна ўша эртақдай қизиқ ёзилган рисола тушди. (О. Ё.) 6. Жавоннинг орқасида алланарса ши-тирлагандай бўлди. Ташқаридан аллакимнинг овози эшитилди. 7. У алламаҳалда ўзига келиб, аччиқ-аччиқ йиғлади. (М.) 8. Аллақандай куч Йигиталини Пошшо холанинг ҳовлисига етаклаб келди. 9. Аллаким елкаси-дан суяб тургазди. (Д. Н.)

Назорат диктанти

Янги ўтов

Авазларнинг чодирин бир четда ўроғлиқ турибди. Унинг ўрнига усти оқиш чармдай йилтираб турган икки деразали чиройли синтетик ўтов ўрнатилган. Ичкарида кимдир ёғочга мик қоқар, ичи гулли матодан ишланган юмшоқ деворлар енгил деразалари ва эшиклари билан бирга липиллаб қўярди.

Хулкар ичкарига кирди-ю:

— Отажон, юринг, қўшнилар зиёфатга чақиришяпти, — деди.

Радио учун столча ясаб унга мих қоқаётган одам Қамбар ота эди. У болғасини бир четга қўйди-да, қаддини тиклаб:

— Бу жуда аломат нарса экан, — деди. Ичи ҳам пўстинга ўхшайди, ёғин-сочин, қиш-қиров писанд эмас.

— Ҳа, мана бу ерда печка ўрнатадиган ери ҳам бор экан...

— Ҳукуматга балли-е! Билмаган нарсаси йўқ-а! Чўнларга шунақаси кераклигини билиб чиқарибди-я!

Қамбар ота қандай янги буюмни кўрса ҳаммасини ҳукумат ясаган дейишини Хулкар ҳам билар эди. У қулимсираб:

— Буни Москва томондаги бир завод чиқарган экан-
ку, ога, — деди.

— Уша завод ҳам ҳукуматникими, ахир?

— Ҳа.

— Хуш, зиёфатни ўзларинг қилишларинг керак эмасмиди, қизим? Бунақа уй Ойқўлда биринчи бўлиб сизларга тегди-ку.

Биз уйнинг зиёфатини кейин қилиб берамиз. Бугун навбат тегмади.

Холбек «серка тутилганининг хурсандчилигига» деб, аслида Авазлар билан ярашганини нишонлаш учун бугун битта тўқлисини сўйган эди.

Қамбар ота шуни эшитгач:

— Ҳа, ундай бўлса, майли, — деб дарров йўлга тушди. (П. Қ.)

ФЕЪЛЛАРНИНГ ЕЗИЛИШИ

УТГАН ЗАМОН ФЕЪЛЛАРИ

Изоҳли диктант

... Яшил бўёқ билан бўялган, уст томони ўймакор панжарали катта ва оғир дарвозага етганда йигитнинг юраги бир оз ўйнаб кетди, узоқдан ичкарига қаради. Қаршисида қордек оппоқ кўйлакли, оқ соқоли бир тутамгина чолга кўзи тушди. Йигит супа олдида тўхтаб, жалтасини қўйди, узун, бақувват қўлларини чолга чўзди. Чол кутилмаган вақтда йўқлаб келган бу арслондай қишлоқни йигитчани унутган, унинг фикрини ёлғиз ўз ишлари ишғол этган эди. У банклар орқали ўз рақибларига қарши олиб бормоқчи бўлган «сирли ишлар»ни ўйларди. Унинг кампири патнис ва бир чойнак олиб чиқди. Патнисда тўртта кулча, икки бош қизил чиллаки ва бир бош қуш чўқиган қандайдир оқ узум бор эди. Йўлчи қишлоқдан келтирган халтани кампирга узатди. Мирзакаримбой Йўлчи билан турли нарсалар ҳақида узоқ суҳбатлашди, лекин йигирма уч ёшли йигитнинг ақлида сира нуқсон кўрмади. Унинг арслондай кўркем гавдаси, кенг пешонаси, чуқур самимият ифодаси билан тўла йирник, ҳушёр кўзлари, кир яктаги ичидан қавариб турган кенг кўкраги, бақувват қўллари, сўзларидаги қишлоқча соддалик ва тўғрилиқ унга жуда ёқди. (О.)

Сайланма диктант

Ўтган замон феълларини турларга ажратиб ёзинг.

Ёрмат Йўлчи билан ёнма-ён юриб, эски таниш каби ундан-бундан сўзлашиб борди. Унинг юзида сийрак чўтир изи қолган, соқол-мўйловларига анчагина оқ тушган эди. Йўлчи ўроққа диққат билан тикилиб қаради ва энкайиб ўра бошлади. — Дуруст, саргарош соч олгандай қиртишлаб ўрар экансиз, мен кетдим. Ҳозир унинг кўнгли бир қадар кўтарилган: «Бой тоғам инсофли одам бўлса керак. Мана ҳалиги одам шунча йил ишлабди. Қишлоқда кўп одамларнинг юмушини қилдим, майли бу ерда ҳам ишлай. Тоғам қанча насиҳат қилди, мен билан қанча гаплашди». Шундай ўй-хаёллар билан мўлжаллаган миқдорини ўриб бўлди.

Йўлчи меҳмонларнинг отларини дарахтларга ҳам деворга қоқилган махсус темир қознқларга қантариб боғлади. Бир нечасини отхонага олиб кирди. (О.)

Ижодий диктант

1. *Эз, эг, оқ, оғ, кечик, толиқ* феъл ўзакларидан ўтган замон феълини ясанг ва феълларнинг ҳар бир турига мисоллар келтиринг.

2. Ёзилиши талаффузидан фарқ қилмайдиган ўтган замон феълларига мисоллар топинг ва улар қайси турига киришини изоҳланг.

3. Тўлиқсиз феълларнинг қисқарган шаклларини (*эди — -ди; экан — эмиш — -кан; -миш, эмас — -мас* феъл ва феълдан бошқа сўз туркумларига қўшиб гаплар тузинг. Қайси тўлиқсиз феъллар фақат феълга қўшилишини аниқланг.

Грамматик топшириқли назорат диктанти

Ўтган замон феълларининг турларини қавс ичида кўрсатиб ёзиб боринг. Тусловчи қўшимчаларнинг таъига чизинг.

Алишер Машҳадда

Мовий осмон тиниқ, беғубор эди. Қуёшнинг ёрқин нурлари таъсири остида дарахтлар куртак ёзар, ўт-кўкатлар ердан бош кўтариб чиқмоқда эди. Алишер Маш-

халда ўқини ва ижод қилни билан банд эди. Алишер мадрасада дарс бошлангунча бозордан бир пиёла қатиқ ва битта нон сотиб олгани эшитиб бормоқда эди.

Бозорга келаётган уч кини Алишернинг диққатини ўзига тортди. Улар бозор дарвозаси олдида тўхташди. Чол эшагидан ниҳоятда чаққонлик билан тушиб, уни ходага боғлай бошлади. Алишер келганлар билан саломлашди.

— Бемалол бўлса, бу ернинг кечаси тунаб қолинадиган жойини айтиб берсангиз. Биз узоқдан келдик.

Алишер арзон ҳақ оладиган карвонсарой қаердалигини айтиб, унга қайси йўл билан борилишини тушунтириб берди.

— Балли, йигит! Қовун қоқи ейсизми? Бу қовун қоқи Марвнинг қовунларидан қилинган. Марвнинг қовуни бутун оламга машҳур. Бу бола менинг катта ўғлим Нуриддин, у ширин ва хушбўй қовунларни экиб ўстиришга жуда уста.

— Сиз марвликмисиз? — деб қизиқиб сўради Алишер, — Бахтиёр шаҳрингиздан сўзлаб беринг.

Марв воқеаларидан ҳаяжонланган Алишер йўловчиларни карвонсаройга ўзи бирга олиб бориб қўйди. Сўнг-ра, бозордан ҳеч нарса сотиб олмай, ўй-хаёл ичида мадрасага қараб кетди. Мадрасага у чол берган қовун қоқини олиб келди ва китобини ўқинишга киришди.

Алишер дарсини тамомлаб мадрасадан ҳужрасига қайтиб келаётганида, кеч кириб, салқин туша бошлаган эди. (*Бать*)

Укажоним йўқолиб қолди

Ҳеч кутилмаган ҳодиса юз берди! Ҳаммаси жойида, ҳаммаси кўнгилдагидек кетаётган эди-я! Директоримиз тайинлаб кетганидек, ҳафтада укаларимиздан хабар олиб тургандик. Улар ҳам янги тарбиячиларга, янги ўртоқларига кўникиб қолишган эди. Билим юртидаги ишларимиз ҳам чакки эмасди. Икки марта паровозга тушиб яқин-яқин бекатларга саёҳат ҳам қилиб келдик... Ҳа-ҳа, ҳаммаси жойида эди, лекин тўсатдан ... Усмон билан Омон олдимга додлаб чиқишди.

— Ким урди? — дедим қўрқиб.

— Йўқ, акажон, ҳеч ким урмади. Султон акам йўқолиб қолди.

Бу хабарни эшитиб ўзим ҳам додлаб юбордим, ука-

ларимни йўлакда қолдириб, директорнинг олдига югурдим. Хайрият, ёлғиз ўзи экан. Менга бир қаради-ю:

— Э, қўқонлик бола, — деб қўйди.

— Укам қани? — дедим қалтираб. Ахир опам ... йўқ, отам қайтиб келса нима дейман?

— Уканг дадангнинг олдига кетган бўлса-чи?

— Ҳечам-да.

— Менга қара, қўқонлик бола, уканг ёлғиз қочгани йўқ, Саша Петриченко деган бир бола билан қочган, иккови урушга кетамиз, деб маслаҳат қилишаётганини ўртоқлари эшитишган экан ... Ахтаряпмиз, уч кундан буён бормаган жойимиз қолмади...

Ётоқхонага бориб шерикларимга бўлган воқеани айтган эдим: «Сен аҳмоқ экансан, директорнинг бола ахтаришга вақти борми, болалар қанча кўп кетиб қолса, уларга шуича яхши. Милицияга бориш керак, дўхтирлардан сурништириш керак» деб маслаҳат беришди. (Х. Т.)

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ФЕЪЛЛАРИ

Изоҳли ва таъкидий диктант

1. Наврўзда сумалак пиширадилар, ғамгин ўтирмайдилар, сўкинмайдилар. 2. Ичкаридан ҳовлиққанча Усмон чиқиб:—«Тез юр, опам чақиряпти»,— деб оёғимдан тортқилай бошлади. — Нима иши бор экан? — дедим жеркиб. — Робинисани ухлатолмаяпти, — тушунтирди укам. Бу Робиниса жуда қизиқ бола бўлди-да, уйқуси келиб қолса, туққан онаси у ёқда қолиб, менинг тиззамга бош қўймагунча ухлай олмайди денг. Робинисани қўлимга олиб лў-лў-лў қилганимча ўчоқ бошига бордим. Тўғридаги уйда кампиру амма-холалар йиғилишиб «Мушкулкушод» ўқишяпти. Жажжи синглимни уйимизга ётқизиб чиқдим. Ётқизиб чиққаннимни опамга айтиб қўйишим керак эди, аммо у кампирларнинг орасида кўринмаяпти. 3. Тўхта холамларнинг ҳовлиси ичкари-ташқарили, сумалак ташқарида пишяпти, «дийдиё»ни ҳам шу ерда ўқишяпти, ичкари ҳовлига ўтдим... Ишнинг каттаси бу ёқда экан-ку! Ўттиз чоғли қизу жувонлар тўпланишиб, яхши қиздирилмаган чилдирмани дапир-дупур уришиб, ўйин қилишяпти. Опам давранинг ўртасида, галма-галдан қизларни ўйинга тортиб:

— Ҳой, ёш нарса кимдан уяласан? — деб танбеҳ ҳам беряпти. (Х. Т.)

Сайланма диктант

Ҳозирги замон давом феълларини бур устун, ҳозирги-келаси замон феълларини эса иккинчи устун қилиб, сўз бирикмаси тарзида ажратиб ёзинг.

1. Сўнги кунларда олиб борилган қазилма ишлари Алёшанинг тахминларида жон борлигини кўрсатяпти. Бошдаёқ қабристон томон йўналган лаҳим тобора унга яқинлашиб боряпти! Лекин қабристонга яқинлашган сайин иш ҳам қийинлашяпти, чунки лаҳимнинг кўп жойлари ўпирилиб тушиб, кўмилиб кетган, бу ерларни тош ва тупроқлардан тозалаб, ишни давом эттириш осон бўлмаяпти. Шуларни ҳисобга олиб, Нигора кеча кичик маслаҳат мажлиси ўтказди. 2. Уста темирни чўққа солиб болғалайди, чўзади, яссилайди, яна оловга солади. Йигит эса тинмай дам босади. Уста кетмон, теша, тақа, арава, мих, ишқилиб, ҳар хил икир-чикирларни бошлайди.

Уста зерикиб, ўтган-кетган, олди-қочди гаплар, турмушнинг қийинчиликлари, ташвишларидан гапиради. Мен устанинг гапларига чурқ этмай қулоқ солиб ўтираман. Тўсатдан устанинг дурадгор оғайниси келиб қолди. У устага дейди:

— Гап кўп. Усталар жамияти ҳар кунни йиғилиш ўтказмоқда. Мастиравойлар минбарга чиқиб ваъз айтишяпти. Вақтли ҳукумат йўқолсин: бойларни қўллаб-қувватляпти; завод, фабрика, ер-сув — ҳаммаси бизники дейишяпти. Халойиқ маъқулляпти.

— «Мастиравойлар билади, дўстим, — деди уста жиддий ҳолда, — гаплари тўғри!» (О.)

Ижодий диктант

Ҳозирги-келаси замон феъли иштирок этган мақол ва топилмоқларга, ҳозирги замон давом феъли иштирок этган шеър ёки қўшиқларга мисоллар ўйлаб ёзинг.

КЕЛАСИ ЗАМОН ФЕЪЛЛАРИ

Луғат диктант

1. е, ё, ю, я унли ҳарфлари билан бошланадиган феъллардан келаси замон феъллари ҳосил қилиб, уларни алфавит тартибига солиб ёзинг.

2. Ҳозирги-класи замонда қўлланган феълларни келаси замон гумон феълнинг бўлишсиз шаклига айлантириб ёзинг.

Ижодий диктант

1. Емон йўлдошига боқмайди — (...), сув юқорига оқмайди — (...). 2. Қарс икки қўлдан чиқади. Ёлғиз қўлдан товуш чиқмайди, (...) . 3. Отаси ўлса, ўғли бор — юрти вайрон бўлмайди (...) . 4. Чин кўнгилдан йиғласа, сўқир кўздан ёш чиқади (...) . 5. Чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди (...) . 6. Шошганда лаббай топилмайди — (...) . 7. Шўр ерда экин битмайди — (...) . 8. Эгилган бошни қилич кесмайди — (...) . 9. Эл оғзига элак тутиб бўлмайди — (...) .

Сайланма диктант

Келаси замон мақсад феълларинигина ажратиб ёзинг. Қўшимча таркибидаги қатор келган ундошларнинг талаффузи ва имлосини таққосланг.

1. Афсуски, археолог эмасман. Балки, мен қилолмаган ишни сен қиларсан... (О.Е.). 2. Етим кўзи асрасанг, оғзи-бурнинг мой қилур, етим бола асрасанг, оғзи-бурнинг қон қилур. 3. Дўстлар менинг вафодорлигим ва содиқлигимни унутишмас. Шунда подшо: — Нима қилмоқчисан? — деб сўради. («Калила ва Димна» дан). 4. Шуларда ҳам меҳр-муҳаббат бордир, шулар ҳам соғинишар дейман? Ё сенчалик соғинишмасмикин? (А. Қ.)

5. Баҳамжиҳат ишлаганда тетик-дадил,

Кесилажак ҳар бир «бийрон» иғвогар тил.

Қулатилур эгаликнинг чўкиртаги,

Бузилажак «ўзим бўлайлар» нинг чеки. (F. F.)

6. Бир куни сичқон сув лабига келиб қурбақани чақирмоқчи бўлган экан, ногоҳ бир қарға осмондан тушиб, сичқонни кўтариб учди.

7. Йўлимизда ётар даралар, сойлар,

Қизғалдоқ, райҳонлар, чўл чечаклари ... (М.)

8. Бир куни бир овчи Дуррожнинг қасдига тушиб, уни тутиб олмоқчи бўлиб, тузоқ қўйди. У тузоққа дон сепди. Дуррож тузоққа илинди. Аммо Шер «Бу гал ҳам Дуррож мени алдаяпти» деб, уни қутқаришга бормади. Дуррож бўлса, ўзининг ёлғончилигидан овчининг тузоғига илинди. 9. Энди битмаган яна битта ишимиз қолди —

отамга жүнатиш учун ҳаммамиз расмга тушмоқчимиз!
(Х. Т.)

Назорат диктанти

Миришкор боғбон

Баҳор пайтларидан бирида Мирзачўлга борган эдим. Даштнинг бир чеккасида янги барпо қилинаётган хўжаликда олма, анор, турли мева кўчатларини экаётган мўйсафид билан учрашиб қолдим. Ҳорма, бор бўл қилишдик. Кўчат ўтқазилаётган ерларнинг шўри, чўлдан эсадиган гармселларни хаёлимга келтириб, бу отанинг меҳнати беқор кетмасмикан, деган ўй билан:

— Бу ерда бир нарса ундирса бўлармикан, отахон?
— деб сўрадим. Ота кулиб:

— Умидли дунё, — деб жавоб берди.

Отанинг мункайиб қолган, аммо умид тўла кўзларига қараб:

— Нечага бордингиз? — деб сўрадим.

Нима учундир ҳозир кулиб турган одам, кўнглига бир нарсани олгандек, бир нафас ўйлаб қолди-ю, ёшини айтиш ўрнига:

— Ўғлим, Фарғона водийсида бўлганмисиз? — деб менинг кўзларимга ўйчан тикилиб қолди.

— Ҳа, — дедим-у, нимага сўраганини билишга улгурмасимданоқ ота:

— Мен асли Фарғонанинг Қувасойиданман. Ўғилларим билан бу ерларга келиб қолдим. Фарғона ҳам бир вақтлар Мирзачўлдек дашт бўлган. Водий бўлса ҳам бу ерлардек теп-текис бўлган эмас. Паст-баланд, сой-тепаликлардан иборат бўлган. Мана, энди ўша сойларнинг иккинчи ёни юз йиллик чинорлару садалар. Тепаликларнинг усти тангача офтоб тушмайдиган боғ-роғлар, ҳаммаёқ ноз-неъмат, ҳаммаёқ соя-салқин. Бўйрача ҳам экилмаган ер йўқ. Бу боғларни мен фақат ўзим учун эмас, ўтган-кетганнинг оғзига тегсин деб обод қилмоқчиман, ўғлим, — деди миришкор боғбон. (Ш.)

Маҳмуд Кошғарий

Маҳмуд ибн Муҳаммад Кошғарий XI асрда яшаб ижод этган. Унинг ҳаёти ва ижодиёти ҳақида етарли маълумот сақланиб қолмаган. Унинг туғилган ва вафот этган йили ҳам номаълум. Отаси Ҳусайн Кошғардаги

Береган шаҳаридан бўлган. Кошғарийлар онлаги Болосағунга (ҳозирги Қирғизистоннинг Тўқмоқ шаҳри) кўчиб келишганда, Маҳмуд ёш бола эди. Бўлажак олим, тилшунос ва инсоният тарихи маданиятининг ихлосманди мактабда араб, форс тилларини чуқур ўрганган. У халқ яратган ҳикматли сўз, мақолларни ёдлаб юрар эди. Маҳмуд Кошғарий туркий халқлар тарихи, тили, урф-одатларини пухта ўрганиш мақсадида бутун Урта ва Кичик Осиёни кезиб чиқди. У «Жавоҳирун наҳв фи луғати турк» («Туркий тилларнинг етакчи дурдоналари») ва «Девону луғатит турк» асарларини ёзган. Унинг биринчи асари ҳозиргача топилмаган.

1076—77-йилларда ёзилган «Девону луғатит турк» асарида Урта Осиё халқларининг тарихи, маданияти, таълим-тарбияси, урф-одатлари, расм-русмларининг изоҳи билан 300 дан ортиқ шеърини парчалар, мақоллар, ҳикматли сўзлар ва лавҳалардан намуналар берилган.

Бу асар араб, рус, озарбайжон ҳамда ўзбек тилига таржима қилинган. «Девону луғатит турк» асари илмий, тарихий ва тарбиявий қимматга эгадир. Асардан намуналар:

1. Суқ одамлар мулкка интилар, ўлимтикка ташлангандек қўзғунлар. 2. Молу мулкинг кўпайса, мағрурланиб қутурма. 3. Одобринг боши — тил. 4. Олим киши сўзидан олгин ўғит, яхши сўзлар таъсири дилга сингар.

ФЕЪЛ НИСБАТЛАРИ

Таъкидий ва изоҳли диктант

1. Фируза ҳовлига тушиб, шабнамда қийғос очилган атиргуллар устига эгилди, тўйиб-тўйиб ҳидлари. 2. Ариқнинг тиниқ салқин сувида юз-қўлини ювиб, ошрайҳоннинг сербарг шохини синдирди, чаккасига қистирди. (Ҳ. Ғ.) 3. Фируза катта йўлнинг тошларига қоқилиб, идора биносига етиб келди. 4. Меҳмонхона яхши иситилган, катта столга дастурхон ёзилган, атрофига стуллар терилган эди. (Ҳ. Ғ.) 5. Ҳамма нарсадан кўпроқ Улуғбекни математика ва астрономия қизиқтирарди. Бу фанлар соҳасида у беқиёс юксакликка кўтарилди, осмон сайёралари ҳаракатини шарҳлади ва астрономик жадвал яратиб, бутун жаҳонга донг таратди. 7. Ўзи каби фанга содиқ дўстлари билан биргаликда осмон сайёраларини кузатадиган асбоблар яратди. 8. Кишиларда

илму маърифатга муҳаббат уйғотишга интилди. 9. Қўл остидаги шаҳарларда мактаб ва мадрасалар солдирди. 10. Сарой баҳор қуёшининг нурларида мавжланди. 11. Қадди-қомати келишган бир қиз Алишернинг ёнидан илдамлик билан ўтиб, тор кўчага бурилди. 12. Машҳадада Алишер бутун вужуди билан ўқишга берилди. (*Батъ*)

Сайланма диктант

Феъл нисбатларини сўз бирикмаси ҳолида турларга ажратиб ёзинг.

1. Эрталаб Раҳимберди тоға келди. 2. У Икромжоннинг бир оёғи йўқлигини кўриб, юраги «жиз» этиб кетди. Аммо бунини унга сездирмади. 3. Ҳали нами кўтарилмаган супага ҳам бўйра тўшаб, шолча ёзилган. 4. Самоварга тараша ташлаётган чол раисга чаккасидаги бир даста бинафшани олиб узатди. 5. Тоға тўйиб ҳидлади-да, Икромжонга берди. 6. Бинафша қўлдан-қўлга ўтди. 7. У фронт йўлларида бу ерларни тушида ҳам, ўнгида ҳам кўз олдидан нари кетказолмаган эди. 8. Кеч ғира-ширасида сув қўрғошинга ўхшаб қорайиб оқарди. 9. Икромжон бу анҳорда неча марталаб чўмилган. 10. Бу анҳор ҳамон ўсмирларнинг ёшлигини, болалигини оқизмоқда. (*С.Аҳм.*)

Луғат диктант

1. «Имло луғати» дан *п* ва *р* ҳарфлари бўйича феълларни аниқланг, *т* қўшимчасини феъл негизига қўшиб, орттирма нисбат ҳосил қилиб ёзинг.

2. «Имло луғати» дан *р* ҳарфи бўйича орттирма нисбати шаклланган феълларни топиб, улар иштирокида 4 та гап тузинг. Нисбат ҳосил қилган қўшимчаларининг тагига чизинг.

Ижодий диктант

Урамоқ, тугмоқ, сузмоқ, олмоқ, турмоқ, ўсмоқ, чўзмоқ феълларининг бўлишсиз шакли билан шаклдош бўлган отларни талаффуз жиҳатдан фарқлаб, улар иштирокида икки жуфт гап тузинг.

2. *Кечмоқ, кўчмоқ, отмоқ, ўрмоқ* феълларини ҳозирги-келаси замоннинг I шахс кўнчилигидаги тусланишига

отлардаги эгаллик кўшимчаларининг қайси шакли мос келади? Мисоллар келтириб, гаплар тузнинг ва талаффузда ҳар икки сўз туркумига хос бўлган сўзлар нимада фарқланаётганлигини изоҳланг.

3. Айириш белгилари шундай учта сўз ўйлангани, бу белги ёзувда тушиб қолса, II шахс бирликдаги феълнинг орттирма нисбати ҳосил бўлсин.

ФЕЪЛ МАЙЛЛАРИ

Изоҳли диктант

1. Ёмонга сир айтсанг, юртга ёяди. 2. Ё чангинг чиқсин, ё донфинг чиқсин! 3. Ёш келса — ишга, қари келса — ошга. 4. Ёғоч кессанг — узун кес: йўнса бўлур, темир кессанг — қисқа кес: чўзса бўлур. 5. Жаҳлдан кексаясан, кулгидан яшарасан. 6. Жаҳлнинг чиқса, ўзингни бос! 7. Жаҳл кўп бўлса, ақл кетар. 8. Зийрак топиб сўзлайди, кўпол — қопиб. 9. — Қайтадан торттириб арзимаган нарсага вақтни олманг! 10. — Ундан юз грамм урса, арзимаган нарса деб кетаверсак, бундан эллик грамм урса, индамасак... Кимнинг ёнини оляпсанлар? 11. Бу гапни эшитган сотувчи ҳақиқатни айтган одамга: «Сен ўзинг кимсан? Қўлингдан келганини қил!» — деб ҳақорат қила кетди.

Луғат диктант

1. Феълнинг ўзак-негизи **з** билан тугаган сўзларни таълаб, буйруқ истак майлининг III шахс бирлигида, алфавит тартибида ёзинг ва талаффуздаги ўзгаришни аниқланг.

2. Феълнинг ўзак-негизи **г, к, ғ, қ** билан тугайдиган сўзлардан буйруқ-истак майлининг II шахсидаги шаклини (истак, маслаҳат оҳанги билан) ҳосил қилинг ва майл ҳосил қилувчи кўшимчаларнинг тагига чизинг.

Ижодий диктант

1. Ёзилиши талаффуздан фарқ қиладиган буйруқ-истак майлидаги феълларга 10 та мисол топиб ёзинг ва бу ўзгаришнинг сабабини изоҳланг.

2. Шарт майлида ифодаланадиган мақолларга 5—6 та мисол келтиринг.

3. Ҳар уч майлдаги феълларни оғзаки туслаб кўринг

ва бўғинга тенг келган майл ясовчиси ва тусловчиси бўлган феълларнигина ёзинг. Улар иштирокида 3 та гап тузинг.

ФЕЪЛ ЯСОВЧИ ҚУШИМЧАЛАР

Сайланма диктант

Феъл ясовчи қўшимчалар қўшиш паяжасида ўзагида ўзгартириш бўлган феълларни сўз бирикмаси ҳолида ёзиб бориш.

1. Мен сени куйлайман сўзим, созимда.

Шодлик, баҳор яшар ҳур овозингда (З.) 2. Айқининг пайпоғи юшоқ бўлгани учун қадам товуши эшитилмас, фақат ўсиқ оқ тирноқлари тошга тегиб сал-пал шиқирлар эди. (П. Қ.) 3. Мансуров ҳозир Бодомзор билан Ойкўлнинг тақдирини ўйлайди. (П. Қ.) 4. Давлатбеков одамларни тинчитиш учун: — Бу йил Ойкўлга электр албатта келади, биз тегишли жойлар билан гаплашиб юрибмиз, — деди. (П. Қ.) 5. Қорақумда ҳаво шундай исиб кетардики, ҳатто нафас олиш ҳам қийинлашарди. Она каклик ҳам, унинг икки жўжаси ҳам иссиқдан ҳансираб, тинмай томоғининг тагини лиқиллатарди. (М.) 6. Юрт соя-салқин бўлсин, ўтган-кетганлар роҳатлансин деб, Наврўзгача йўлларга кўчат, болаларга атаб ҳовли ва боғларга мева ниҳоллари экилади. 7. Қўшнилариининг болалари билан ҳамиша бирга ўйнаб, Қутлуқжон тез орада ўзбекча бийрон-бийрон гапира бошлади. Қиш кечалари Қутлуқжонни тиззасига ўтқазиб, ўзи болалик чоғида буниси ва бобосидан эшитган эртақларни хотирлаб айтиб берди. (О.) 8. Биз Маша билан бахт ҳақида кўп ўйлардик. Биз шу қадим чўлда яшаб, бахт — меҳнат, бахт — кураш, бахт — инсонлар билан ҳамжиҳатлик эканлигини англадик. (Ҳ. Ғ.) 9. Тиланчилик қилиш, топганингизни ўзингизга ўхшаш бекорчилар билан баҳам кўриш — номус. Бу касб инсонни улуғламайди, балки маънавий тубанликка олиб боради, меҳнатдан қўл сийламанг, одамлардан юз ўғирманг, аксинча, уларга кўмаклашинг. (Батъ)

Изоҳли диктант

1. Яхши бўлсанг — яшарсан, насибангни ошарсан.
2. Санамай саккиз дема. 3. Бўёқчини бўёқчи десанг —

соқолигача бўяйди. 4. Бугунни эмас, эртани ўйла. 5. Боланинг бармоғи оғриси, онанинг юраги ачийди. 6. Болага бирни берсанг, икки деб йиғлайди. 7. Гапни кам сўзла, ишни кўп кўзла! 8. Гапирганинг — кумуш, гапирмаганинг — олтин. 9. Излаганда — топилмас, изламаганда — хор-зор. 10. Дўстини ёмонлагандан қоч. 11. Дўстларнинг сонини санама, сифатини санал! 12. Асал айнимас, сариёғ сасимас. (*Мақол*)

ҚУШМА ФЕЪЛЛАР

Таъкидий ва изоҳли диктант

Зокир буванинг невараси жуда кўп-у, аммо Улуғбек деганини жуда яхши кўради. Кўпинча у Улуғбекни елкасига миндириб олади. Зокир бува бирпас ёлғиз қолса, зарур иш билан бирор ёққа бориб келса, эшикда кўриниши билан: — Улуғим, — деб чақиради. Уйдагилар чолнинг бу одатига кўникиб қолишган. Чолнинг бу гапини эшитган бошқа неваралари баъзида унга қуш қараш қилишади. Қундуз хола бошини сарак-сарак қилади. Зокир буванинг нечта невараси борлигини билмоқчи бўлсангиз, иккала қўлингиздаги бармоқларнингизни тўртга кўпайтиринг. Ана шунча неваранинг энг кенжаси — Улуғбек, Зокир бува невараларининг ҳаммасини елкасига миндириб, ўйнатган.

Зокир бува дарвозахонадан чиқиши билан пахса деворни «от» қилиб миниб ўтирган Улуғбек бўйи баравар девордан тушиб, чопқиллаб келди. (*С. Б.*)

Сайланма диктант

— Бува-а!

Зокир бува тўхтади. Улуғбек югуриб келди-ю, тик ўтирган чолни кўриб бошини кўтариб, бувасига қаради.

— Улуғим!

Зокир бува уни эркалаб, типпа-тик тураверди. Улуғбек типирчилаб унинг оёқларига ёпишди. Чол индамади. Невараси ҳайрон эди. Чунки ҳар доим Улуғбек чопқиллаб келганда, Зокир бува ўтириб олар, невараси лип этиб, унинг бўйнига ёпишарди.

— Улуғим, кетдик, — Зокир бува неварасининг қўлидан ушлади. Улуғбек бўшашиб қолди. Дам буваси-

нинг бўй-бастига, дам ҳозиргина «от» қилиб миниб ўтирган паҳса деворга қаради.

— Улуғим, юринг, — катта амакингизни кўриб келамиз, — деди Зокир бува.

Улуғбек катта амакисининг уйини билади. Кўрниниб турган тепаликнинг орқа томонида яшайди. Бувасининг елкасида ўтириб, кичик сўқмоқ йўлдан юриб кўп бориб келишган.

— Анжирхўрлик қиламиз, юринг, Улуғим!

У чолга зўрға эргашди. Уйлари орқада қолиб, иккаласи бир оёқ изи сўқмоқ йўлга чиққанда, Зокир бува нафасини ростлаган бўлиб Улуғбекка қаради.

— Чарчамадингизми? Ҳу, ана у тепаликни кўряписизми, келинг, ўша ергача чопиб борамиз. Шундай деди-ю Зокир бува олдинга ўтиб, лўкиллаб чопа бошлади. Бувасининг кетидан Улуғбек пилдираб югурди.

Таниш тепаликка йигирма-ўттиз қадам қолганда Зокир бува шартта ўтириб олди.

— У-уфф, чарчадим. Бир пасгина дам олайлик. (С. Б.)

Содда феълларни бир устунга, қўшма феълларни иккинчи устунга ёзинг, қўшма феълларнинг ясалишини ва имлосини изоҳланг.

Ижодий луғат диктант

1. *Айтмоқ, чизмоқ, ёзмоқ, санамоқ, чиқмоқ, топмоқ, чидамоқ, ўқимоқ, ўйламоқ* феълларидан ҳам ажратиб, ҳам қўшиб ёзилувчи қўшма феъллар ҳосил қилиб ёзинг.

2. Биринчи қисми -а ёки -й товуши билан тугаган феълларга б ундоши билан бошланадиган кўмакчи феълларни қўшиб, қўшилиб ёзилувчи қўшма феъллар ясанг ва уларнинг иккитаси иштирокида гап тузинг.

Жуфт феъллар

Изоҳли ва таъкидий диктант

1. Бу қайсарга гапни ётиғи билан айтиш керак. Бўлмаса, пов этиб ёнади-кетади. (Х. Т.) 2. Онахон янги бир қайноқ ишнинг ўртасига тушди-қолди. (Ас. М.) 3. Шербек кечки пайт столнинг бир четига ўтирди-да, очиқ деразадан кўкка қараб-қараб кўйди. (С. Ан.) 4. Донишманд бош, боғлаб бел, ҳамон, ҳамон аҳил эл, Олтин ша-

ҳар қураармиш, ўйнаб-кулиб юрармиш. (С. Б.) 5. Мен бировнинг жиноятини билсам, устидан ёзиб ўтирмайман, шартта бетига айтаман-қўяман. (Х. Т.) 6. Нега бундай бўлган экан? Кирсам яна дили сиёлик, яна йиғи-сиғи бўлади! 7. Қизиқ экан, бу дунё. Ҳаммаёқ остин-устун бўлиб кетди-я. 8. Биз киришсак, иш битмасдан қолмайди, ҳисоб-китобни қилиб, омонатингизни олиб кетаверасиз, маъқулми? (Х. Т.)

Назорат диктанги

Бўтакўз

Булоқдан эндигина ярим челақ сув олган ҳам эдимки, дашт бўйлаб кучли қийқириқ янгради:

— Ҳе-е-ей! Академик, жағингга тушираман-а!

Мен қулоғимни динг қилиб, тошдай қотиб турардим. Аслида исмим Камол, бу ерда Академик деб лақаб қўйишган эди. Ҳа, ўйлаганимдай бўлиб чиқди. Нариги томондан тракторнинг тирр этган овози эшитилмасди. Жағимга туширмоқчи бўлган одам Абубакир экан. У яна дағдаға солиб роса сўкадиган бўлди-да, ҳа, мушт кўтаршдан ҳам қайтмайди. Сув ташиб етказиб беришга улгура олмаяпман, тракторлар иккита, мен бўлсам якка ўзим. Улар ёнилғи цистерналари сақланадиган бирдан-бир шийпонимиздан ҳам борган сайин олислашиб кетишаётганди. Шийпонни ҳам яқинроққа кўчиришга уриниб кўрдик, аммо қаёқда дейсиз, у ҳам сув билан боғлиқ-да. Абдубакирга ўхшаганлар бўлса, буни тушунишни ҳам истамайди: «Жағингга соламан!» — деб бақиргани-бақирган. Мен бу ерда оғзидан сўлаги оқиб юрган ландовур талабани деб бекорга вақт ўтказишга тоқатим йўқ, — дейди.

Мен эса у айтгандай талаба ҳам эмасман. Институтга киришни хаёлимга ҳам келтирмаганман. Мактабни тугатишим биланоқ шу ерга — Анорхой даштига келган эдим. Бизни бу томонга юбораётганларида «Кўриқ ерларни забт этувчи донгдорлар, янги ўлкаларни кашф этувчи қўрқмас ташаббускорлар!» деб аташган эди.

Уша кезларда Анорхойни картадан кўриш қандай завқли эди: у кафтдайгина жойни эгаллаб ётарди. Энди-чи! Эрта тонгдан кечгача бу лаънати аравани у ёқдан-бу ёққа тарақлатиб ҳайдаганим-ҳайдаган. Кечқурун ҳолдан тойиб, юз машаққат билан отни аранг аравадан

чиқараман-да, олдига пичандан ташлаб қўяман. Сўно ошпазимиз нима берса, базўр еб оламан-да, ўтовга кириб мукка тушганимча, тошдай қотиб ухлаб қоламан.

Ҳаммаси ҳам майли-ю, Абубакирга менинг нимама ёқмай қолганига ҳайронман. Агар бу ерда мени нима-лар кутаётганини илгаридан билсайдим... Мен ҳар қандай табиий қийинчиликларга чидашга тайёрман. Ахир бу ерга меҳмонга келганим йўқ-ку. Бироқ бирга яшаб, бирга ишлашимиз лозим бўлган одамлар ҳақида сира ўйламаган эканман. Ҳамма ерда ҳам одам одам-ку, деганман-да... (Ч. Айт.)

СИФАТДОШ

Изоҳли диктант

Асрорбобо

1. Уртоғингиз бошимга битган бало бўлди. Едгордан келган хатларни менга бермайди. 2. Қариган чоғида самоварчилик қиляпти. Билмаган одам нима дейди? — Уғли боқолмабди демайдими? Раисга айтди, бўлмади: «Қим самоварчилик қилишимга тўсқинчилик қиладиган бўлса, менинг душманим бўлади», — дебди. 3. Шу пайтда Асрорқулнинг ўзи келиб қолди. Унинг тетиклиги, шахдам қадам ташлаши, ёш болага чиққан соқолдай кишининг кулгисини қистатар эди. 4. Кампир ўчоқдан чўр олаётган Аброрнинг панасига ўтиб: «Айтинг, хатни кўрсатсин» деб ишора қилди. 5. Авзойидан ҳозир кампирни хафа қиладиган кўриниб қолди. 6. Утиришингдан ошни оғзингга солиб, жағингни қимирлатиб қўйма-сам, чайнамайдиганга ўхшайсан... Кампир «ялт» этиб Ҳайдар отага қаради. Бу қараши билан «ҳазиллашаётибди, хайрият» дегандай бўлди. 7. Асрорқул келиб утирди. Унинг чакка томирлари чиққан, нафас олиши бежо эди. 8. Ақл, фаҳм-фаросат билан кўнгилни йўлга солиб туриш керак. Ақли, кўнгилни йўлга сололмайдиган киши бузоқ маъраса ҳам, уҳ тортаверади, сабабки, бузоқнинг маърагани — йиғлагани бўлади ... (А. Қ.)

Сайланма диктант

Сифатдошларни замонлари бўйича гуруҳларга ажратиб ўзингиз,

1. Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт. 2. Айтилган

ерга бор, эринма, айтилмаган ерда кўринма! 3. Кўрган бошқа, эшитган бошқа. 4. Бўладиган бола кўзидан маълум, кўзидан бўлмаса, сўзидан маълум. 5. Яхшилик эккан эсонлик ўради, ёмонлик эккан—жабру заҳмат. 6. Утганнинг ўроғини олар, кетганнинг кетмонини. 7. Келар эшигингни қаттиқ ёпма. 8. Отини аяган йўлда қолмайди, элини сийлаган чўлда қолмайди. 9. Қўрққан олдин мушт кўтарар. 10. Саф тортиб келаётган мактаб болаларини кўриб, уларга ҳавасим келди. (Р. Ф.) 11. Ҳаво очиқ. Шимол ёқдан эсаётган енгил шабада қуёш тафтини бир оз босиб турарди. (Л. Б.) 12. У анчагина ҳузур қилиб ётди. Уни силаётган қўл эмас, майин тонг шобадаси эди. (Е. Ш.)

Ижодий диктант

Ҳ. Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» достонидан 1-бўлимни ичда ўқиб, сифатдошларни аниқланг ва сифатдошларни ўзи боғланган сўз билан биргаликда сўз бирикмаси ҳолида кўчиринг. Имлосини изоҳлаб, сифатдош иштирок этган битта тўртликни ёддан ёзинг.

Равишдош

Изоҳли ва таъкидий диктант

1. Воҳид ўрнидан туриб, айвондаги бир челақ сувни бошига қўйди-да, ҳўл сочларини тарай-тарай боққа шўнғиди. 2. Олмазордан қушларнинг чуғур-чуғури эшитилар, қаердадир яқинда тинмай булбул сайрарди. 3. Воҳид ҳар бири пиёладек, оппоқ олмаларнинг оғирлигидан ерга тегиб қолган дарахт шохларини эҳтиёткорлик билан четга сура-сура боғнинг ичкарасига қараб кетди. 4. Боғнинг бир бурчагидан Розиянинг шодликка тўла овози жаранглаб эшитилди. 5. Розиянинг онаси Гулсин хола ҳашарчиларни жуда самимий кутиб олди, кечқурун яхшилаб меҳмон қилди. 6. Розия ва Зарифа нима тўғрисидадир қизғин шивирлашиб қолишар, сўнгра баравар қаҳқаҳа уриб кулишарди. 7. Розия Воҳид билан Зарифани ўзи ўқиган билим юртига олиб борди. Таъмирланаётган бўш хоналарни айлантириб, имтиҳон пайтларида бўлган қизиқ-қизиқ воқеаларни, шпаргалка ишлатиб қўлга тушиб қолганлигини кула-кула гапириб

берди. 8. Зарифа машина тўхташи билан сакраб тушиб кетди. (О. Е.)

Ижодий диктант

Саволларга мисоллар билан асослаб жавоб ёзинг.

1. Равишдошлар қайси қўшимчалар ёрдами билан ҳосил бўлади?

2. Такрорланиб қўлланган равишдошлар қандай ёзилади?

3. Иш-ҳаракатнинг пайтини билдирган равишдош ҳосил қилувчи қўшимчалар қайсилар?

4. Иш-ҳаракатнинг мақсадини билдирган равишдош ҳосил қилувчи қўшимчалар қайсилар?

Таъкидий диктант

1. Кузги дала ишлари битгач, биз томонларга келиб, ўйнаб кетсаларингиз бўлади-ку! 2. Мен Зулфияни кўргани келган эдим. 3. Ҳайдар чиқиб кетгач, Навоий кўнглига чўккан айрилиқ дардини ёзиш мақсадида ўз хонасига ўтди-да, дарҳол китоб устида ишлашга ўтирди. (Батъ) 4. Миллион қўл кун чиққандан кун ботгунча пахта гереди. (О.) 5. Навоий иш билан банд бўлиб, вақтнинг қандай ўтиб кетганини пайқамай қолди. 6. Нур сочиб ой чиқади пахтазорга боққани. 7. Қуёш чарақлаб чиқди. Боғда булбул тўлиб-тошиб сайрамоқда. (Ҳ. Н.)

Назорат диктанти

Уч ора-ини ботирлар энди доим бирга юрадиган, бирга ишлайдиган, ҳатто бир жойда ухлайдиган бўлди. Бу орада кичкина ўроқчилар деган ном ҳам орттирдик. Қайси уйга бормайлик, уйнинг тўри бизники бўлди. Топган-тутганларини бизга беришади. Лекин биз ҳеч нарса олмасдик. Қишлоқ чеккасида яшовчи Шамси буви ҳатто бизнинг ниятимизни эшитгач, ишга қўл урмасимиздан неварасига атаб тикиб қўйган дўпписини қувонганидан менинг бошимга кийгизди. Қайтариб берсам:

— Ола қол, болагинам, бу сенга насиб этган экан.

Ҳали ўғлим ҳарбийдан келгач, уйлантираман. Невара кўргунча яна тикиб қўяман, — дейди.

— Йўқ, бувижон, биз нарса олмаймиз, ўзимиз шундай, — деб дўппини қайтариб бердик. Шамси буви «Умрингдан барака топгурлар» деганича дўппини яна оқ матога ўраб ўз жойига қўйди. Қарасак, уйнинг деворлари ҳам нураб қолибди. Қишда томдан чакка ўтибди. Эртаси куни Шамси бувининг томини суваб бердик. Деворларининг кўчган жойларига лой чапладик.

Шу-шу Шамси бувидан тез-тез хабар оладиган бўлдик. (С. Б.)

ҲАРАКАТ НОМИ

Изоҳли диктант

1. Ризамат ота етти ёшидан бери дадасининг кетида юриб, ток очиш, новда қирқишдан тортиб, то пишган узумни шақилдоқ билан қўриқлаш, ток кўмишгача бўлган ҳамма ишларни ўрганиб олибдилар. Кейин ўзлари ҳам боғбон бўлибдилар. Улар ҳар гектар ердан олтмиш тоннагача ҳосил оладилар.

— Ток ҳам ёўза каби кўп парвариш талаб қилади, — деди Ризамат ота, — уни ўз вақтида чопиш, ўз вақтида хомток қилиш, ўз вақтида кўмиш керак. 2. Яккам-дуккам ўсган арчалар қайроқсимон тошлар билан ажиб кўриниш беради. Қоя ниҳоятда тик, унга чиқиш осон эмас эди. Улкан қоя гўё гор орзини ҳар хил шамол-офатлардан асраб қолмоқчидек ўмров кериб турарди. (О. Ҳ.) 3. Одамлар бир доно кексадан: «Ҳаётнинг маъноси, яхшилиқнинг хосиятлари асосан нималардан иборат?» деб сўрашибди. Кекса бундай жавоб берибди:

— Яхшилиқ учун инсонга беш буюк омил берилган: дунёга келмоқ, соғ-саломат юрмоқ, инсонпарвар одам бўлмоқ, бир оилага сарбонлик қилиб, эл-юртдан раҳмат ўшитмоқ. — Буларнинг ҳаммаси бахт-саодатга ва яхшилиқка хизмат қилади.

Сайланма диктант

Ҳаракат номига сўз бирикмаси тарзида ажратиб ёзинг, гапдаги вазифасига кўра бўлакларнинг тагига тегишли чизиқлар чизинг.

1. Саломлашмоқ — одобнинг белгиси. 2. Тожидан

меҳнатсеварлиги, тиришқоқлиги ва қўли етган ишни пишиқ-пухта уддалаши билан кўзга ташланди. 3. «Кўп йиллик тажрибангизни ишга солсангиз, бу йил хўжалигимизнинг обрўсини кўтариш қўлингиздан келади», — деди раис бригадир Зайнаб опага. (Ҳ. Н.) 4. Ишлашни билган одам яшашни ҳам билмоғи даркор. (Ҳ. Ф.) 5. Уйланмай қилинган баъзи бир ишларни тузатиш учун яна айрим қайта қуришлар керак бўлади. (П. Қ.) 6. Қумри хола иш тикиш учун офтобрўя айвонга чиқиб ўтирди. (Ф.) 7. Шербек от билан учрашганда бу қадар даҳшатга келишини ўйламаган эди. (Ас. М.) 8. Янги мўлжаллаган ишнинг энг қийин жойи — асл нусхани топиш эди. (Ҳ. Н.)

Назорат диктанти

Абу Райҳон Беруний

Бу воқеанинг бўлганига минг йилдан ошди. Саккиз-ўн ёшли дўмбоққина бола ҳар кун эрталаб Аму соҳили бўйлаб айланиб юрар, ҳар хил ўт, гиёҳ ва гулларни, шунингдек, мева, дон, майда тошларни йиғишга ошиқарди. Кунларнинг бирида йиққан гиёҳларни кўтариб, маҳаллаларидаги ҳамма танийдиган табибга келтирди: «Бобо, бу ўтларнинг оти недур?» — деб сўради. Табиб бобо жилмайди, боланинг қизиқишидан хурсанд бўлиб: «Баракалла, бўтам, қандай яхши иш қилибсан. Қара-я, булар доривор ўтлар — гиёҳлар-ку», — деди. Шу тариқа табиб бобо ҳар хил гиёҳлар ва донларнинг номини айтиб берар ва боланинг табнатга қизиқишини янада оширар эди.

Бу болакай бўлажак улуғ олим Абу Райҳон Беруний эди.

У 973 йил 4 сентябрда Хоразмда туғилди. Эрта етим қолган бўлса ҳам яхши одамларнинг қўлида тарбияланди. Ёшлигиданоқ илм-фанга жуда қизиқди. Айниқса, математика, астрономия, география ва тиббиёт фанларига доир кўп китобларни ўқиб чиқди. Қадимги Хоразм тилини, туркий, форсий ва араб тилларини пухта ўрганиб олди. Бошқа тилларни ҳам машқ қилди.

Сўнгра ўзи ҳам математика ва астрономия, география ва тарихдан китоблар ёза бошлади. Юлдузларни лузатди, дарё оқимини ўлчади. Қум остида қолган баниқ суякларини топди ва ўрганди, табнат сирлари би-

лан қизиқди. Турли фанлар соҳасида кузатишлар олиб бориш мақсадида ўзи кўпгина тажриба асбобларини ихтиро қилди. Аста-секин унинг билимдонлиги ва кашфиётлари ҳақида олимлар ўртасида гапириладиган бўлди.

Беруний камтар ва одобли, ҳақгўй ва олижаноб инсон бўлган.

Берунийнинг жаҳон фани олдидаги буюк хизматлари жамоатчилик томонидан эътироф этилган. Унинг юбилейлари туғилган шаҳри ва кўп мамлакатларда нишонланди, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти, Тошкент техника дорилфунуни Беруний номи билан аталади. Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти таъсис этилган.

РАВИШЛАРНИНГ ЕЗИЛИШИ

Содда равишлар

Таъкидий ва изоҳли диктант

1. Кузда тонналаб олинадиган ҳосилни граммлаб ундириш палласи ҳозир. (О.) 2. Сойнинг тубида тошлар жимирлаб кўринади. (С. Ан.) 3. Эрталаб қуёш ҳовлимизга заррин нурларини сочди. 4. Қурилишга кўплаб муҳандислар, техниклар, ишчилар кела бошлади. 5. — Салимбойваччадан қилча шубҳаланманг, — деди қатъий равишда Тантибойвачча. (О.) 6. Энди бу чўғнинг юзини бутунлай кул босгандай бўлди. (С. Аҳм.) 7. Машина ва автобусларни вақтинча бошқа йўлдан қатнайдиган қилиб қўйди. (С. Аҳм.)

Луғат диктант

Ҳануз, ҳамон, қўққисдан, жўрттага, дарҳол, атайлаб, аранг, муттасил, озмунча, астойдил, сўнгра, узлуксиз, оҳиста, ниҳоятда.

Ижодий диктант

-часига, -ча, -она қўшимчалари воситасида равиш ясаш орқали бош ҳарфларнинг ёзилишида бўладиган ўзгаришларга учта гап тузиб изоҳланг.

Сайланма луғат диктант

Шаклдош қўшимчалар ҳисобланган феъллардаги -ла+б чама сов ҳосил қилувчи -лаб кабилардан равиш ясовчи -лаб қўшимчали жсама равишларни ажратиб ёзинг, маъно турини изоҳланг.

Эрталаб, жимирлаб, кўплаб, тонналаб, минглаб, яхшилаб, чарақлаб, ишлаб, кечалаб, тўртталаб, юзлаб, портлаб, битталаб, синчиклаб.

Ижодий диктант

Антоним равишлар иштирок этган тўртта мақол ўйлаб ёзинг, уларнинг маъноси ва ясалишини тушунтиринг.

ҚУШМА РАВИШЛАР

АЖРАТИБ ЕЗИЛАДИГАН ҚУШМА РАВИШЛАР

Таъкидий ва изоҳли диктант

1. Бу ерларда яшаш ва меҳнат қилишнинг ўзга завқи, ўзга гашти ва ўзга латофати бор. (*Шухрат*) 2. Ҳамма ёқда сўлим ва осуда ёз кечаси ҳоким. (*С. Аҳм.*) 3. Ҳозир чинорнинг ёшини ҳеч ким билмайди. (*Ас. М.*) 4. Машҳур олимлар, шоирлар, меъморлар ва санъаткорлар шу ерда яшардилар. (*Батъ*) 5. Қуёш ботиши билан ҳамма ёқ қоп-қоронғу бўлди-қолди. 6. Шаҳарда озгина иш қилсам, чарчаб қолардим, бу ерда бўлса, сира-сира чарчамайман. 7. Уйининг атрофидан бир неча марта айландик. Учиб кетганми, ерга кирганми, ҳеч ерда йўқ. 8. — Э... Аббосхон, сен ҳам шу ердамисан? Балли, азамат, балли, қовун узишга кўмаклашай дебсан-да, яхши. (*С. Б.*) 9. У киши садақайрағоч тагидаги супага жой солдириб, талабаларга шу ерда дарс бера бошладилар. (*Ҳ. Ғ.*) 10. У ер-бу ерда каллакланган якка толлар қорайиб кўринади. (*Ҳ. Ғ.*) 11. «Бирор кимса сенга қасд қилса, мен ҳамма вақт ёрдам бераман», — деди Шер Дуррожга. (*Навоий*)

Сайланма луғат диктант

Шу онда, бу ерда, ҳеч қачон, ҳар қаерда, шу ерга, у вақтда, ҳар замон, ҳар қачон, шу ёққа, шу ерда, шу,

ердан, ҳар вақт, ҳамма ёқ, бир зум, бир неча, ҳамма вақт, ҳеч қаерда, ҳеч қаерга, ҳеч вақт, шу пайт, ҳар доим, бир оз, бир вақт.

Ажратиб ёзиладиган қўшма равишларни маъно турларига кўра гуруҳларга ажратиб ёзинг.

Ижодий диктант

Ажратиб ёзиладиган қўшма равишлар иштирокида тўртта гап тузинг. Гапдаги ҳар бир сўзнинг қайси туркумга киришини айтинг.

Ёддан ёзув.

Амир Темур ўғитларидан

1. Менда бирор кимсанинг ҳақи бўлса, ҳақини ҳеч вақт унутмадим. Бирон кимса билан танишган бўлсам, уни ҳеч вақт назаримдан қолдирмадим. 2. Чин дўст ул-дирки, дўстидан ҳеч қачон ранжимамайди, агар ранжиса ҳам, узрини қабул қилади.

ҚУШИБ ЁЗИЛАДИГАН ҚУШМА РАВИШЛАР

Изоҳли диктант

1. Энди бирпас ўтириб дам олгим келди. (Ҳ. Ғ.)
2. Аскарлар биқиқа-биқина аллақаяёққа чопиб кетишяпти. (О.)
3. Алишер мактабда ўқитиладиган фанларни аллақачон ўқиб олганди. (Бать.)
4. Ярим йўлга етганда аллақадан «қуруқ» деган товуш эшитилди. (А. Қ.)
5. Мезбон узоқ йўлдан келган меҳмонни очиқ чеҳра билан қарши олмаса, меҳмоннинг қай ҳолатда қолишини тасаввур қила оласизми? (А. Қ.)
6. Теваракни қидириб, қўзиқорин топди. Бирпасда каскасини тўлдириб қайтди.
7. Бир маҳал узоқдан, аллақайдан, ёмғир ва шамол тўполонида қулоқларига ўқ садоси ғира-шира етди.
8. Ёмғир аллақачон тинган. Глухов пичоқ билан бирпасда ёғочдан юлдуз ясади, бармоқдай қизил қалам билан уни бўяди-да, ёғочга бириктириб, қабрга қадади. (О.)

ЖУФТ РАВИШЛАРНИНГ ЁЗИЛИШИ

Таъкидий ва изоҳли диктант

1. Темир икки қўлини чўнтакка тиқиб, у ёқдан-бу ёққа юрарди. (Ас. М.)
2. Тоғ ҳам аста-секин ота бошла-

ди. 3. Утов олдидаги тоғ ён бағрида тўпланиб ётган қўйлар бир-бирларига бош қўйиб ухлашмоқда. (Е. Ш.) 4. Ҳар ер-ҳар ерга гулхан қаланган, кийик ва қўй гўшти пишаётган мис қозонлар гўё меҳмонларни сабрсизлик билан кутаётгандек шақир-шақир қайнамоқда. (М. О.) 5. Бектемир қувончидан қичқириб юборди ва қизчани қучоқлаб, қоқила-суқула югурди. 6. Чўғ орасида пишган картошканинг ширин ҳиди қоринларни таталади. Пахомов бармоқларини куйдириб, бирин-кетин ўтдан олди-да, майорнинг олдига тўплади. 7. Тўпларнинг наъралари қирғоқларга ғира-шира эшитила бошлади. 8. Мурдани кўмишдан бурун ҳужжатларини ахтариб, унинг кийимларини диққат билан қайта-қайта тимирскилашди. 9. Кўкда душман бомбардимончи самолётлари гала-гала изғирди. (О.) 10. Матқовул зўр тантана билан шилнилоқларни қозонга битталаб-битталаб ташлай бошлади. (М. И.)

Сайланма луғат диктант

Қўшма равишларни бир устун, жуфт равишларни эса иккинчи устунга ажратиб ёзинг.

Алламаҳалда, ҳеч қачон, бирпас, эрта-индин, аллақачерда, ҳаммаёқда, ҳар кун, у ёқ-бу ёққа, қайҳолда, бир-варакай, қайвақт, устма-уст, бир оз, у ер-бу ер, у ер-бу ердан, бир зумда, ҳар қаер-ҳар қаерига, қайтарзда, қай-даражада, ҳар замонда, бир кун.

Ижодий диктант

Уч соатгина, қўлни қўлга бериб каби сўз бирикмалари ўрнига равиш қўйиб гапларни ёзинг, уларнинг маъносига кўра турларни айтинг.

1. Феруза уч соатгина ухлади. (Ҳ. Ғ.) 2. Қўлни қўлга бериб ишладик.

Назорат диктанти

1. Алишер Навоий ўз рубоийсида булбул хас-чўпдан, тикандан ясаган уясини қафасга нисбатан қанчалик севса, инсон ҳам ўзининг туғилиб ўсган ватанини шунчалик муҳаббат билан севади, деган фикрни илғари суради. 2. Қаптар бир шохнинг тузоғига илиниб, қанот ва патлари кўп шикаст еди. 3. Бир... у бечора зиндондан

қочиб, шодлик ва хурсандлик билан сайраб кетди. 4. Бу илдам қадамли қуш ғайрат билан учиб, неча кунлик йўлни бир дамда босиб ўтди. 5. Кўп айлангач, у эҳтиётлик билан ўз вайронаси устига аста қўнди. 6. У: «Шоҳнинг саройини нима қилай? У ер менга бегонадир, бу ер вайрона бўлса ҳам ўз ўрганган жойимдир», — деди. 7. Агар диққат қилсанг, очиқ-равшан кўрасанки, қушга безатилган қафасдан тиканли уя яхшироқдир. 8. Жамиятга меҳнати билан хизмат қилган, бурчини ҳалол ўтаган, халқига, ватанига садоқатли ва вафодор бўлган киши ҳар вақт ҳурмат ва эътиборга сазовордир. 9. Муқимий Риштон, Марғилон, Фарғона, Шоҳимардон, Андижон, Наманган, Чуст, Исфара, Конибодом каби шаҳар ва қишлоқларга бир неча марта саёҳат қилди. Хўжанд орқали Тошкентга келди, бу ерда бир неча вақт турди. 10. Фурқат 1891—1894 йилларда Туркия, Арабистон, Ҳиндистон мамлакатларига саёҳат қилиб, у ердан Қашқарга ўтди, сўнгра Ёркентда турғун бўлиб яшади. Шоир бу ерда илмий ва адабий фаолиятини давом эттирди, табиблик билан шугулланди, кўпгина бадий асарлар ёзди ва бир неча китобларни ўзбек тилига таржима қилди. Фурқат чет элда яшаган йилларида ҳам ватандошлари билан доимо хат ёзишиб турди.

«Улуғ йўл» дан

Ўғлини ҳамиша соғинч билан кутувчи Ҳилол буви севинганидан дарҳол ёстиқдан бошини кўтариб, Умарали билан кўришди:

— Жим бўлиб кетдинг, хабар олай ҳам демайсан. Майли, ўғлим, таҳсилнингга ғов бўлмайман. Бирпасгина бўлса ҳам, ора-чора кўриниш бериб, нотавон кўнглимни тинчитиб кетсанг бўлгани...

Ҳилол буви мажолсиз гавдасини зўрға ростлаб, ёстиққа суянди. Ғурушиқ юзида ва ғамгин кўзларида она муҳаббати, самимий юрак меҳри балқир эди.

— Жамила кўринмайди, қаёққа кетди? — сўради Умарали ҳовлига, ўчоқ бошига кўз югуртириб.

— Жиякларини Ойниса бувисига олиб кетган эди, келиб қолар. Қиз бояқишга қийин бўлди... Мен ётиб қолдим... — деди Ҳилол буви ва шу он ўғлининг юзидаги ғам кўлкасини сезиб, сўзини бошқа мавзуга бурди: — Кўшинлардан ҳали уписи, ҳали буниси ҳолимни сў-

рагани чиқиб туради. Жиндай гаплашамиз. Шу кеча-кундуз турли-туман миш-мишлар кўпайди.

Эшик «ғирч» этиб очилиб, Жамиланинг овози жанглади:

— Вой, акам келибдилар! Мунча соғинтирасиз! — Қиз паранжисини айвон четига улоқтириб, акаси билан кўришди.

— Танчага ўтир тезроқ, қизгинам, совқотибсан, — деди Ҳилол буви. Шу тобда эшикдан аммаси Бувсара кириб келганини кўрган Умарали меҳмонни қарши олгани айвондан тушди. Жамила дарров уйдан кўрпача олиб чиқиб тўрга солди, аммасини ўтқазиб, орқасига ёстиқ кўйди, қаршисига чўнқайди. Бувсара шивирлаб яхши тилаклар, ниятларни айтиб узоқ дуо қилди, ҳаммалари қўлларини «Омин!» деб юзларига тортдилар. (О.)

ЕРДАМЧИ СУЗЛАРНИНГ ЕЗИЛИШИ

Кўмакчилар

Луғат диктант

Билан, учун, сайин, сари, каби, орқали, сингари, қадар, ост, тепа, уст, ён; олд; кет; ич; ўрта; тўғри; таг; бош, қарши, ёқа, ора, тепа, ҳақ, аввал, бурун, кейин, илгари, буён; қараб, қараганда, кўра, бўйлаб.

Изоҳли диктант

1. Мен бу ишларни ўзим учун эмас, халқ учун қилаётганимга суюнаман. 2. Ақл бўлган билан ўзингга ишонч, журъат бўлмаса, янгилик бўлмайди. (Ш.) 3. Подадан илгари чанг чиқарма. 4. От устида ўтирганида отидан тортиб унга тақилган тақинчоқларигача кўрган одамларнинг ҳаваси келарди. 5. Биз маҳалла болалари кўпчилик вақтимизни Хайрулло махсумнинг уйи қаршисидаги катта ҳовуз атрофида ўтказардик. Қиш пайтларида шу ҳовуз устида қўлбола ясалган чанада учиб, ошиқларимизни ҳам шу муз устида ўйнардик. Баҳор келиши билан балиқ тутиш учун шу ҳовузга қармоқ ташлардик. Баъзи бир довюрак болалар эса тегирмон паррагининг тагида қолган кўлмак сувдан қўллари билан ҳам балиқ тутишар эди. (Ш.) 6. Унсинни кўриш,

Гулпер тўғрисида икки оғиз сўз эшитиш орзуси кучли эди. (О.) 7. Салтанбу уясида ҳали патлаб битмаган қапотчаларини қоқиб, силкиниб, тумшуқчалари билан онасига талпиниб турган чумчуқ бола сингари жавдираб, қалтираб ётган оч боласига қандай йўқ дея олади? (М. Ис.)

1. Ғўза гули билан қалблари ўсган,
Ғўза япроғи-ла қалби кўкарган водийлар
кўм-кўк... (Ҳ. О.)
2. Сеннинг-чун бутун элни
Оғир уят тутсинми?
Сени кўрганда қуёш !
Юзини беркитсинми? (Ҳ. О.)
3. Уғлининг ҳам ўзи каби бўлмоғи-чун
Маманиёз сарф қиларкан бутун кучин. (F. F.)
4. Бу меннинг қўлим-ла
яратилган гул,
қандай қила олай,
меннинг совғам шул. (Элбек.)
5. Рўпарага келди, сиқиб қўлим олди,
Қалбим дўстлик илинжи-ла завққа тўлди.
Кураш, нон, иш, ўз синфининг севгиси-чун
Тер тўкишга ўз юртингда кўрсат кучинг! (F. F.)
6. Ҳар бир улуғ ишнинг замини — меҳнат,
Меҳнат-ла яралур шоҳ асарлар ҳам. (P. B.)

Ёддан ёзув диктанти

Гулчилар гули билан,
Олим усули билан,
Ишчи маҳсули билан,
Шоирлар шеъри билан,
Пойтахтнинг раислари
Тузаган шаҳри билан,
Ошпазлар таом билан,
Богбонлар узум билан,
Коччи қора гавҳар-ла,
Пахтакорлар оқ зар-ла,
Лаббай дейди она Ватан даъватларига,
Савлат қўшиб элу юртнинг савлатларига.
(М. Ш.)

БОҒЛОВЧИЛАР

Луғат диктант

1. Боғловчиларни алфавит тартибига кўра жойлаштиранг.

Ва, аммо, лекин, бироқ, чунки, ё, ёки, ёхуд, дам, гоҳ, баъзан, шунинг учун, чунки, балки, ҳамда гўё, гўёки,

2. Боғловчиларни яқин ва такрорланиб қўлланишига кўра гуруҳларга бўлиб ёзинг ва ҳар икки турига биттадан гап тузинг.

Ижодий диктант

1. Боғловчиларни вазифасига кўра икки гуруҳга бўлиб ёзинг ва такрорланиб қўлланувчи боғловчиларга, 4 та гап тузинг.

2. Боғловчиларни маъно турлари бўйича турларга ажратиб ёзинг. Бириктирувчи боғловчилар иштирокида гаплар тузиб, боғловчи вазифасида келган кўмакчининг изоҳланг. Боғловчи вазифасида келган билан сўзи қисқарган ҳолда қўллана оладими?

ЮКЛАМА

Таъкидий ва изоҳли диктант

Ҳ. 1. — Оталик қилганим учун мана бу чакмонни менга ўзинг кийдиридинг, тўғрими?

— Шунча қарзим бор эканми? Менинг чўтимда ҳаммаси бўлиб, беш юз сўмдан ошмас эди-ку? Еки адашдингизми экан-а, бой ота? (О.) 2. — Нима қилар эдинг, қочамиз-да, — деди унга Эргаш.

— Қани, йўл бошланг, бўлмаса. (С. Ади.) 3. — Сиз мирзабошиликни яхши кўрасиз-а? — Тушунмадим... Нима демоқчисан? — Сиз мирзабошиликни яхши кўрасизми, деяпман? 4. — Миршаблар бемаҳалда қўймас эмиш-ку. Тўхта!!! — Ёнингизда бесоқол билан бемаҳалда нима қилиб юрибсиз, тақсир? Одамзодга ишониб бўлмас экан-да... (А. Қод.)

Ҳ. II. 1. Ахир кушмуомала киши ўз кадр-қимматида ерга уриб, ҳалиги қўпол билан тенг бўлса, ўртада жан-

жал чиқар, иккаласининг ҳам дили бекор сиёҳ бўларди. 2. У бир ёққа шошаётгандай овқатини наридан-бери еди-ю, биз билан хайрлашиб чиқиб кетди. 3. Бизнинг маҳалламизда туради, биламан-да. 4. Ахир, бундай ширин сўз муомала эгасининг одамийлик фазилатига фақат тож бўлиб тушади-ку? 5. Очишга-ку очдим, лекин кирмадим. 6. Ишнинг оғир-енгили бўлади-ю, аммо кири-тозаси бўлмайди. 7. Утмишда, ота-боболаримиз даврида, қатто бугунги биз, кексалар ҳаётга энди-энди қадам ташлаган ёшлик пайтларимизда касб-ҳунар доираси шу қадар тор эди, бир қарашдаёқ ҳаммасини қамраб олиб, яна қанақа ҳунар бор экан, деб қидириб қолинарди. 8. Инсон меҳнатда, фақат меҳнатда буюқдир. 9. Метин пойдеворга ўрнатилган бино қанчалик мустаҳкам бўлса, ёшликданоқ бирон ҳунар ё касб этагини маҳкам ушлаб олган йигит-қизларимиз ҳам ҳаётда ўша ҳашаматли бино каби савлат тўкиб ўтиришади. 10. Маданиятли бўлиш учун одамга фақат билим, кийим, тақинчоқ, яхши рўзгорнинг ўзигина кифоя эмас, шулар билан бирга яна ширинсўзлик, тозалик, саранжомлик, оғирлик, ҳаққониятлик, меҳнатсеварлик, ҳалоллик ҳам зарур.

Назорат диктанти

Нон

Тонгги нонушта учун оқ қанд, новвотдан тортиб шифтга осилган бели ингичка ширадор ҳусайнидан бир бош, ҳар биримизга гулли сопол пиёлада сузилган қаймоқ қўйилди. Пахтагулли пиёлаларда тоғ асали-ю, беҳи мураббоси.

Дастурхон зийнатининг асли, қаймоқ ва ширинликларни «ҳаракатга» соладиган энг зарур нарса ҳали дастурхонга қўйилганича йўқ. Бир-бирини очиб, бир-бирини ёқлаб турган мевалар ҳам ўша зарур нарсани интиқ, зор кутаётгандек...

— Ҳой, болам, саватдаги нонни ола кет. — Тандирдан нон узаётган онамларнинг овозлари бирам ёқимли ўшитилдики, саватдаги лолагул, буғи чиқиб турган сўлқилдоқ нонлардан отамларга узатдим.

— Олинг, ушатинг!

Отам нон ушатиб, тўкин дастурхонга таклиф этдилар:

— Қани, олинглар, кечроқ ошибди-да хамир. Нон

келмаганига индамай ўтирган эдим. Ноннинг ўрни бир бошқача-да, а? Шунча ширин нарсаларнинг биттасиям ноннинг ўрнини босолмайди-я! (Ф. Абдуллаев)

Завқ

(Масал)

— Юзингни пардозласанг сени ҳам базмга олиб бо-
раман. Тўкинликнинг завқини тотсанг-чи, — дейди ял-
тироқ этик ишчи этикка ғарч-ғурч қадам ташлаб. «Ғарч-
ғурч»идан шавқ ва завққа тўла ғурур, салобат ёғилади.

— Шундоққина сени кўриб ҳам завқим ошяпти.
Меҳнатимнинг самарасини сенда ҳам кўряпман-да. Эгат-
лар оша кесакларга бош урганим, гоҳ тунлари ой-
нинг кумуш нурларида сув, лой кечганларим зое кет-
мабди, деб қувоняпман. Фақат ғирчиллашингни паст-
роқ қилсанг, бас. Вазминроқ одимла. Ўзим хунук бўл-
сам ҳам, қалбим гўзаллигининг ҳурмати бордир.

— Ғурурга сал эрк берибман-да, ошна. Меҳнатинг-
ни ўйлаб, мулоҳаза қиляпман энди, — базм томон ваз-
мин одимлайди ялтироқ этик. (Ф. Абдуллаев)

СИНТАКСИС ВА ПУНКТУАЦИЯ

СОДДА ГАП

Гапларда тиниш белгиларининг ишлатилиши

Таъкидий ва изоҳли диктант

I. Минбарга ёшгина бир аёл чиқди. Кўзимга таниш дуринди. Эҳ, отини айтишганда эшитолмай қолдим-да!

— Ойи, бу аёл ким? Танийсизми?

— Ҳа, у — механизатор Муслима опа. Машина билан пахта теришда ҳаммадан илғор. (Р. Ф.)

II. 1. Жамоа хўжалигимизнинг мевазор боғига саё-қатга бордик. 2. Ҳорманг, ота! Биз боғнинг кузги кўри-нишини кузатгани келдик. 3. — Анор мева дарахти эмас-ми? — Йўқ, анор бута ўсимликларига киради. Чунки дарахтда битта йўғон поя, бутада эса бир неча поя бў-лади. 4. Уў, бу боғ нақадар гўзал!

III. 1. Бутун дунёда тинчлик бўлсин! 2. Халқлар урушни истамайдилар. 3. Гулнора, мана бу манзара жуда ажойиб эканми? 4. Пойтахт осойишталигини ким бузди, хўш? Бу галаёнларнинг чиқишига ким айбдор? 5. Менинг бутун фикру ёдим, қалбим билимларни тар-ғиб қилишга қаратилган. (Беруний) 6. О, она деган шунчалар ҳам меҳри дарё бўладими, а! ... (Ҳ. Н.) 7. Қа-дим Ҳиндистонда афсонавий бир қуш бўлган экан. Фа-қат қуёш шуъласидан озиқланадиган бу қушнинг овози ниҳоятда сеҳрли бўлганмиш. (И. Ҳаққулов)

ВГА БИЛАН КЕСИМ ОРАСИДА ТИРЕНИНГ ИШЛАТИЛИШИ

Изоҳли ва таъкидий диктант

I. 1. Миннатдорчилик — энг катта яхшиликлардан би-ри. 2. Тентакка маслаҳат бериш — кўрга кўзгу тутиш билан баравар. 3. Беодоблик — жоҳиллик уруғи. 4. Қў-поллик — руҳий қашшоқлик. 5. Суҳбат — баҳамжиҳат қуриладиган бино. 6. Ишонч — энг қудратли ижодий куч. 7. Қайсарлик — аҳмоқларнинг ниқоби. 8. Жиддий-лик — характер асоси. 9. Характер — бу қатъий шакл-ланган ирода. 10. Ота-онага муҳаббат — барча яхши фа-видаатларнинг асоси. («Тиф. гул».)

II. 1. Бир қоп сомон, ўн-ўн бешта хода, бир арава қамиш — уй. (А. Қ.) 2. Салтанатки, султони йўқ — бошсиз бир тана. (М. Ш.) 3. Юртим харитаси — менин юрагим. (З.) 4. Юртинг эгаси ҳозир — сиз, бўлманг бундоқ бепарво! (Мирт.) 5. Бекорчилик — ҳар қандай номаъқулчиликларнинг онаси! (Ас. М.) 6. Ҳар авлод — бир босқич. Инсон номи бўла туриб, ўзини билмаса — уят. (Ас. М.) 7. Анорсой — ўтмишнинг тилсиз гувоҳи, даҳшатли жанглар майдони, кўчманчи саҳройи қабила-ларнинг макони. (Ч. Айр.) 8. Бу — менинг бойлигим, шону шарафим. (Я. Оймирсавв.) 9. Ватаннимиз — онамиз, меҳнат — бахт дурдонамиз. (Қ. М.) 10. Маҳалланинг ҳоқими — элликбоши. (О.) 11. От — бу жанг тахти ва жанг қуролининг гули. 12. Лочин — қушлар шоҳи, подшолар қўлидаги энг азиз ва муҳтарам нарса. (У. Ҳ.) 13. Менинг исмим — Муаттар. Фамилиям — Раҳимова.

Мақоллар

1. Ҳалол иш — лаззатли емиш. 2. Қўл — дил хизматкори. 3. Езги меҳнат — қишки роҳат. 4. Ер — хазина, сув — олтин. 5. Сув — зар, сувчи — заргар. 6. Билим — давлатдан қиммат. 7. Ҳунарли — зар, ҳунарсиз — хор. 8. Жаҳл — душман, ақл — дўст. 9. Оталар сўзи — ақлнинг кўзи. 10. Яхшининг сўзи — қаймоқ, ёмоннинг сўзи — тўқмоқ. 11. Тил — юракнинг калити. 12. Уринсиз ғазаб — ўзингга азоб. 13. Қамтарлик — кишининг безағи. 14. Яхши ният — ярим мол. 15. Эл рози — ота она рози, ота-она рози — эл рози. 16. Она билан бола — гул билан дола. 17. Уй — эгаси билан азиз. 18. Саёҳат — яхши ҳордиқ.

Сайланма диктант

Тире қўлланадиган гапларни тире қўлланмайдиган гаплардан ажратиб ёзинг.

Ҳамид Олимжон

Ватан ва халққа чин хизмат қилган, табиат ва инсон камолотини жондан азиз билган, шодлик ва бахт-

яни куйлашни зўр саодат деб билган Ҳамид Олимжон ўзбек адабиётининг оташин шоирларидан биридир. «Зайнаб ва Омон» поэмаси Ҳ. Олимжоннинг Ватан урушидан илгариги ижодий фаолиятининг энг йирик маҳсулидир. Бу поэма — ўзбек шеърятининг йигирма йиллик тараққиётини кўрсатишда намуна бўлган. Зайнаб Омонова орден олиш шарафига эришган биринчи ўзбек қизларидан эди. «Зайнаб ва Омон» поэмаси икки йил давом этган қизгин ижодий меҳнатнинг мевасидир. Шоирнинг асосий мақсади давримиз ёшларининг типик образини яратиш, севги ҳақида бир янги дoston ёзиш. Омон—поэманинг марказий образларидан биридир. Омон — соф кўнгил, баҳодир, тўғри сўз, меҳнаткаш йигит образи. «Зайнаб ва Омон» фақат икки ёш қалб тарихини тасвирловчи асаргина эмас, балки жамоа хўжалиги аъзоларининг ижодий меҳнатини, жамоанинг буюк қудратини намоён қилувчи асардир.

Ҳамид Олимжон «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман!» шиори остида ёзган жанговар асарларида ҳам жангчи, сабот ва мардлик поэзиясида ҳам жангчи. Унинг қуроли — лўнда ва ўткир сўз. Турсун — халқ ва Ватанга чин дилдан хизмат қилиш руҳида тарбияланган оддий жангчи. Шоирнинг «Жангчи Турсун» балладаси ўзбек шеъряти камолотининг гувоҳидир. Шоир Ҳамид Олимжон — доим барҳаёт.

Ижодий диктант

Қуйидаги гаплар кесимидаги кесимликни кўрсатувчи қўшимча ва боғламаларни тушириб қолдириб, эга ва кесим орасига тирени қўйиб кўчиринг.

1. Утмишда ҳам, ҳозирги вақтда ҳам нотиклик маданиятнинг энг кучли таянчларидан биридир. 2. Ишни сўзда айтиб беришдан кўра, сўзни амалга ошириш мушкулроқдир. 3. Чиройли гапиришдан кўра, ўринли гапириш яхшироқдир. 4. Китоб ҳар қандай билимнинг жони ва юраги, ҳар қандай, фаннинг ибтидосидир. Китоблар ақл фарзандларидир. Китоблар донишмандликни ёйиш қуролидир. Китобсиз олам ёввойилар оламидир. Яхши китоб ҳаётнинг беқиёс ганж-хазиналаридан биридир. («Таф. гул.»)

Биринчи шахсни учинчи шахсга айлантириб, гапни қайта тузини ва гаплар орасида тирени қўлланг.

1. «Мен, — дейди ўзбек халқининг оташнафас шоири Гафур Гулом, — шу саодатли тинчлик айёмларининг камтарин куйчисиман». 2. Шунга хурсанд бўлдики, ҳаммамиз ҳам халқимизнинг умидига яраша одамлар бўлиб етишимиз, ҳар қайсимиз ўз соҳамизда бор кучимизни аямай халқимиз берган тузни оқлашга ҳаракат қилаётимиз. (А. Қ.)

Ёддан ёзув

Тиниш белгиларига оид хатоларни топинг ва тузатинг. Сўнгра гапларни ёддан ёзинг.

1. Эрқаланиб ётади у Ватан тупроғида,
Ёш бола ётганидай онанинг кучоғида.

Бу жангчи Турсун ўлимининг ифодаси. 2. Зулфия шеърини юксак маънавият соҳибаси бўлган ижодкорнинг маҳсули. 3. Йўқотганим тож бўлди-ю топганим эркилик. (М. Ш.) 4. Ироданинг фарзанди умид. (М. Ш.) 5. Халқ улур куч, у тинчликни ҳимоя қилишга қодир. 6. Анвар Обиджон, Ҳамза Имонбердиев, Умида Абдуазимовалар болаларнинг севимли шоёрларидир.

ИЗОҲЛОВЧИЛАРДА ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ

Изоҳли диктант

1. Зокир буванинг невараси жуда кўп-у, аммо Улукбек деганини жуда яхши кўради. (С. Б.) 2. Нега бизникига бормайсан? Борсанг машиначи холанг суту қаймоқлар билан роса меҳмон қиларди. (Х. Т.)

3. — Тугундаги нима?

— Нон, ҳаммасини менга беришган. ;

— Уҳў, қаерда беришди?

— Тўйда, герой амаки берди. (Х. Т.)

4. Капа қуришга жуда уста бўлиб қолганмиз. Қўлимиздаги таёқларни ерга қоқиб, устига кампир хола совга қилган ип аёлнинг ярмини ташлаймиз, ёнларини қуриган қамиш ёки янтоқ билан тўсиб, остимизга ҳалиги ип аёлнинг қолганини тўшаймиз. (Х. Т.) 5. Усмон укамни ёнимга олиб рўпарадаги қишлоққа кириб чиқишга қа-

роҳ қилдим. (Х. Т.) 6. Кечқурун Қобил бобо аминнинг олдига борадиган бўлди. (А. Қ.) 7. — Бувижон, — деди Лобар қиз онасининг маъюс юзига термулиб, — Ширмон холамданми ё Турсун келинбувимданми қарз олиб турсангиз бўлмасмикин? Отам пул топганда қайтариб берармиз... (М. Исм.) 8. Очил ака — йирик гавдали, савлатли, оқ соқолли, кўзлари маъноли, қошлари қуюқ киши. (О.) 9. Косиб Фулом ака олдига кўп дўстлари йиғилишади. (О.) 10. Бир тўда отлиқлар орасида Низомиддин Хўжаев ҳам кетмоқда. (О.)

1. Семиз ҳамшира қиз қўпол этикларини дўқиллатиб илдам кетди. (О.) 2. Али посонгининг ҳадеб маҳмаданалик қилиб, бошқаларга гап бермай жаврашидан Ғафур Фуломнинг гаши келди. (Ш.) 3. Қарим қори ака шу куни сахийлик ҳақида яна бир ҳикоя айтиб берди. (Ш.) 4. Сифатловчи аниқловчилар нарса-буюмининг пайт ва ўринга муносабатини, миқдори, сон ва тартибини ҳам билдириб келиши ҳақида тушунча беради. (Ш.) 5. Ватан — она сўзи нақадар лазиз! (У.) 6. Кекса овчи дарёга томон югуриб келар ва жаҳл билан алланималар деб қичқирар эди. (К.) 7. Узимизнинг Говкуш маҳалла йигитларини узоқ қидирамиз, лекин тополмаймиз. (О.)

8. Қуёшнинг нурида чўмилди,

Далаларнинг чечак-патлари. (У.)

9. Уша куни уста бувам шогирд бола нималар қилиши кераклиги ҳақида кўп нарсалар ўргатди. 10. — Кимнинг ўғлисан? — Рўзивой тракторчининг ўғлиман. Шу пайт участкавой амаки ўрнидан туриб, икки қўлини чўзганча, кўришиш учун мен томонга юра бошлади. (Х. Т.) 12. Сурхондарёнинг Олтинсой туманидаги «Оқолтин» жамоа хўжалиги ҳудудида бронза даврига оид бўлган «Бўйрача тепа» ёдгорлиги шудгорланиб, пахта майдонига айлантириб юборилган». («Газ.»)

Назорат диктанти

Худойберди Тўхтабоев

Худойберди Тўхтабоев 1932 йил 17 августда Фарғона вилояти, Ўзбекистон туманидаги Катта Тағоб қишлоғида туғилган.

1955 йилда Урта Осие Давлат университетини тугатди. У «Шошқалоқ», «Сехрли қалпоқча», «Сир очил-

ди», «Муҳаббат қўшиғи», «Сўқмоқлар», «Сариқ девни миниб», «Сариқ девнинг ўлими», «Беш болали йигитча» каби қатор асарларнинг муаллифидир.

Ёзувчи 1971 йилда «Сариқ девни миниб» трилогияси учун мукофотга сазовор бўлди. Бу қиссанing дастлабки сатрларидаёқ Ҳошимжоннинг қиёфаси гавдаланади, унинг ўйноқи, хийла муғомбир кўзлари чақнайди, бийрон тиллари ҳаракатга келади. Уқимасдан, чуқур билим олмасдан замоннинг ҳақиқий кишиси бўлиш мумкин эмас, деган фикр жуда кўп мисоллари воқеалар, саргузаштлар орқали исботланади. Бу романдаги саргузаштларнинг, сеҳрли қалпоқчанинг асар моҳиятини ўзлаштиришдаги ҳиссаси зўр. Сеҳрли қалпоқчани кийиб олган Ҳошимжон кишиларга зиён келтиришни хаёлига ҳам келтирмайди, аксинча, Сора фолбин, Данақ қори, Одил баттол кирдикорларини фош этиб, кўпчиликка наф келтирмоқчи бўлади.

«Беш болали йигитча» — оғир турмуш, айрилиқлар, дарбадарликлар, қийинчиликларни енгишга интилиш ҳақидаги роман. Роман асосида Орифжон, унинг укалари ва дўстлари ҳаёти туради. Асарда урушда бир оёғини йўқотиб келган Турон амаки, дарсда афанди латифаларини айтиб берадиган Розик амаки, ҳар бир гапида «Мозори шариф» деб турмаса, кўнгли жойига тушмайдиган Мели боққол каби образларнинг хулқи, одати, қилиқлари китобхон кўз ўнгида яққол гавдаланади. Парпи бува ва Урис холанинг инсонпарварлик фазилатлари Орифжон тасавури орқали самимий ҳикоя қилинади.

Худойберди Тўхтабоев — кишилардаги инсоний хислатларни кўриш, ёритишга моҳир ёзувчи.

СУЗ—ГАП, УНДОВ СУЗЛАРДА ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ

Изоҳли диктант

1. — Хўш, укажонлар, — деб сўрадим, энди қаёққа юрдик, Тошкентгами, қишлоққами? 2. — Вой, у эшакку! — деди Зулайҳо кўкрагига туфлаб. 3. — Хў, буважон! — деб қичқирдим узоқлашиб кетган эшак араванинг ортидан, — бу атрофда эшак бозори борми? 4. — Бай-бай-бай! — деди кейин завқи келиб, — бу, эшакми ёки Ҳазрат Алининг тулпорими? 5. — Вой ху

дойим-ей, ота-оналаринг қаерда? — Огам урушда, онам вафот қилиб кетганлар. 6. — Қоровул хотинини урди, — шивирлади ўғлим. — Йўр-е! 7. Менга ўғил бўласанми? — Йўқ. 8. Йўлда ҳам роса йиғлаб бергандир? — Йўқ, унчалик эмас. Остонадаги ит сизларникими? — Ҳа, бизники. — Кечаси итни уйга киритманглар, хўпми? — Хўп, — Чироқни ўчириб ётинглар. — Хўп, — дедик яна. 9. — Хуштакнинг овозини ҳам чиза оласанми? — Чиза оламан. — Хушт, қани чиз-чи! Ваҳ-ваҳ-ваҳ! — бу гал Пакана бува шундай қаттиқ кулдики, орқада судралиб келаётган кучугимиз ҳам бир ириллаб олди. (X. T.)

ГАПНИНГ УЮШИҚ БУЛАКЛАРИДА ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ

Тенг боғловчилар ва боғловчи вазифасидаги кўмакчи, юклама-лар воситасида боғланган уюшиқ бўлақларда вергулнинг ишлатилиши.

Таъкидий ва изоҳли диктант

1. 1. Шу кеч Зиёд ва Анор узоқ суҳбатлашишди. (Мирм.) 2. Кейинги йилларда ҳар бир киши ўз фикрини ва қарашларини ошкора баён қилиш ва ўзи тўғри деб ҳисоблаган нуқтаи назарни ҳимоя қила олиш шарафига муяссар бўлди. 3. Етти кечаю етти кундуз йўл босиб, дарё бўйига эсон-омон етиб боришибди. У ерда овласа бўладиган қушлар, сичқону каламушлар гала-лашиб юрганмиш. Ҳўкизвою Отвой, Эшаквою Итвой, Мушуквойлар ана шу ерда маза қилиб яшашиб, давру даврон суришибди... 4. Қишлоқчада бор-йўғи битта кўчаю ўттизтача уй бор экан, холос. 5. Қўрқа-писа кампирнинг олдига бордик. Тўхта холамга ўхшаб паканагина, лекин ўтакетган ориқ аёл экан. 6. Тўсатдан Усмон билан Омон ётган жойларида жўжахўроздек олишиб кетишди. 7. Дилбар билан Зулайҳо ҳам ҳаллослаб келиб қолишди, биттага битта бўлиб олдик. 8. Кейин бир чирандию мени устидан отиб юборди. 9. Ташқарида бўлаётган қийқиригу қарсақлар, лўли болалар шеър ўқияпти, деган овозлар тўйхонадаги кап-катта одамларни ҳам қизиқтириб қўйди шекилли, улар ҳам тўп-тўп бўлиб чиқиб, ўртага тикила бошлашди. 10. Ҳаммасига Шермат билан Ислом сабабчи бўлди, ўшалар укаларинг ҳар ёққа тарқаб кетади, кейин минг йилда ҳам телиша олмайсизлар, деб қўрқитишмаганда, бунақа

қилмаган бўлармидим... Зулайҳо билан Робия-чи? Нега уларни безовта қилдим экан-а? (Х. Т.)

11. 1. Отабек онасига бир қараб олди-да, жавоб бермади. (А. Қод.) 2. Ойгул билан қул Тарлон бўлдилар йўлга равон. (Ҳ. О.) 3. Ҳалим бобо тушликка чиққач, ший-понга келдию, зўр ҳафсала билан помидор тўғради, устига майда туз ва қалампир сепди-да, пичоқ билан аралаштирди. 4. Эндигина беш ёшга кирган Олимжон билан Мунисхон ҳовлида танҳо қолишди. (С. З.) 5. У, кўйлакни ўзининг бўйига бир ўлчаб кўрди-да, девордаги қозиққа илиб қўйди. 6. Салима хола ўғлига бирор гап айтишга ё ундан бирор гап сўрагани журъат қил-олмай, бошида бир оз индамай турди. 7. Қамола бир оз иккиланиб турди-да, сигирни подага ўзи олиб чиқишга қарор қилди. Қасдига олгандай «ола» ҳам дарвозанинг олдига чиқди-ю, чўзиб «мў-ў» деди-да, йўл четидagi сарғайиб кетган ажриқларни чимдий бошлади. 8. Ойнинг билан ўзинг маслаҳатлашасанми ё ўзим айтayми? 9. Сен болалардан тагин бир-иккитасини топгин-да, уч-тўрт кун ўргатгин. (Н. Ф.) 11. Чолу кампирлар, ёш-ёш қизу жувонлар, мен тенги, мендан кичик болалар — игна ташласанг, ерга тушмайдиган бўлиб кетибди. (Х. Т.)

ТАҚРОРЛАНАДИГАН БОҒЛОВЧИЛАР ИШТИРОК ЭТГАН УЮШИҚ БУЛАКЛИ ГАПЛАРДА ВЕРГУЛНИНГ ҚУЛЛАНИЛИШИ

1. Қиз кўзларини дам домлага, дам олдидаги дафта-рига тикиб, доскадаги формулаларни кўчирмоқда эди. 2. Муқаддас бошини кўтариб юзимга қараганда, унинг кўзлари айни вақтнинг ўзида ҳам умид, ҳам илтимос ва тасвир этиш қийин бўлган аллақандай ҳисларни ифода этиб, порлаб, жавдираб турарди. 3. Йўлнинг ўнв томони узоқдаги тепаликларгача бўм-бўш, на уй, на бир дарахт кўринарди. 4. Мен Сулаймон Акрамовни ҳам, Тўлаганни ҳам, бир йилда орттирган заводдаги бошқа дўстларимни ҳам унутмаган эдим. Мен тенги йигитлар ҳам ўқиб, ҳам ишлаб, қийинчиликлар билан олишиб, улар устидан ғалаба қозониб юрибди. (О. Ё.) 5. На каттароқ бир боғ кўринади, на бедазор! Расул чўлда алмашлаб экиш қондаларига амал қилмаганидан кўнгли яна хиёл ғаш бўлди. 6. Бу аҳволда кета-верса, чўлда на боғ қолади, на бедазор, йигирма

йилдан кейин бу тупроқ нима бўлади? (О. В.) 7. Тоғнинг ҳавоси жуда ажойиб: гоҳ ҳаво очилиб кетади, гоҳ ёмғир шаррос қуяди. 8. Тамом, деб ўйладим, палов ҳам, иссиққина шўрва ҳам, янги ёпилган нон ҳам йўқ эди... (Х. Т.) 9. Бунақанги пайтда укагинамни ё нон, ё эртақ билан алдаш мумкин. Бу амаки бизни ё кимгадир адаштиряпти, ё атайлаб шундай қиляпти, нима бўлганда ҳам мужмалроқ жавоб бераверганим маъқул, деб ўйладим. (Х. Т.)

ГУРУҲЛАБ ҚУЛЛАНГАН УЮШИҚ БУЛАКЛАРДА ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ

Изоҳли диктант

1. Сувнинг шилдираши, одамларнинг айюҳанноси, **ветмон**, теша, белкурак ва замбилгалтакларнинг тарақ-туруқи аралаш-қуралаш бўлиб кетди. (Ҳ. Н.) 2. Шаҳар ва қишлоқлар, тоғлар ва водийлар яшнамоқда. 3. Олма ва ўрик, нок ва шафтоли ниҳоллари меҳнатсевар боғбонларнинг меҳр-муҳаббатидан ризқ олиб, кўм-кўк япроқларга кўмилди. 4. Шаҳримизнинг боғ ва хиёбонлари, музей ва театрлари бахтиёр ёшлар билан ҳамиша гавжум. 5. Пойгада ютиб чиқиш учун от чопқир, зотли бўлиши; яхши тоблаб совитилиши; чавандоз уста, эпчил бўлиши керак. (Е. Ш.) 6. Шерали қўрқмас ва ботир, камгап ва камтар бир бола эди. (Ҳ. Н.)

ОҲАНГ ЕРДАМИДА БОҒЛАНГАН УЮШИҚ БУЛАКЛИ ГАПЛАРДА ВЕРГУЛНИНГ ИШЛАТИЛИШИ

Изоҳли диктант

1. Чечаклар, майсалар, чаманлар яшнагандир баҳор кунлари. (У.) 2. Далаларда, боғларда, ҳовлиларда, ҳатто шаҳар кўчаларида баҳор қувончининг қаҳқаҳаси янграйди. (М. Исм.) 3. Элёр — аълочи, уддабурро, гапга чечан. (Ф. М.) 4. Садоқат, оқибат, эътиқод каби баяландпарвоз сўзлар одамларни фақат энсасини қотиради. 5. Хурсандчилик, шоднана ярим кечагача давом этди, ашулалар айтдилар, рақсга тушдилар, турли ўйинлар ўйнадилар, хуллас, маза қилдилар. (Ф. М.) 6. Боққа кирдим, шафтоли, узум шарбатларга тўлиб пи-

шибди. Олтин нашватилар, ёқут олмалар узилиб тагига тушибди. (У.) 8. Учта қиз, иккита ўғил бола Қорбобо атрофида терга пишиб уриниб ётибди. (М. Исм.) 9. Иссиқ, лекин сокин гўзал кун эди. Чама-чама гуллар, ҳар хил экинлар, боғлар, сувлар қуёшда яшнаб, ёниб товланади. (О.) 10. Бепоеъ далаларимизда оқ-олтин етказаетган ажойиб йигит-қизларнинг, заводларда моддий бойлик яратаётган ишчиларнинг маънавий чиройларига ҳавасимиз келади. (М. Исм.) 11. Очил ака йирик гавдали, савлатли, оқ соқолли, кўзлари маъноли, қошлари қуюқ киши. (О.) 12. Сўзларни чертиб, ҳар хил мисоллар, мақоллар билан салмоқлаб гапирмоқда: — Биродарлар, ўртоқлар, замон бизники. Усталар жамияти, сувоқчилар, мардикорлар, бутун меҳнаткашлар бирлашиб, ҳуқуқимизга, тилак-орзуларимизга етишайлик. (О.)

Сайланма диктант

Уюшиқ ва уюшмаган аниқловчиларни ўзи боғланган сўз билан биргаликда (сўз бирикмаси ҳолида) икки гуруҳга ажратиб ёзинг.

1. Очил ака оппоқ кўйлак устидан енгил яктак кийган, бошида мош ранг духоба дўппи. (О.) 2. Опам ҳозиргина эркак меҳмонлар ўтирган катта ёруғ уйга ҳаммамизга битта қилиб жой солибди. (Х. Т.) 3. Қудрат қанотлари ланг очилган каттакон темир дарвоза олдида тўхтади. (М. Исм.) 4. Бойнинг янги амиркон кавуши юмшоқ фирчиллар, шоҳи яктаги қуёшда живир-живир товланиб, учқунланиб ялтирар эди. (О.) 5. Боғнинг тўрт томонини ўраган янги пахса девор бўйлаб шафтолилар ўсади. (О.) 6. Қизнинг эғнида эски, лекин оқ чит кўйлак. (О.) 7. Машина кенг асфальт йўлдан тез кетмоқда. 8. Боғда оқ, қизик, сариқ ва пушти гуллар очилган. 9. Мичурин ўз тажрибалари асосида меванинг совуққа чидамли янги навларини етиштирди. 10. Полизлардаги оқ қировга асралган қирқма қовунлар ҳам узилди. (С. Аҳм.) 11. Уктам олчазор орқали кенг, текис, баҳаво майдонга чиқди. Майдоннинг бир томонида усталар икки қаватли катта иморат қурмоқда эдилар. Ҳар икки қаватдаги хоналарнинг кенг деразалари ўймакор устунли, узун, лекин торроқ шарқча айвонга очилар эди. (О.) 12. Ўртоқлик ва дўстлик фан ва маданиятни

яхши эгаллашимизга, ўз Ватанимизнинг муносиб фуқароси бўлиб етишувимизга ёрдам беради. 13. Бор гўзал. Унда қуёш ва енгил шамолнинг, гуллар ва майсаларнинг кувнок ўйини кун бўйи давом этарди. (О.)

Ижодий диктант

I. Қуйидаги гапларда ажратиб кўрсатилган сўзларни, аввал моё уюшиқ аниқловчилар билан, сўнгра уюшмаган аниқловчилар билан кенгайтиринг.

1. Мактабимиз тажриба майдонида гуллар очилиб ётибди. 2. Боғимизда олма(лар) пишди. 3. Пахта дала-ларида қўшиқлар(и) янграйди. 4. Боғимизда дарахт-лар(и) кўп. 5. Шаҳримиз борган сари ободонлашиб боряпти.

II. Қуйидаги гапларни боғловчиларсиз, санаш оҳанги билан яттиладиган уюшиқ бўлакли гапга айлантинг.

1. Мусобақада Бахтиёр ғолиб чиқди. 2. Мен эртага кутубхонага бораман. 3. Дўкондан қалам сотиб олдим. 4. Дастурхонга олма қўйилган эди. 5. Ишдан бўш вақт-ларимда кино кўраман.

УМУМЛАШТИРУВЧИ СУЗЛАРДА ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ

Изоҳли диктант

I. 1. Етоқхона ҳовлисидаги қизиқ-қизиқ ўйинлар туга-гач, Мен, Самовар, Қоровой — учаламиз аъло баҳо олганлигимиз ҳақидаги хушхабарни тезроқ Мария Павловнага етказиб, суюнчига бирор нарса ундириш уми-дида унинг уйига бордик. 2. Раҳмат, холажон, минг марта раҳмат сизга. Баданимизга суриб қўйган бадбўй ёғингиз учун, ҳар кун икки маҳаллаб пишириб берган сутларингиз учун, оёқларимизнинг ярасига босган мал-қамларингиз учун — ҳамма-ҳаммаси учун мингдан-минг раҳмат, сизга, Хайр, яхши қолинг. 3. Хўжаликнинг ом-борини ўғри уриб кетибди: чой, совун, обжувозда оқ-ланган гуруч, ўн тўрт қоп макка — ҳаммасини арава-га юклаб кетишибди. 4. Розик тоғам, Урис хола, Парпи бувам — хуллас, ҳеч бири хурсанд бўлмади. 5. Мели баққолнинг қатор тушган уйлари остида каттаков ер-тўла бор экан, ертўлада ўн бир қоп гуруч, тўққаз қоп

макка, яна қанчадан-қанча дону дун, қанд-қурс, мевалар, кийимлигу, яшиқларда мушуккўзи чойлар... Нимаики кўрган бўлсак, ҳаммасини рўйхатга олдик. 6. — Вой тилларингга шакар-эй, — деб Робиянинг юз-кўзларидан ўпди, Омонни тиззасига ўтқазиб бошларидан силади, Зулайҳо, Усмон — ҳаммамизни бир-бир эркалаб чиқди опам. 7. Ҳарбий комиссарнатнинг ҳовлисига чошгоҳ маҳалида ҳамма тўпланган: чолу кампирлар, ёш-ёш қизу жувошлар, мен тенги, мендан кичкина болалар. 8. Арифметикаю геометрия дейсизми, рус тилию немис тили дейсизми — ҳаммасидан беш. (X. T.)

II. 1. Кенг далалар, ўрмон, денгизлар, гўзал боғлар — бари меники. (Ш. С.) 2. Атрофни қуршаган тоғлар, қирлар, дарахтлар, толлар — ҳамма нарса баҳор ҳавосига чўмилгандай тиниқ, ям-яшил кўринади. (X. H.) 3. Мастиравойлар минбарга чиқиб ваъз айтишяпти: завод, фабрика, ер-сув — ҳаммаси бизники, дейишяпти. (O.) 4. Бойлар, ер эгалари, савдогарлар, пулдорлар — барчаси ваҳимада, ин-инига кириб кетган. (O.) 5. Ҳар биримиз ўн беш килодан келадиган халта орқалаб олганмиз — уларда озиқ-овқат, идиш-товоқ, чодир, компас, географик карта, белкурак, арқон — хуллас, йўл анжомлари. (Ф. М.) 7. Эркак, хотин, бола-чақа — ҳаммасининг кийимларини тикаман. Маҳаллада мени чевар қиз дейишади. (O.) 8. Энди одамлар — отлиқ, пиёда, ёш-қари — учрай бошлади. (O.) 9. Йўлчи кейинги вақтларда бу улуғ куннинг руҳини ўз юраги билан чуқур сезиб, ҳар ерда: маҳаллада, чойхонада, бозорда ўзи каби эзилганлар, аламдийдаларнинг кўкрагини бу руҳнинг оташи билан ёндиришга интилган эди. (O.)

Назорат диктанти

Таъзим

Инсон ўзи учун энг улуғ, энг муқаддас, жонидан афзал кишини «ота» деб атайди. Умри борича ундан ўрганеди, тақлид қилади, унга лойиқ фарзанд бўлиш орзусида яшайди.

Ота фарзандга ҳаёт берувчигина эмас, унинг тетапоя таассуротларини шакллантирувчи мураббий ҳамдир. Оила фаровонлиги, тинчлиги, тўкинлиги, фарзандларнинг камолоти ота меҳнатининг самарасидир.

Менинг ҳам мурғак ёшлигим даҳшатли уруш йил-

ларига гўри келганди. Шу йилларда дадам шоҳ асарларини ёзганлар. Уйимиздаги ҳамжиҳатлик, аям билан дадамнинг бир-бирига самимий ҳурмати ва чуқур муқаббати, хуллас, оиламиз мустаҳкамлиги биз — фарзандларнинг камолоти учун кенг имконият яратган эди.

Дадамлар ўша йили бир гуруҳ санъаткорлар билан совга олиб фронтга жўнадилар. Эрта баҳор эди, биз ёғ ҳовлимизга кўчган эдик. Чунки бу ерда аям озмиқўмми деҳқончилик қилардилар. Мева-чева катта оиламизга етиб турарди.

Уша йили уйимизга эвакуация қилинган ёзувчилар, шоирлар, рассомлар жуда кўп келишарди. Аямларнинг ётган зоғора nonлари, жўхорилари, талқону мошхўрчалари, ширин сўзлари, илиқ муносабатлари фақат бизга эмас, уларга ҳам ёқарди. Ушанда дадамларнинг шоғирдлари Санд Аҳмад ака, Ваҳоб ака Рўзиматов бизникида туришарди.

Дадамлар урушга кетганларида аям жуда хавотирланиб, кўп йиғлардилар. Биз ҳам атрофдаги тенгқурларимизга қараб, хўрсиниб қўярдик. Мен, опам Холида, акам Улуғбек дадамларнинг эркалатишлари, қизиқ-қизиқ гапларини соғинардик, узоқ хавотирли кечаларда аямлардан дадам айтган эртақларни сўзлаб беришларини сўрардик, кундузлари аямларга кўмаклашардик.

Шаҳар ҳовлига кўчганимизда дадам келдилар. Биз роса севиндик. Кўчамизда байрам бўлиб кетди. Мен ва ўртоқларимга дадам келтирган монпасье жуда ёқиб тушганди.

Дадамларнинг болажонлиги, кўчамиздаги ҳар бир боланинг исмини билиши, уларнинг ҳар бирига мос шеър тўқиб ташлаши ҳаммани жуда-жуда қувонтирарди.

Дадам бирорта боланинг ўқисганига чидай олмасдилар. Улар: «Болаликдаги ўқиб йиғлаш бир умрга осдан чиқмайди», — дердилар. Шу сабабдан дадам ҳар бир боланинг кўнглини кўтарар, меҳр кўрсатиб эркалардилар. Қўшнилари, қариндошларнинг етим қолган фарзандлари кўнглини олишга ҳаракат қилардилар. Менга нима олиб берсалар, отаси урушда бўлган ўртоқларимга ҳам ўшандай бирор нарса тортиқ қилардилар.

Дадамнинг ажойиб инсонпарварликлари олдида умрим бўйи таъзим қиламан. (Олмос.)

Халқ қалбида мангу

Ҳаётни синчковлик билан кузатиш, халқ турмушини, урф-одатларини, руҳиятини эришмасдан ўрганиш, ортирган билимларни ижодда татбиқ этиш — адамнинг доимий одатларига айланган эди. Ҳамкасбларини ҳам шунга чорлардилар. Ватан уруши йиллари адам билан яқиндан дўстлашиб кетган атоқли рус адаби ва театр-шуноси Александр Дейч ҳам Аброр Ҳидояттов ҳақидаги илмий ишида бу ҳақда яхши ёзган. «Ҳидояттов ижросидаги Отелло, — дейди олим, — Шарқ донишмандлиги вужуд-вужудига сингиб кетган Шарқ кишиси, теран ақл-идрок ва изланувчан тафаккур кишиси. Аброр Ҳидояттов талқинининг миллий ўзига хослиги ана шунда намоён бўлади».

Адам сўзга, халқ тилига эҳтиётлик билан муносабатда бўлар эдилар. Баъзи артистларнинг сўзни бузиб талаффуз қилишини, ноўрин ишлатишини ёқтирмасдилар. У киши: «Ўзбек тили — гўзал тил. Тилимизда тоза, тиниқ гапириш керак. Сўз табиий бўлиши лозим», — дердилар. Агар «Отелло»ни эшитсангиз (радиога ёки пластинкада), бунга амин бўлишингиз мумкин. Менингча, Ҳамза театрининг ўзбек маданияти олдидан катта хизматларидан бири — тил маданиятини юксалтиришга қўшган ҳиссасидир.

Адамлар бирор кишини ноҳақ хафа қилмаганлар. Менингча, у кишининг саҳнада рақиблари бўлган бўлиши мумкин, лекин шахсий душманлари йўқ эди. Ахир, душманлик нимадан пайдо бўлади? Манманликдан, ҳасаддан, қўрсликдан. Адамда бундай иллатлар йўқ эди. Адам вафот этганларида ҳаётдан қандай инсон кетганлигини тўла тушундим. Ҳамза театридан икки кун тўхтовсиз одам ўтди. Одамлар видолашиш учун маҳалла-маҳалла бўлиб келишди. Бутун халқ: қариялар, ёшлар, болаларини кўтарган эркагу аёллар видолашдилар. Ҳаммаси шу бугунгидек кўз олдимда.

Саҳнанинг бир томонида Юнус Ражабий ўз ансамбли билан қадимги мақомлардан айтиб ўтирди. Адамни Ҳамза театридан ёшликлари кечган Сағбон кўчаси бўйлаб Чигатойгача қўлда кўтариб ўтдилар. Сағбоннинг ҳар икки тарафида бирор қарич бўш жой қолмаганди. Томлар, дарахтларнинг усти одамга тўлиб кетган: кексалар, хотин-қизлар, болалар... Сағбондан халқ

дарё бўлиб оқди. Менингча, халқ улур артист билан эмас, ўзининг улур фарзанди билан хайрлашаётган эди.
(Халқимиз ўз дилбандини шундай кузатди. (Г. Ҳидоятов))

Инсон қувватлари

Одамзод ибтидосидан бўладиган қувватлар сўзлаш қуввати, танлаш қуввати, хаё қуввати, сезиш қувватларидир. Булардан сўзлаш қуввати шундай қувватки, унинг ёрдамида инсон билим ва ҳунар эгаллайди, унинг ёрдамида хулқ-атворидаги хунук ва гўзал ҳаракатларни ажрата билади ва бажарилиши зарур бўлган бўлмаган ишларни адо этади, шу билан бирга зарарли ёки фойдали нарсани, лаззатли ва аччиқ нарсаларни фаҳмлайди.

Танлаб олиш ҳосиятига келсак, бунинг ёрдамида инсон бирор нарсани истайди ёки ундан қочади, унга берилади ёки ундан жирканади, ундан таъсирланади ёки тортинади. Бунинг натижасида нафрат ва муҳаббат, дўстлик ва душманлик, қўрқинч ва қўрқмаслик, ғазаб ва розилик каби ҳис-туйғуга оид ҳолатлар пайдо бўлади. Хаё этиш ҳосияти эса ҳис этилган, сезилган нарсалар кўздан йўқолгандан кейин унинг шакли ва қиёфасини хотирада сақлаб қолишдир. Уйқу ёки уйғоқлик пайтларида бу қиёфаларнинг қўшилиб кетиши ёки бўлиниб, ажралиб кетиши натижасида уларнинг баъзилари ёлғон бўлади.

Ҳис этиш (сезиш маъносидан) хусусиятларининг фаолияти беш хилдир: кўриш, эшитиш, ҳид сезиш, маза-таъм билиш ва тери сезгиси. Таъм билиш сезгиси билан инсон ширин ва аччиқни бир-биридан ажратади, аммо гўзаллик билан хунукни, зарар билан фойдани ажрата олмайди.

Инсон бахт-саодат нимадалигини тушунган бўлса-ю, унга эришишни мақсад қилиб олмаса, ғоя ва хоҳишига айлантирмаган бўлса, унга нисбатан озгина бўлса-да, шавқ ва завқ сезмаса, истак ва мулоҳазасини, куч ва қувватини бошқа нарсаларга сарфласа, бу қилмишлари ёмон ва ноўриндир.

Инсоннинг моҳияти ҳақиқий бахт-саодатга эришув экан, инсон бу мақсадни ўзининг олий ғояси ва истагига айлантириб, бу йўлда барча имкониятлардан фойдаланса, у бахт-саодатга эришади. (Фаробий)

ГАП БУЛАКЛАРИ БИЛАН ГРАММАТИК ЖИХАТДАН БОҒЛАНМАГАН БУЛАКЛАР.

ГАПНИНГ АЖРАТИЛГАН БУЛАКЛАРИДА ТИНИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ ИШЛАТИЛИШИ.

Таъкидий ва изоҳли диктант

I. 1. Офтоб нури билан бутун олам — йўл бўйидаги дарахтлар, эндигина шудгор қилинган далалар, ёдгорлик ортидаги арчазор тоғлар — ҳамма-ҳаммаси маъсум келинчакдай очилиб, яйраб-яшнаб кетди. (О. Е.) 2. Қўчқоров — дўнг пешана, қирра бурун, кўкракдор, полвон тахлит йиғитча — туман газетасига кўз тикиб ўтирарди. (О.) 3. Биз қум устида, бир каттакон тош ёнида ётардик. 4. Биз, Раҳим иккимиз, ҳозиргина тутган балиқларимиздан шўрва пишираётимиз. 5. Дарада, пастда тўлқинлар тошларга келиб урилади... Дарада, қоронғуда сувларни сачратиб, шаршарак денгизга талпинди, майда тошларни шарақлатади. 6. Менинг кириб келувим ҳар икки уйда ҳам, яъни бизнинг уйда ҳам, Саодатларнинг уйида ҳам жуда катта қувончларга сабаб бўлди. (F. F.) 7. Шу вақт қўшнимиз Салом хола келиб қолдилар, ёнида қизи, менинг ўртоғим Саода бор эди. (Олмос)

II. 1. Тоғ дарёларининг суви ёзда, тоғлардаги қор ва музликлар эриган вақтда тошади. 2. Йўлчи меҳмонлардан узоқда, қўрғон ичидан оқиб чиқаётган ариқ лабида, дарахтга суяниб чўнқайди. (О.) 3. Маҳкам ўзига энг яқин турган бир мақсадни, имтиҳон топширишни кўзлаб ўқир эди. (П. Қ.) 4. Пастда, шаршара остидаги тубсиз дара остида, оқ мрамардан қурилган ва нимаси биландир оппоқ булутни эслатувчи икки қаватли оқ бино кўзга чалинарди!... (О. Е.) 5. Пахтанинг парвариши қилиниб бўлгандан кейин, айниқса, август ойларида деҳқонларнинг бир неча ҳафта қўли бўшайди. 6. Бир кўзига қора лента тақиб олган сочи жингалак одам бизни ичкарига, ғалати нарсаларнинг ҳиди келиб турган пастаккина уйга тақлиф қилди. 7. Эшак учов укамни устидан итқитиб ташлаб, чап томонга — шудгор қилинган ерларга қараб югурди, ҳаммаёқ қий-чув бўлиб кетди. 8. Бу кеча шундоққина темир йўлнинг ёнгинасида, шохлари қуриб қолган қора тутнинг тагида, юмшоққина ажриқ устида тунадик. (Х. Т.) 9. Бу ўша — Гул-

нор билан Йўлчи тўғрисида ўз қўлим билан ёзган ишро
эди. (О. Е.) 10. Узоқда, юлдузларга тегиб турган уфқ-
да, қатор чироқлар ипга терилган маржондай ялтираб
кўринарди. (О. Е.) 11. Аммо жуда аломат одам эди,
Мели амаки, камгап, босиқ. Ҳаммадан аввал урушдан
қайтганига ўзини айбдор ҳисоблабми, нуқул қовоғини
солиб юрарди. (Ф. М.) 12. Йўлдошга, худди рўпараси-
да қанотли қуш тургандек, ҳайрат билан тикилиб
қолди. (Ас. М.) 13. У Йўлдошдан уч-тўрт ёш катта,
бир оёғи оқсаб, букчайиб юрадиган, ширинсухан йи-
ғит.

Изоҳдий диктант

I. Изоҳловчи ва сифатловчи-аниқловчини ажратилган аниқлов-
чига айлаштириб, гапни қайта тузиш.

1. Юпун-ялангоёқ батрак эдинг, бойнинг подасини
қирга ҳайдардинг. 2. Республикада хизмат кўрсатган
агроном, ажойиб миришкор Зайниддин Фахридинов
янги-янги лимон навлари яратиб иштиёқи билан яшай-
ди. (С. Аҳм.) 3. Урнимдан туриб қарасам, қўлтиқтаё-
ғига суянганча хўжалигимизнинг қоровули Турон ама-
ки турибди. (Х. Т.) 4. Бош яланг, плашч кийиб олган
Ҳигит турган ерида ҳадеб депсинарди. (У. Х.)

II. Паёт ва ўрин ҳолларини аниқлаб, уларни ажратилган бў-
лаклар билан кенгайтириб, гапни қайта тузиб билиш...

1. Эртаси, ..., .. шоир ҳаёт билан видолашди. (О.)
2. Вали ака хирмон ёнида, ..., қовун сўйиб ўтирган эди.
3. Шаҳар баланд тепалиқнинг ёнбағрига, ... жойлаш-
ган эди. 4. Саратон кунларининг бирида, ... Дехқонбой
далага, ... ни, жўнади. 5. Ариқнинг бўйида, ... чиройли
пахта каравот турарди. 6. Тоғ дарёларининг суви ёзда,
..., тошади. 7. Қатортеракда, ... юкни йўлакка қўйиб,
терларини артди.

УНДАЛМАЛАРДА ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ

Таъкидий ва изоҳли диктант

1. 1. Орифжон, сени бир маслаҳатлик иш билан чақ
қиртирдим, хабаринг бор, хўжалигимизда ҳисобчи
йўқ ҳисоби... 2. Хўш, Орифжон, аҳволлар қалай? —

сўради раисимиз. 3. Ориф Мирзаев, қани сен биринчи бўлиб стол ёнига кел-чи. Яхши! 4. — Ака! — Нима дейсан? Йиғлама, укажон! — дедим дилим вайрон бўлиб. — Ака, менга шу ер яхши!... Қоламан!... 5. — Кўзи кўр деб, қороз тўғрилаб олибди, уятсизлар! Йигирма тўрт йилдан буён кўр бўлмай, энди кўр бўлиб қолдингми, Жамол? 6. — Ҳой мусулмонлар! — деб полни бир тепиб қўйди. Одамлар Хайри холамдан қўрқишар экан, зал сув қуйгандек жим бўлиб қолди. 7. — Ҳў, буважон! — деб қичқирдим узоқлашиб кетган эшак араванинг ортидан, — бу атрофда эшак бозори борми? 8. Ҳой, ҳайқириб ўтаётган поездлар, менга маслаҳат беринг! — Ҳой, осмонда сайр қилиб бепарво учиб юрган қушлар, айтинг, Орифжон нима қилсин энди! 9. Ака, акажон, туринг, бизни қўрқитманг... Мен жудаям қўрқиб кетяпман... (Х. Т.)

II. 1. — Азиз меҳмонлар, қани дастурхонга марҳамат. 2. — Қани, меҳмонлар, омборхонага юринглар, бизни ҳам таклиф қилди аскар амаки, сизларни ўзим бир меҳмон қилай. 3. Баракалла азамат, ўқийвер! 4. — Ҳой қиз, ўйинга тушиб бер. 5. Ҳой, бола, тўй қаерда бўляпти? 6. Бир кечага майли денг, жон амаки! 6. — Беш болали, сен яна қайтиб келасанми? — деб сўради мендан. 7. — Хат ёзиш эсингдан чиқмасин, Дилбар, сен ҳам ёзгин. 8. Э, қўқонлик, қўқонликлар... қани ўтиринглар-чи. 9. Уртоқ командир, бу менинг ҳамшаҳарим бўлади, беш минутга рухсат берсангиз, гаплашиб оласак. 10. Баракалла, ука, мана энди ўзингга келдинг, милиция ростгўй, айбига иқроор бўлган болаларни яхши кўради. 11. Шу, укажон, Султонжон, сени энди ҳечам уришмайман. 12. Қаранг-а, дадаси, ўзи кофир бўлсаям, мусулмоннинг ишини қиларкан. — Баракалла ўғлим, меҳнат қилсанг икки дунёда кам бўлмайсан, аввало, дилинг равшан бўлади, қолаверса, қорнинг ҳам тўқ бўлади.

Назорат диктанти

Қадрдонларим

✓ **Боғда ўйнаб юрган эдик, кимдир менинг номимни айтиб чақириб қолди.** ↓

Тезроқ кел, эшак мингач бобонг келди, — деб қўшимча ҳам қилиб қўйди ўша овоз.

Бобом, бобожоним!.. Оёғимни қўлимга олиб югурдим, рост, рост экан! Бобожоним эшакда, тугун кўтарган холажоним унинг ёнгинасида туришибди.

— Бобожон, холажоним!

Холажонимни ачомлаб, иссиқ кўксига бошимни қўйиб, хўнграб йиглаб юбордим.

— Қўй, бўтам, йиғлама! — энгашиб пешонамдан ўпиб деди Парпи бувам.

— Бобожон, сизларни жуда соғиндик.

— Укаларинг қани?

— Соё бўйига саёҳатга кетишган, ҳозир келиб қолишади.

— Вой, ана! Султоним ҳам келяпти.

Султон йиғламади, овоз ҳам чиқармади, жимгина кўришиб бўлгач, қовоғини солиб:

— Энди келдиларингми? Бошқа болаларнинг бобоси уч мартадан келди-ку! Розик тоғам ҳам келмади, — деди-ю, Султоннинг овози ғалати қалтираб кетди.

— Розик тоғанг уч ой олдин фронтга, жанг қилаётган йигитларга кийим-бош, мева-чева олиб кетган эди, ҳалиям қайтгани йўқ, бобонг икковимиз касал эдик. Оббо азаматлар-эй, ранг-рўйларинг туппа-тузук. Кийим-бошларинг ҳам етимларникига ҳеч ўхшамайди... Овқати қалай?

— Ёмонмас, менга икки норма беришади.

— Сени яхши кўриб қолишибди-да?

— Мен ошхонага сув, ўтин ташиб беряпман.

— Баракалла ўғлим, меҳнат қилсанг икки дунёда кам бўлмайсан, аввало, дилинг равшан бўлади, қолаверса, қорнинг ҳам тўқ бўлади.

Қоровул амаки боққа кириб ўша ерда дам олишимизга рухсат берди. Саёҳатдан қайтган укаларим чоп-қиллаб кела бошлашди. Оҳ, шу пайтдаги қувончу шодликларни, кўз ёшию энтиқишларни томоша қилсангиз эди! Робия янги кийимларини кўз-кўзлаб, гоҳ бобом, гоҳ холажоним билан ачомлашиб кетган.

Бобожоним совға-саломни кўп олиб келган экан, икки челак ўрик билан олча, бир қийиқ янги ёпилган нону қатлама, сопол товоқда қаймоғу бир халта сузма... Кўз очиб юмгунча атрофимизни болалар ўраб олишди. Уригу олчалардан ҳаммаларига улашиб чиқдим, йигирмата қатламани бир бурдадан аранг етказибман.

Бобожоним билан холажонимни дарвоза олдига куватиб чиқдик. (Х. Т.)

КИРИШ БУЛАҚЛАДРА ТИНИШ БЕЛГИ, КИРИШ СЎЗЛАР

I. 1. — Тўғри, кема борган қирғоққа тўлқин ҳам боради... Сен қилдан қийиқ қидирма, ука. Ҳали кўп нарсани билмайсан. Билиб қўй, деяпман.

— Тўғри, мен кўп нарсани билмайдиган содда бир чўпонман. Лекин шу чўпонлигимни сизнинг дарғаларингизга алиштирмайман. 2. — Мана, нон турибди. Агар менга «акангдай дарға бўласан, ўзингдан катта-роқларга акангдай лаганлик қиласан» деса, ўлиб қолсам ҳам бўлмас эдим. 3. — Ҳа, Тоҳиру Зухролар, дорманглар энди! — деди ва отдан тушди. Меҳмон билан уларни таништирар экан! — Бизнинг бешинчи бўлимнинг чироқлари булар, шу чироқларнинг ёруғини кўриб, мана, Тошкентдан бир қаламкаш келди. 4. Қани, нега ўтирмайсиз, Хулкархон? 5. Келса, ҳам мабодо, узоқдан кўринади. 6. Демак, бу хусусий қўй эканлигини биласиз? (П. Қ.)

II. 1. Чамаси, шундан икки кун ўтгач, эрталаб овулда итлар ҳуриб, одам овозлари эшитилиб қолди. 2. Айтгандай, Дуйшэн билганларини аямасдан сабр-тоқат билан бизга гапириб берди. 3. Назаримда, дунёда Дуйшэндан ўтар олим, ундан ўтар ақлли одам йўқ эди. 4. Бизлар гўдак болалар бўлсак ҳам, фикримча, ўша вақтдаёқ шунақа нарсаларга ақлимиз етиб турарди. 5. Эҳтимол, бу менинг илк ёшлик баҳорим бўлгандир. 6. Дарҳақиқат, Анорхой эрман-шувоқзорлар билан безаниб савлат тўкиб ётарди. 7. Дарвоқе, бунинг ҳаммасига тарих ўқитувчимиз Олдиёров сабабчи бўлди-я. Ахир, бу ерга меҳмонга келганим йўқ-ку. 9. Буларнинг ҳаммаси эндиликда орқада қолиб кетган гаплар эди, албатта. 10. Умуман, эзгу ишнинг кечи йўқ. (Ч. А.)

КИРИШ БИРИҚМАЛАР

Изоҳли диктант

1. Кексаларнинг айтишларича, бирон-бир тепаликнинг устига чиқиб жимгина қулоқ солиб ётсангиз, ернинг нафасини эшитармишсиз. 2. Айтишларига қара-

ганда, ҳосил ёмон бўлмабди. 3. Майли бўлмаса, уй-уйларингга боринглар, биратўла ўқишга келганда кўрасизлар. 4. Ростини айтсам, бир ўзим ёлғизлик қилиб қолдим. (Ч. А.) 5. Уста кетмон, теша, тақа, арава, мих, ишқилиб, ҳар хил икир-чикирни боплайди. 6. Камбағаллар, очлар, қашшоқлар, бир кун келарки, албатта, ёруғликка чиқар. 7. Бойлар, савдогарлар фабрика, заводларни бизга берсин дейишдими — яхши гап, тўғри бу. 8. Бирдан иккита рус бола учраб қолди, раҳми келди, шекилли, қопни кўрсатиб, менга бер, кўтараман, деди. 9. — Биродарлар, ўртоқлар, гап шундай, замон бизники. (О.)

Ижодий диктант

Гапнинг мазмунига кўра кириш сўзларни ўрнига қўйиб ёзинг.

1. Бу — бизнинг ютуғимиз. 2. Уй безаги — ташрифга келган дўстлар. 3. Қийин дақиқалар ҳам бўлади, ammo унга бўйин эгма — ёмон нарсадан юзингни ўгир, шунда кўнглинг баҳори сени қўллаб-қувватлайди. 4. Кимки оғир дамларда дўстини ташлаб кетса, ўзи ҳам кулфатга йўлиқади. 5. Китоблар хазинаси ҳаётнинг ўзига хос бадий кўзгусидир. 6. Мактаб китоб демакдир.

(Қўйиш лозим бўлган кириш сўз ва кириш бирикмалар: *аҳтимол, шубҳасиз, акс ҳолда, яхшиси, умуман олганда, энг аввало, албатта, тўғри, дарҳақиқат.*)

КИРИШ ГАПЛАР

1. 1. Мирзакаримбой ерга ўч одам эди. Ҳатто ер сотишни ҳаёлига келтирмаган одамларнинг ерларини — агар уларнинг ерлари ўз ерларига чегарадош бўлса, ўзиникига қўшиш учун ҳеч нимадан тоймас эди. 2. Бой ўз умрида кўпни кўрган, кўпни таниган, турли шаҳар ва турли одамлар билан муомала қилган, унинг қўлидан жуда кўп хизматкор, қарол, чоракор ўтган. Шунинг учун одамни тез англаб олар эди. Ўзининг бу хислатига чуқур ишонар; бу билан бошқаларга мақтанмаса ҳам (мақтанчоқликни ёмон кўрар эди у); баъзи вақт ичидан фахрланарди. Мана ҳозир унинг қаршисида муштипар жиянининг ўғли. У билан турли нарсалар ҳақида узоқ суҳбатлашди.

II. I. — Қандоқ бола чиқяпти ўзи. Камчилигини кўрсатсанг ҳам бир бало, чапақайига олиб, тўнни тескари кияди, бу қайсар! Э, нега ҳадеб чапақай деяверадидесам, бу қайсар дегани экан-да? Нечук биз қайсар бўлар эканмиз?

Бувим чойнакка чой дамлаб келди. Меня ухлади деб ўйлади. Ойимни олдига ўтқазиб, бемалол гап бошлади:

— Ҳамма бало, Анор қизим, дада йўқлигида. Дада бўлганда, йўлга солиб оларди буни. Мен сенга айтсам, ҳали ҳам бўлса ўша маслаҳат. (Ҳа, бўлди. Қачон ойим нолишга тушса, бувим пайдан фойдаланиб, шу гапни очарди.)

— Султонбой мўмин-қобил йигит, қолаверса, қўлида гулдай ҳунари бор...

Бувим айтаётган Султон амаки бизнинг узоқ қариндошимиз бўлади. Яқиндан бери бизникига икки-уч марта келди. («Лайка»ни ҳам ўша олиб келиб берган.)¹ Узи жуда баланд бўйли, қотма, лекин кучли киши. Ҳазилкашлиги ҳам бор. Эшикдан кираётганда бўйи дарозлигидан энгашиб:

— Пўшт, Стёпа амаки келяпти! — деб қўяди. (Чиндан, ўзи анави китобдаги Стёпа амакига жуда ўхшаб кетади-да, фақат милиционер эмас, холос.) Менга, Попукка ўзини жуда яқин олади. Эринмасдан биз билан соатларча гаплашиб ўтиради. Мен бунга ҳайрон қолардим, тўғриси, бу ёқарди менга. Чунки унинг ана шу қилиги дадамга ўхшаб кетарди. Дадам ўзи катта ўқитувчи бўлса ҳам, мендан ҳеч вақтини аямасди-да. Нимани сўрасам, сира эринмасдан, жеркинмасдан жавоб берарди. Бўш қолди дегунча менинг дафтарларимни ~~варақ~~ларди, ё бўлмаса мен билан шахмат ўйнарди, тўғриси, ўргатарди. (Ҳ. Н.)

ҚУШМА ГАП.

БОҒЛАНГАН ҚУШМА ГАПЛАРДА ТИНИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ ИШЛАТИЛИШИ.

Бириктирув боғловчили боғланган қўшма гаплар

Изоҳли диктант

1. **Ўзбек тили XI асрдан мустақил тил сифатида шаклланган ва XIV асрда умумхалқ ўзбек адабий тили вужудга келган.** 2. **Йўлдан машиналар тинмайин гиз-гиз ўтар ҳамда йўл бўйидаги лолақизғалдоқлар тебраниб турар эди. (X. T.)** 3. **Деҳқон ота келди-ю, боядан бери ҳаммани оғзига қаратиб ўтирган Носирнинг ҳам уни ўчди.** 4. **Қуёш табассум қилгандай чиқди-да, кўча ва уйлар нурга чўмди.** 5. **Шеърим қон бўлиб оқсин-да, мен уни қайта ичай. (Усмон Носир)** 6. **Дарёнинг кечув жойи бор экан-у, уни бу шаҳардаги икки йигитдан бошқа ҳеч ким билмас экан. (У. Ҳ.)** 7. **Ўзида шунақа чўр борлигига у энди биринчи марта чинакам ишонди ва оддий ҳавасни жуда масъулиятли бир мақсадга айлантира бошлади. (П. Қ.)** 8. **Эшик ғирч этиб очилди-да, рухсат сўраб Дарвешали кирди.** 9. **Кўнгил хазинасининг қулфи тилдир ва ул хазинанинг калиди сўздир. (Н.)** 10. **Очиқ турган катта деразадан цемент ҳовуз, унинг атрофидаги гулзор, бутун боғ кўринар ва юмшоққина кечки шабада эсиб турарди. (А. Қ.)**

Зидлов боғловчили қўшма гаплар

1. **Маҳкам саломлашиб ўтиб кетмоқчи бўлди, лекин Мирсаид тўхтатди. (П. Қ.)** 2. **Арслонқул қасрга югуриб кирди, аммо Дилдордан ном-нишон йўқ эди. (О.)** 3. **Вужудимиз ерникидир, лекин шарафли ишларимиз — элники.** 4. **Дўст орттириш ҳар ёшда ҳам зарур, аммо ёшликда бошланган дўстликнинг илдизи жуда чуқур ва мустаҳкам бўлади.** 5. **Одам тили билан ҳайвондан устун, аммо тилдан ножоиз фойдаланиш ҳайвондан баттарликдир. (Саъдий)** 6. **Азонга бориб бўрон шиддатидан тушди, бироқ енгил шамол ҳавода қум зарраларини учуриб юрибди. (Ҳ. Н.)** 7. **Ҳазрат Навоий халқ фаровонлигини ўйларди-ю, душманлар унга халақит беришарди. (А. Қайюмов)** 8. **Ҳадисларни билишлик яхши-ю, аммо унга амал қилмаслик гуноҳдир.** 9. **Мен ўзим-**

нинг кимлигимни сизга айтиб бердим, бироқ сиз ўзининг кимлигингизни менга айтиб бермадингиз.

Сайланма диктант

Зидлов боғловчили гапларни тавлаб кўчаринг.

1. Йигит кетмонни қўлга олиб, тоқларнинг тагини одам бўйи ковлаб чиқибди-ю, олтин топилмабди. 2. Шу дақиқада тоқчадаги шишалар полга тушиб чил-чил синди-ю, уй қўланса ҳидга тўлди. 3. Бирор ишни бошлаб юбориш осону, ишни охиригача етказиб, натижа ҳосил қилиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. 4. Емғир бетиним ёғар, лекин унинг томчилари чанг зарраларидек кўзга илинмас эди. 5. Дўстлар тўпланишди ва биз узоқ суҳбатлашдик. 6. Емғир ёғди-ю, шамол тўхтамади. (С. Аҳм.) 7. Қўнғироқ чалинди-ю, дарс бошланиб кетди. 8. Дарсга ҳамма келди-ю, Рустам келмади.

Айирув боғловчилари ёрдами билан боғланган кўшма гаплар

Таъкидий диктант

1. Дам қоронғилик қуюқлашиб борар, дам кўкдан ой мўраларди. (О.) 2. Гоҳ майин кўшиқ янграр, гоҳ кулги—қаҳқаҳа овози эшитиларди. 3. Баъзан юлдузлар чамани ёрқинроқ чақнар, баъзан осмон туман ичида қолгандек кўзга ташланарди. 4. Ҳамид дам бобосининг бағрига ёпишарди, дам бобо уни эркалаб кўярди. 5. Гоҳ кўз олдимизда кекса шаҳар ўтмиши гавдаланарди, гоҳ навқирон Самарқанд диққатимизни чулғаб оларди. 6. Ё хатлар бориб тегмасди, ё Содик бирор фалокатга учраган эди. 7. Гоҳ Нури севиниб ширин хаёлларга ботади, гоҳ бутун вужудини кўрқув босади. (О.) 8. Баъзан ой заррин кокилларини ер юзига ёйиб юборади, баъзан булут ой юзини тамоман қоплаб олади. (С. З.) 9. Нариги уйдан дам пианино овози эшитилар, дам қизларнинг шўх кулгуси жаранглар эди. (С. З.) 10. Кўзим эшикда доим, келарми менинг ойим ёки умрбод энди шу ер бўлдим, жойим? 11: Ё ҳозир бу бемаъни гапларнингизни бас қиласиз, ё мен бир умр юзингизга қарамайман. (О. Ё.) 12. Баъзан мен гапираман, баъзан у гапи-

ради. 13. Ё подшо бирор ерга чиқади, ёки элчи келиши кутилади. (О.)

Сайланма диктант

1. Воқеа-ҳодисалар галма-гал бўлишини ифодалайдиган боғланган қўшма гапларни аниқлаб, ёддан ёзинг.

1. Гоҳ супа четига экилган райҳон ҳиди димоққа урилар, гоҳ том орқасида ҳашаротларнинг бир қиёмда чириллаши эътиборни тортар эди. (П. Қ.) 2. Ботир гоҳ йўлга, гоҳ чиройли яшил деразалардан электр шуъалари сочилаётган биноларга қаради. (С. Назар). 3. Ё сиз келинг, ё мен борай. (С. Аҳм.) 4. Бу ишни ё сиз баъжаринг, ё мен бажарай. (С. А.) 5. Йўлчи меҳмонлар учун дам ясоғлиқ патнислар, дам чой, дам ... лаганлаган мантилар, дам косаларда шўрвалар ташиди. (О.) 6. Ботир билан Бўстон қувонганидан нима қиларини билмай гоҳ қарсак чалар, гоҳ яллага қўшилар эди. (С. Назар)

На инкор боғловчиси ёрдамида боғланган қўшма гаплар

1. На сен назар қилдинг ҳолимга бир бор, На мен айта олдим сенга бирор сўз. (А. О.) 2. На бирор уйнинг мўрисида тугун чиқади, на бирор дарахт кўринади. 3. Бу жандармларнинг на каттасига ишонч бор, на кичигига ишонч бор. (М. Ибр.) 4. На кундуз оромим бор, на уйқуда ҳаловат. (У.) 5. На сўрига жой қилинмаган, на ҳовли юзига сув сепилмаган. 6. Юрагимда унга нисбатан на бир учқун кўринди, на бир меҳр уйғонди.

Бўлса, эса тўлиқсиз феъллари ёрдамида боғланган қўшма гапларда вергулнинг ишлатилиши

Изоҳли диктант

1. Йўлчи чопиққа тушди, кун бўлса аёвсиз қизди-рарди. (О.) 2. Мересьев йиғларди, болалар эса бекиниб олган жойларидан чиқишга ботинолмасдилар. (Б. П.) 3. Арава тинмай ғижирларди, йўловчилар эса сўзсиз боришарди. (С. З.) 4. Баҳорда кесиб олинган тутлар яна янгидан барг чиқарган, бошқа дарахтларнинг яп-

роқлари бўлса баҳорги беғуборликни йўқотган. 5. Бор олдидаги баланд сўрида тўрқовоқларда беданалар сайрашар, сўрининг тагида эса бир неча киши гурунглашиб ўтиришарди. 6. Меҳнат ҳаёт чирогига ёғ қуяди, тафаккур эса уни ёритади. 7. Ота қуёш бўлса, она мунаввар ой. (Навоий) 8. Кўнгил ғурури ғофилликнинг остонасидир, ғофил эса ё эрта синади, ёхуд бевақт ҳалок бўлади. (Юсуф Хос Ҳожиб) 9. Сўзни ҳамиша сир сақлаш жоиз, сақланмаган сўз эса ўлимга ёндоштиради. (Юсуф Хос Ҳожиб) 10. Таъма қилиш оқибатида хорликлар келиб чиқади, қаноат қилган эса доимо азиз бўлади. (Навоий)

Назорат диктанти

Кун совуқ. Қуёш дам очилиб, кўнгилларни ёритиб юборади, дам ёпилади-да, тумшайиб олади. Дарахтлардан тўкилиб улгурмаган яроқлар ора-сира шарт-шарт узилади, салқин ҳавода бир-икки айланиб, кун изгиринида қатқалоқланган, энди эса сумалаклана бошлаган кўча лойига ғарибона ясланади.

Кун совуқ, лекин бозор қайнайди. Бу ерга туташган кўчаларнинг ҳаммасида одам дарёдай оқади. Баъзи бировлар совуқдан қотган кўлларининг кафтларини орвиларига тутадилар-да, «куҳ-куҳ» деб иситиб оладилар.

Жоменинг орқасида, унинг баланд фишт деворига тиқилиб Оташ дукчи ўтирибди. У дукни ғув-ғув айлантиради ва бир кўли билан кўзойнагини кўтариб туриб, дукни кўзларига яқин тутайди, синчиклаб қарайди, тағин уни силлиқлай бошлайди. Дук кутиб ўтирган серямкоқ жулдур паранжили ёш-қари хотинларга у бир-икки оғиз гапириб ҳам қўяди.

Оташ дукчи олтмишларга борган қовжириқ бир чол, лекин унинг оппоқ соқоли бор. (О.)

ЭРГАШГАН ҚУШМА ГАПЛАРДА ТИНИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ ИШЛАТИЛИШИ.

Эга эргаш гапли қўшма гап

1. Инсон ўзига ишонса, ўз виждонига эргашса, у ҳар ишни қилар, ҳар ҳақиқатга, ҳар тилакка эришар. (Фитрат) 2. Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидир. (Бобур) 3. Кимки илмни амалга эришиш воситасига

айлангирса, ўзини ҳам, халқни ҳам йулдан оздиради. (*Навоий*); 4. Қимдаки ақлдан бирон сатр бор, умрин бир лаҳзасин ўтказмас бекор. (*Умар Хайём*) 5. Шоир қайси тилда ёзса, у ўша халқ фарзанди бўлади. (*У. Ҳ.*) 6. Қим одобли бўлса, у ҳурматга сазовор бўлади. 7. Шуниси қувончлики, бу йил хўжалигимизда режани бажармаган бирорта ҳам оила қолмади.

Кесим эргаш гапли қўшма гап

1. Хулоса шуки, «Кеча ва кундуз», шубҳасиз, ўзбек романчилиги ривожига салмоқли ҳисса қўшган тарихий асардир. 2. Яхши хусусиятларимиз шундаки, ҳар замон жамиятнинг қитғини излаймиз, излашдан чарчамаймиз ва ўтириб қолмаймиз. (*А. Қод.*) 3. «Авлодлар до-вони» романини ўқиганда туғиладиган илк таассурот шуки, муаллиф ҳам, тарихчи олим ҳам изчил ёзувчи сифатида катта меҳнат қилган, ўтмишга ғоят масъулият билан ёндашган. 4. Тошкент шундай бир шаҳарки, ўзга юртдаги подшоликдан бундаги гадолик улўроқдир. (*З. Восифий*) 5. Айтмоқчи бўлган гапим шуки, сен шитхонга пухта тайёрланишинг керак. 6. Гап шундаки, ҳар қайси жойнинг ўзига яраша қонун-қондаси бор. 7. Содиқнинг хизмати шуки, у дўстини ёлғиз ташлаб кетмади.

Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап

Изоҳли диктант

1. Диний байрамлар ҳақида шуни айтмоқчимизки, эркин нишонлана бошлаган Рўза ва Қурбон ҳайитлари аҳоли ўртасида қадр-қиммат, меҳр-шафқат, мурувват, оқибат каби инсоний қадриятларни тиклашда муҳим ўрин тутди. 2. Хабаринг борки, ҳукмдор шоҳга қўн махфий нарсалар яхши маълумдир. (*Навоий*) 3. *Ўзбек* тилига оид луғатларни кўздан кечириш шуни кўрсатдики, яқин ўтмишда ўзбек тили чет тиллар, хусусан, Европа тилларидан олинган атамалар билан кўмиб юборилган. (*А. Ҳ.*) 4. Билиб қўйки, сени Ватан кутади. (*Ғ. Ғ.*)

Ижодий диктант

I. Қуйидаги содда гапларни тўлдирувчи эргаш гап билан кенгайтириб, қўшма гап ҳосил қилинг.

1. Сен биласан. 2. Мен ишонаман. 3. Биз эришамиз. 4. Оналар истайди.

II. Саволларга тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап билан жавоб беринг.

1. Кимни халқ ҳамиша қўллаб-қувватлайди?
2. Сен нимани яхши билишинг керак?
3. Сен нимага ишонасан?
4. Кимни ўзингга шерик қиласан?
5. Сиз нимага эришмоқчисиз?

Аниқловчи эргаш гапли қўшма гап

Таъкидий диктант

1. Шундай одамлар борки, улар ҳаётларини халқ хизматига бағишлайдилар, халқ бахтини ўз бахтлари деб биладилар. (П. Т.) 2. Кимнинг тили аччиқ бўлса, унинг суҳбатидан эл қочади. (Навоий) 3. Шундай одамлар борки, бошқанинг мулкига ҳасад қиладилар. (О.) 4. Мен сенга шундай нарсалар келтирайки, сен уни тушингга ҳам кўрмагансан. (О.) 5. Ҳозир шундай замон келдики, бахтни ҳам; молу давлатни ҳам — ҳаммасини меҳнат келтиради. (П. Т.) 6. Кенжа ботир илгари қайси йўл билан кирган бўлса, ана шу йўл билан дарвоҳ вабоннинг олдига чиқди. (Эртақдан) 7. Аскарлар қайси ўрмон орқали ўтган бўлсалар, болалар ҳам шу йўл билан кетавердилар. Ҳиротда шундай шоирлар борки, улар кўча ва бозорларда ўткинчиларни тўхтатиб, ўз ғазалларини ўқиб берадилар. (О.)

Ижодий диктант

Қуйидаги саволларга эргаш гапли қўшма гап билан жавоб беринг.

1. Сиз қандай даврда яшаяпсиз? 2. Қандай кишининг уйига одамлар хотиржам кирадилар? 3. Қандай одам ҳақида хабар келтирдинг? 4. Қандай одамни марду, майдон дейдилар?

Равиш эргаш гапли қўшма гаплар

Изоҳли диктант

1. Тўқай ҳам тугаб, йўлнинг икки ёқасидаги толлар, тераклар, тартибсиз қурилган уйлар, деворлар орасидан мевазор, узумзор боғлар кўринди. (Х. F.) 2. Сўз жон бўлиб, руҳ унинг қолипидир. (Н.) 3. Тоҳир аравадан юк тушираётиб, отнинг сағрисига қўли тегиб кетди. (П. Қ.) 4. Юрт тинч бўлиб, болаларимиз ана шу гўдаклар бошига соғ-омон келса бўлди. 5. Жийдаларнинг япроқлари тўкилиб, қирғоқдаги ўтлар, ҳатто Бўзсув бўйидаги қамишлар ҳам қуриб-қовжираб қолган. (О. Е.) 6. Эшик оҳиста очилиб, танчага солиш учун қўлида бир хокандоз чўғ билан ёш қиз кирди. 7. Боғлар аста-секин уйғониб, ерда кўкатлар кўринди. 8. Эшик қўнғироғи чалиниб, аёлнинг гапи бўлинди. (Т. Малик) 9. Ёзнинг кучи кетиб, ҳаво бир оз салқинлади. (О.) 10. Янгидан-янги мактаблар очилиб, илмга чанқоқ ёш ўсмирлар шод, озод ҳолда билим ола бошладилар. (О.) 11. Бўржар шовуллаб, сув бўтана бўлиб оқарди. (У. Х.) 12. Юлдузлар битта-битта сўниб, уфқ оқара бошлади. (И. Р.) 13. Қурси устига дастурхон ёзилиб, мева-чева тўла патнис қўйилди. (О.)

Ижодий диктант

Саволларга равиш эргаш гапли қўшма гаплар билан жавоб ёзинг.

1. Қай тарзда ёмғир томчилай бошлади? 2. Қачон ерда кўкатлар кўринди? 3. Қандай қилиб нафас енгиллашди?

Урин эргаш гапли қўшма гап

1. Қаерда шубҳа бошланса, у ерда дўстлик ҳам тугайди. 2. Қаерда интизом маҳкам бўлса, у ерда иш йиррик. (У.) 3. Зулм қаерда бўлса, уни ўша ерда ёндириш керак. (О.) 4. Шамол қаёққа эсса, майса ҳам ўша ёққа этилади. 5. Қўз қаерда бўлса, меҳр ҳам шу ерда бўлади. (О.) 6. Қаерга илм-маърифат нури кам тушса, ўша ерда жаҳолатпарастлик, маънавий тушкунлик ва хурофот кучаяди. («Газ.») 7. Қай юрт фарзандлари оқил ва

баркамол бўлса, ўша ерда ҳамиша тинчлик барқарор бўлади. 8. Катта кема қаёққа юрса, кичиги ҳам шу ёққа юради. («*Таф. гул.*»)

Ижодий диктант

Таркибда қаёққа, шу ёққа; қаерда, шу ерда сўзлари бўлган ўрин эргаш гапли қўшма гаплар тузинг.

Пайт эргаш гапли қўшма гап

Изоҳли диктант

I. 1. Ермат супа атрофига сувни қалин сепгач, улар супага ўтиришди. (О.) 2. Йўлчи қамалгач, уч-тўрт кундан кейин темир қафасга бир рус ҳам ўтқазилди. (О.) 3. Дугоналари ичкарига киргач, Зумрад сўради. 4. Зумрад уйга келганда, ойиси жун аралаштирилган лойдан тувоқ ясаб ўтирарди. (О.) 5. Алишер улуғ шоир билан кўришар экан, ҳаяжондан ранги оқариб кетди. (*Батъ*) 6. Мен имтиҳон топшириб чиққанимда, Шарифа ҳамон ўша жойда турар эди. (С. З.) 7. Нафас олган чоғимда, атир ҳиди бурқсир менинг азиз бошимда. (F. F.) 8. Собиржон радиони энди қўйган эдики, эшик тақиллаб қолди. (О. Е.) 9. Ҳирот хўрозлари кечанинг сукунатини иккинчи дақир бузганда, Дарвешали кўзларини уқалаб, ўз хонасига чиқди. (О.)

II. 1. Анҳор осмонини тўсиб турган мажнунтоллар орқада қолгач, яна осмон чарақлади. 2. Ишга кетай деб турганимда, Зафар қўлимга тоққайчи тутқазди. 3. Ботар пайтинг бўлгунча, қуёш, нурнинг кўпроқ соч. (*Ҳ. Ҳудойбердиева*) 4. Икромжон чинни кўтариб ўчоқ бошига кетаётганда, Жаннат уни тўхтатди. 5. Боғда Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романини мутолаа қиларканман, ногоҳ эсан сархуш шабада китоб саҳифаларини оҳиста варақлаб ўтди. (Ҳ. С.) 6. Отаси чиқиб кетгач, Раъно қўлида укаси билан ташқарига йўл солди. 7. Модомики, талантсиз ёвуз ниятда бир-бири билан тил топишар экан, талантлилар ҳам яхши ниятда бирлашмоғи керак. (Э. В.) 8. На кўкнинг фонари ўчмасдан, на юлдуз сайр этиб кўчмасдан, на уфқ ўрамай ёқут-зар, на булут силкитмай олтин пар, таъғини судраб кўнгилсиз пода ҳайдаб қирга кетарди.

майса-гилямларга етарди. (У.) 9. Атроф ёлгон билан тўлганда, қутла чин сўз айтган болани. (Хуршид Даврон).

Ижодий диктант

1 -гач, -гунча, -гандан бери, -гандан сўнг, -ганда, -ган эди, -ган экан қўшимчалари иштирокида пайт эргаш гапни қўшма гаплар тузинг.

Ухшатиш эргаш гапли қўшма гап

Таъкидий диктант

1. Бектемирга ҳаво ногоҳ фавқулудда ёқимли, роқатбахш, сокин туюлди, гўё уни дим иссиқ ўрадан тортиб олдилар. (О.) 2. Барглар шу қадар тиниқ эдики, гўё ҳозиргина ёмғир ёғиб ўтгандай. (С. З.) 3. Гавдани қарақатлантирувчи машқлар жисмоний кучни оширгандек, фикр юргизиш машқлари ҳам ақлий қобилиятни оширади. 4. Беда ораси жуда иссиқ, гўё қуёшнинг бутун олови беда ичига яширингандай. 5. Дунёга бир шодлик, бир руҳ ёради, гўё ўликлар тириларлар, ерлар силкинарлар, юлдузлар учарлар, дарахтлар шохларида титрагандек бўларлар (А. Қод.) 6. Одам қиёфа битта қоя айвонга ўрин солиб ётган Рузвон хола билан набирасининг тепаларида эди, гўё ҳозир ҳовлини босиб қолаётгандек, илиниб тургандек эди. (Ф. М.) 7. Узун кўйлак юрганда қийнагандек, узун нутқ ҳам ишни ялғари силжитмайди. («Таф. сул.») 8. Эрталабки шамоладарё бўйлаб шундай эдики, гўё тинч оқаётган сувнинг текис юзи бурилиб кетгандек бўлди. (О.) 9. Ёмғир дарахт губорини ювганидек, бадантарбия бадан губорини тозалайди.

Мақсад эргаш гапли қўшма гап

Изоҳли диктант

1. Одамлар яшасин деб, тинчликка имзо чекдик. (F. F.) 2. Ватан учун жангга бор деб, қурол бердинг қўлимга. (Ҳ. О.) 3. Чумоли ёз бўйи йиғар емақдан, токи қишда уйи бўлсин фаровон. 4. Махсининг чоки пишиқ бўлсин учун, мумли ёпишқоқ ипни ҳар қатимда

бармоқлари билан қир қир тортиб қўярди. (О.) 6. Билимим ортсин деб, қимматли китобларни мутолаа қилишдан чарчамайман. 7. Келажак биздан ғазабланмасин деб, таъмирга зўр беришимиз керак. 8. Ойимхон уйғонмасин учун, Холмурод оёқ учуда бориб ўз ўрнига ётди. (П. Т.) 9. Улғайганда менга мададкор бўлар деган умидда, сени ўстирган эдим. 10. Хушгапу хушчеҳра бўлгил, эй ахий, токи номинг дунёда бўлсин сахий. (Ф. Аттор)

Ижодий диктант

Қуйидаги содда гапларни кенгайтириб, мақсад эргаш гапли қўшма гап тузинг.

1. ... деб, ариқ лабига гул ва мевали кўчатлар экдик. 2. Ҳамид... деб, ... 3. Биз ўз билимларимизни кун сайин чуқурлаштириб бораемиз, токи ... 4. ... деб, токнинг эгатларини яхшилаб чопдик. 5. Ғўза сувни мириқиб ичсин учун, ...

Сабаб эргаш гапли қўшма гап

Изоҳли диктант

1. У томонларда амакимдан бошқа тегирмон чархи ясайдиган уста бўлмагани учун, бу молнинг нархи қиммат эди. (С. А.) 2. Алишернинг шеър ёзиши ҳокимни жуда қизиқтирди, чунки ҳокимнинг ўзи ҳам шоир бўлиб, Вафой тахаллуси билан шеър ёзарди. (Бать) 3. Танқид еган одам хурсанд бўлиши керак, чунки мевали дарахтга тош отилади. (А. Қ.) 4. Турғуннинг қулоғига бирдан чирсиллаб қамчи тегди, шунинг учун у ўзини таппа ерга ташлади. (О.) 5. Қўрқоқлик жуда зарарлидир, чунки у иродани фойдали ҳаракатлардан тўхтатиб қўяди. 6. Шеъринят, аввало, Руҳдир, шунинг учун ҳам шоирда соф ғўзалликка, муҳаббат ва ҳақиқатга сиғиниш эътиқоди шаклланган бўлиши шарт. 7. Унинг сўзи билан иши бир, чунки у саҳнада куйлаётганда ҳам, фронтда жанг қилаётганда ҳам халқнинг бахт-саодати-га хизмат қилади. 8. Лўттибозлик, сохтакорликлар дилга урар эди шекилли, у киши кўпроқ ёшларга, ҳали айниб улгурмаганларга умид кўзи билан қарарди. (А. О.)

Ижодий диктант

Қуйидаги саволларга сабаб эргаш гап тузиб жавоб беринг ва жавобингизни ёзинг.

1. Нима учун сен ҳунармандликни (ёки ..: илмини) юксак қадрлайсан? 2. Нега Орол ҳалокат ёқасига келиб қолди? 3. «Муסיқа тинглаб дам олиш — яхши ҳордиқ» гапида муסיқа сўзини нима сабабдан тўлдирувчи деб изоҳлайсиз?

Натижа эргаш гапли қўшма гап

Таъкидий диктант

1. Азимбой шундай зулм ўтказдики, натижада халқнинг сабр-косаси тўлди. (С. Аҳм.) 2. Мингбоши шундай бақриб бердики, натижада одамлар жим бўлиб қолдилар. (М. Исм.) 3. Саодатхон шеърни шундай чиройли ўқидики, Нодира сеҳрлангандек ундан кўз узелмай қолди. 4. Қўшиғингиз шундай ёқимли эдики, ҳатто боғдаги қушлар ҳам маҳлиё бўлиб қоларди. (Батъ), 5. Биз шундай кутубхона бино қилайликки, у бутун эл қошида манзур ва мўътабар бўлсин. (О.) 6. Хуросонда бир давр яратмоқ лозимки, ўзга халқлар ибрат ола билсинлар. (О.) 7. Навоий ўз муҳрини ёрлиқнинг шундай бир жойига босган эдики, ҳеч бир амир Навоий муҳридан настга муҳр босишга имкон тополмас эди. (О.) 8. Ҳаёт шундай серташвишки, баъзида ҳатто бош қашинга ҳам вақт топилмайди. 9. Бадийий ижодда баъзан шундай шеърлар дунёга келадики, улар давр ва замон шеърятининг ҳал қилувчи нафасини белгилашга хизмат қилади. 10. Чўлпон ва Фитратнинг ўзбек маданиятига, унинг шеъряти, драматургияси, насри, публицистикасига, тил ва санъат соҳасига қўшган ҳиссалари шунчалик катта ва муҳимки, улар бизнинг маданиятимиз тарихида фахрли ўрин эгаллайдилар. 11. Болалар шу қадар ишга берилиб кетган эдиларки, кунлар қандай ўтиб кетганини ҳам сезмай қолдилар. (Ф. М.) 12. Долалар шунча кўп очилган эдики, унинг акс нури билан осмон ҳам қип-қизил кўринарди.

Ижодий диктант

-ки боғловчиси ёрдамида яниқловчи, гўлдирувчи ва натижа
эргаш гапли қўшма гаплар тузинг.

Шарт эргаш гапли қўшма гап

Изоҳли диктант

1. Олим бўлсанг, олам сеники. (*Навоий*) 2. Меҳнат қилмасанг, роҳат йўқ. 3. Агар дарахт шохи ёз фаслида сарғайса, куз эрта келади. Кузда дарахт барглари бирдан тўкилиб кетса, қиш қаттиқ келади. 4. Одам қасд қилса, ҳар қандай мушкул ишнинг чораси топилади. (*С. З.*) 5. Шеър маънос кўнгилни нур бўлиб ёритмаса, илк учрашувдаёқ у билан ора очиқ. 6. Агар талабалар бебаҳо дурдона асарларни муттасил ўқиб борсалар, улардан буюк касб эгалари етишиб чиқади. 7. Агар чанг бўлмаганда эди, инсон минг йил умр кўрган бўларди. (*Абу Али ибн Сино*) 8. Менимча, машаққат чекиб меҳнат қилаётган кишиларга дурустроқ қаралса, улар ҳам ёруғ оламда роҳат қилиб яшай берардилар. (*Батъ*)

Ижодий диктант

I. Қуйидаги шарт эргаш гапларга бош гап топиб, қўшма гап ҳосил қилинг.

1. Миллий қадриятларимиз тикланса, ... 2. Синглим ҳунарни пухта эгалдаса, ... 3. Хом ашёни қайга ишлайдиган корхоналар қурилса, ...

II. Қуйидаги содда гапларни кенгайтириб, шарт эргаш гапли қўшма гаплар тузинг.

1. ... са, майда гаплик, ғийбат ва юракда кек сақлаш йўқолади. 2. ... санг, мен сени ҳурмат қиламан. 3. ... са, иншоми ўзинг мустақил ёза оласан.

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап

Изоҳли диктант

1. Мазлумнинг шикоят сўзлари ҳар қанча чўзилса ҳам, малол келмасдан эшит. (*Навоий*) 2. Қўкда оқ бу-

лут карвсилари ялқов сузса-да, қуёш ҳашамат билан чақнаб кўтарилди. (О.) 3. Туркий тил ўзини қанчалик ҳимоя этмасин, у тарих чорраҳаларида жуда кўп бошқа тиллар билан алоқада бўлди ва уларга таъсир ўтказди, уларнинг таъсиридан баҳра олди. («Газ».) 4. Гарчи ўзбек адибларининг аксарият қисмига ҳазрат Навоийнинг қабрини зиёрат қилиш ҳали nasib этмаган бўлса-да, Фафур Гуломнинг «Алишер Навоийнинг қабри устида» деган шеърини ўқиган киши хаёлан ўзини Ҳиротда юргандек, Навоий хоки-пойини зиёрат қилгандек ҳис этади. (М. Абдуллаев) 5. Самимий дўстликнинг таёғи аччиқ бўлса ҳам, натижаси жуда ширин бўлади. 6. Завод гузарнинг у бетида бўлса ҳам, осмонга эшилиб чиқаётган ўт тафти бетига гупиллаб урди. (М. Исм.) 7. Шофёрим ғилдирак ел чиқариб юборганини айтса ҳам, қулоқ солмай сўкавердим. (С. Аҳм.) 8. Ёмғир аралаш қор ёғиб турган бўлса ҳам, у негадир шошмас, хаёл билан банд эди. 9. Ҳозир Байрамхон басавлат ўрта яшар одам бўлса ҳам, Хонзода бегим уни йигит ўрнида кўради. (П. Қ.)

Сайланма диктант

Турли хилдаги эргаш гапли қўшма гаплар ичидан тўсиқсиз-эргаш гапли қўшма гапларни ажратиб, маъносига диққат қилиш ва уларни ёддан ёзинг.

1. Қим одобли бўлса, у ҳурматга сазовор бўлади. 2. Ўқитувчи ўқувчи қалбини яхши тушуниб олса, фикрни уқдириш осон кечади. 3. Қаерда меҳнат интизоми яхши йўлга қўйилган бўлса, у ерда ҳамма иш кўнгилдагидек боради. 4. Марказдан ўтиб келган ёвнинг йўли тўсилган бўлса ҳам, икки қанотдан ёриб кирган бошқа юзлаб отлиқлар Ҳумоюнга қараб ёпирилиб келмоқда эди. (П. Қ.) 5. Қадамингиз қутлуғ бўлса, мартабангиз улуғдир. (О.) 6. Алишерлар оиласи Темур авлодига хизмат қилиб келган юқори табақали амалдорлар уруғидан бўлса ҳам, уларнинг насл-насаби бу ердаги кўпчилик бекларникидан пастроқ эди. (Бать) 7. Бошингга қилич келса-да, тўғри гапир. (Мақол).

Темур пойтахтида

Бугун Самарқандда бозор куни. Ҳаво очиқ, мовий осмонда қуёш чарақлаб турган кезлари Самарқанд нақадар гўзал! Мовароуннаҳр ва Хуросонга бўлинган Темур давлати бу даврда катта-катта воқеалардан ларвага келди. Темур қурдирган баъзи бинолар нурай бошлади, бироқ кўркамликда ҳамон Самарқанднинг олдига тушадиган шаҳар йўқ эди.

Самарқандда қирқ йил муттасил ҳукмронлик қилган Улуғбек замонида талайгина янги бинолар қад кўтарди.

Аммо бобоси асосан мачит, мақбаралар қурдирган бўлса, Улуғбек фан саройлари қурдириш билан шуҳрат топди. У ҳарбий шон-шавкат кетидан қувмади. Ҳамма нарсадан кўпроқ уни математика ва астрономия қизиқтирарди. Бу фанлар соҳасида у беқиёс юксакликка кўтарилди, осмон сайёралари ҳаракатини шарҳлади ва астрономик жадвал яратиб, бутун жаҳонга донг таратди. Узи каби фанга содиқ дўстлари билан биргаликда осмон сайёраларини кузатадиган асбоблар яратди. Кишиларда илму маърифатга муҳаббат уйғотишга интилди. Қўл остидаги шаҳарларда мактаб ва мадрасалар солдирди.

Самарқанд ва бошқа шаҳарларда яна кўп бинолар: хонақо, карвонсарой, ҳаммом ва расталар қурилди. Бироқ Самарқанддан ташқарида, Кўҳақ тоғининг этагидаги Оби Раҳмат сойи ёқасига қурилган расадхона Улуғбек фаолиятининг асл маъносини ифода этди ва у қурдирган иншоотларга тож бўлди. Уч қават қилиб кўтарилган юксак бино ичида юлдузлар баландлигини ўлчайдиган асосий асбоб жойлашганди. Расадхона деворларида ер куррасининг тузилиши, ундаги тоғлар, денгиз ва океанлар, осмон сатҳи, юлдузлар ва сайёралар тасвири акс эттирилганди. Бунда фан ҳукмронлик қиларди. Расадхона яқинида хушманзара боғлар барпо этилди. Улардан бирига султон «Чил стун» деб аталган ажойиб қаср тиклади. Яна бир боғда тахт ўрнатилган хона шаклида улкан бино қад кўтарди. Бениҳоят катта яхлит харсангдан ясалган тахт тоши узоқдан

келтирилди. Хитой чиннисидан ишланган мухташам кўшк боғни безатган меъморлар ижодининг нафис маҳсули бўлди. Улуғбек ўз саройида илму маърифатга чинакам берилган ҳар бир кимсани қабул қилаверарди.

Улуғбекнинг илмий фаолияти унинг шуҳратини дунёга ёйди, унинг ҳалок бўлишига ҳам ана шу юксак илмий фаолияти сабаб бўлди. (*Бать*)

Қушлар тили

1. Саҳро шамоли қумларни учуриб келар ва кўнгилини ғаш қиларди. Туялар тинмай бўкиришади. Болаларини эмизаман, аллалайман деб аёлларнинг жон-ҳоли қолмади. Эркаклар чарчаганларини билдирмасдилар: қум кўз очиргани қўймас, юзларга келиб урилар, тишлар орасида ғижирларди. 2. Аёллар ва болаларга алоҳида ҳужра берилди. Булар ҳашаматли, фаровон ҳаётга одатланиб қолган кишилар экани, фавқулодда вазиятгина уларни бу машаққатли сафарга мажбур этгани сезгир Шарафиддинга аён эди, булар қувғинга учраган кишилар эканини у тушуниб турарди. 3. Улуғ олим янглишмаган эди; бу Хуросондан қувғин қилинган амалдорлар оиласи бўлиб, Темурнинг ўғли Шоҳруҳ Султон ўлиmidан сўнг бошланган ўзаро урушлар туфайли ваганни тарк этган эдилар. Улар Ироққа боришарди. 4. Кечаси шамол босилди, йўл азобидан ҳориган кишилар қаттиқ уйқуга кетишди. 5. Бироқ оқара бошлаган осмонда юлдузлар сўниши билан, бир неча бола ташқарига чиқди-да, дарвишлар яшайдиган бинонинг табаррук эшиклари олдига югуриб келди. Улар қўрқа-писаничкарига мўралашди ва ичкаридан овоз эшитилиши билан ура қочашди. 6. ... Китоб нобуд бўлди. Бола кўзини юмиб, китобнинг турли ерларидан бутун-бутун саҳифаларни ёд такрорлай бошлади. Лабларига табасум югурди: китоб йўқолгани йўқ, унинг қалбига жо бўлиб қолди: Алишер тирик экан, унинг хотирида яшайди.

Алишер қувонч ва ҳаяжон билан ўрнидан турди. Боядан бери болани кузатиб турган Шарафиддин меҳр билан унинг бошига қўлини қўйди-да:

— Илмингни камол топтир, илм зеб-зийнатинг бўлсин, зероки илм — инсоннинг йўлчи юлдузидир, — деди. (*Бать*)

Амир Темур

Муҳаммад Тарағай Баҳодир ўғли Амир Темур ёшлик чоғидан мард, довурак, ғурурли, ўткир зеҳн ва ақлу идрок эгаси бўлиб ўсди. Турли дунёвий илмларни, ҳарбий санъатни эгаллади. Қуръони Қаримни ёд олди, ҳадис илмини ўрганди. Иймон-этиқодли, ҳалол-покинсон бўлиб етишди.

У ёшлигидан бошлаб ўз олдига она юртини муғул босқинчиларидан озод қилиш мақсадини қўйди, ер юзида буюк салтанат соҳиби сифатида эл ва элатларнинг бошини қовуштирди. Мамлакат қудратини ҳар соҳада юксакликка кўтариб, дунёга машҳур қилди.

Амир Темур давлати қурилиши, ҳарбий санъати кўп асрлар давомида шарқу ғарб давлатларига ўрнак ва андоза бўлди. Унинг замонида маданият, илму фан, меъморчилик, тасвирий санъат, мусиқа, шеърят беқиёс ривож топди, халқимизнинг кўп анъаналари такомилга етди. Амир Темурнинг маданият ва дин аҳллариغا кўрсатган чексиз меҳр-муруввати айниқса ибратлидир.

Кўҳна тарих саҳифалари буюк бобомизнинг миллат ва эл-улус манфаати бобида чеккан мислсиз заҳмат ҳамда кўрсатган шижоатларига гувоҳлик беради.

Инсоф-иймон туйғуси, диёнат мезони Амир Темур ҳаётининг мазмунини ташкил этади. Оламнинг қарийб ярмига ҳукмронлик қилган жаҳонгир бўлса-да, у куч-қудрат зўрлик, зўравонликда эмас, аксинча адолатда эканини теран англади.

Пойтахтимизда бунёд этилган улуғ бобокалонимиз ҳайкалида теран рамз бор — гўёки жаҳонгир тулпорнинг жиловини тортиб турибди, қиличсиз қўлини олдинга чўзиб, жаҳон халқларига омонлик тиламоқда, «Куч — адолатдадир» демоқда.

Донишманд аждодимизнинг мазкур сўзларини муҳташам ёдгорлик пойига зарҳал ҳарфлар билан битиб қўйилди. Замонлар тажрибасидан ўтган бу бебаҳо ҳикматнинг қалбимизда доимо акс-садо бериб туришини орзу қиламиз. (И. Каримов)

Назорат диктанти

Абу Райҳон Беруний

Урта асрларнинг — Шарқ Уйғониш даврининг — буюк олими Абу Райҳон Беруний ўз замонасидаги ҳам

ма фанларни, айниқса, физика, математика, геометрия, биология, астрономия, минералогия каби фанларни пухта эгаллайди. Бу фанлар тараққиётига шундай ҳисса қўшдики, унинг номи жаҳон фанининг буюк сиймолари қаторидан мустаҳкам ўрин олди.

Беруний 973 йил 4 сентябрда Хоразмнинг қадимий пойтахти Кат шаҳрида туғилди. У ёшлигиданоқ илм-фанга қизиқди. Уша вақтда Хоразмда фаннинг турли соҳаларида шуҳрат қозонган кўплаб олимлар яшаган. Беруний шулар таъсирида ўқиб, таълим олган. У шоир, адабиётшунос, тилшунос ҳам бўлиб етишди. У она тилидан ташқари араб, форс, юнон, қадимги яҳудий тилларини эгаллади, кейинчалик Ҳиндистонда санскрит тилини ўрганди.

Абу Райҳон Беруний илм-фаннинг ниҳоятда кўп соҳалари билан шуғулланди. Академик И. Ю. Крачковский сўзи билан айтганда, бу олим қизиққан соҳаларни санаб чиқишдан кўра қизиқмаган соҳаларни санаб чиқиш осонроқ. Беруний яратган илмий асарлар 152 китобдан иборат. Унинг «Геодезия», «Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Минерология» каби ўнлаб асарлари бутун дунёга машҳурдир. Беруний илм доирасининг кенглиги ва фикрларининг чуқурлиги билан кишиларни ҳайратда қолдирадиган табиатшунос ва забардаст файласуфдир. Беруний 1048 йил 11 декабрда Ғазнада вафот этди.

Абу Райҳон Беруний номини абадийлаштириш мақсадида Ўзбекистонда фан ва техника соҳасидаги энг яхши ютуқларни тақдирлаш учун Беруний номидаги республика мукофоти таъсис этилди.

Улуғлар даврасида

Ҳадемай баҳор тугаб, ёзнинг иссиқ кунлари етиб келди. Одатимизга биноан, Нодирхон махсум билан кечқурун чойхонага чиқдик. Чойхонанинг ўртасидан каттагина анҳор ўтган. Бу ер ҳар доим озода ва гавжум бўларди. Биз ўтирадиган холироқ жойдаги каравот деярли бўш турарди.

Уша кунни фавқулодда қолга дуч келдик! бизнинг каравотимизда икки киши ўтирган экан. Яқинлашиб борсак, Олимхон ака билан Чўлпон. Нодирхон махсумни кўриб, ҳар икковлари ҳам ўринларидан туриб қаршиладилар. Мен Чўлпон билан яқинда Олимхон ака-

нинг уйида танишган бўлсам, Нодирхон махсум Қодирийнинг уйида танишган эди. Бир пиёла чой ичар-ичмас Олимхон ака тўсатдан шоир Камийнинг: «Уним йўқ, буним йўқ; уйимда уним йўқ; ишимда унум йўқ, айтишга уним йўқ», — деган туюғини ўқиб, Нодирхон махсумга кўз ташлади. Чўлпон Камий ижоди билан таниш бўлса-да, таржимаи ҳолидан беҳабар экан. Нодирхон махсум Камий ҳақида шундай маълумот берди: «Каримбек Шарифбек ўғли Камий Тошкентда туғилиб ўсган. У Бароқхон мадрасасида таҳсил кўрган, лекин ниҳоятда камбағал эди. Шоир бутун умрини шу мадрасада ўтказди. Вафотидан олдин бир ой бетоб ётди. Мен кунора кўнгил сўраб, кўмаклашиб турдим. Шоирнинг шеърларини одамлар билар эканлар, ўзини кўп ҳурмат қилар эканлар. Чунки дафи маросимида қатнашиш учун келганлар кўп бўлди».

Шу куни Чўлпон Навоий ва Фузулийнинг ғазалларидан ёддан ўқиди. Нодирхон махсум улардаги тушуниш қийин бўлган барча сўзларни шарҳлаб турди.

Ранг ва туйғу

Қадимий шаҳарларимизда замонавийлик билан ўтмиш анъаналари ёнма-ён яшаб келмоқда. Оддий гишга ҳам, сөполда ҳам, ёдгорлик тошида ҳам қадимги улкан маданият илдизлари сақланган.

Халқ йиллар, асрлар оша санъат даражасига кўтарилган ўз ҳунарини асраб-авайлаб келаётгани қувончли ҳолдир. Хўш, тасвирий санъатимизнинг сарчашмаси, халқ амалий санъати Бухорода қай аҳволда? Бухорликлар бадиний безакли миллий кийим-бошлар тикиш борасида катта тажриба тўплаганлар. Шаҳар дўконлари пештахталарида, қалъа деворлари пойидаги расталарда қўли гул инсонлар яратган кўплаб буюмларни учратасиз. Ҳиндистон, Хитойда тўқилган ялтироқ газламалардан тикилган либосларни аёллар асло четлаб ўтолмайдилар. Моҳирлик билан тикилган дўппиларни арзон-гаров харид қилишингиз мумкин.

Халқ амалий санъати намуналарини томоша қилгандан сўнг истеъдодли rassom Баҳодир Жалолов асарларини кўздан кечирдик. Унинг расмлари, портретлари, манзаралари сохталик ва зўрма-зўракиликдан йироқ. Айниқса, ранглар мутаносиблиги эътиборингизни ўзига тортади. Мусаввир, айниқса, 1980 йилги асарларидан

эътиборан «ранглар жиловн»ни қўлга ола билган. «Дарахт ҳақида дoston» номли расмда сояларнинг ғоят нафис шарпаси ва табиатнинг турфа ранглари ўзини кўз кўз қилиб турибди.

Музаффар Абдуллаевнинг асарларини томоша қилар эканмиз, ҳар хил асарлардаги ранглар бир-бирини боийтишига, томошабинда кайфият уйғотишига ишонч ҳосил қиласиз. Бундай мусаввирлар ранг-тасвир бора-сида эришган ютуқлари туфайли бутун Бухоро ажойиб мўйқалам соҳибларининг юртига айланган. Бу ютуқлар янада мустаҳкамланади, деган умиддамиз.

Алишер Навоий

Алишер Навоий ўзбек адабиёти тарихида янги саҳифа яратган улур санъаткор, жаҳон адабиётининг буюк сиймоларидан биридир. Навоий яратган улкан адабий мерос кейинги асрлар ўзбек адабиёти ва санъати тараққиётига кучли таъсир кўрсатди. У 1441 йилнинг 9 февралда Хуросоннинг маданий ва сиёсий маркази — Ҳирот шаҳрида туғилди. Алишер болалигида ноқ тийраклиги, ўткир зеҳни, шеър ўқиш ва ёдлашга қобилиятлилиги билан кўпчиликнинг диққат-эътиборини ўзига жалб қилди. Алишер 10—12 ёшларданоқ илк шеърлари билан шоир ва олимларни ҳайратга солди. Алишер Навоий зуллисонайн (икки тилда ижод қилувчи) шоир бўлиб етишди: ўзбек тилидаги шеърларини «Навоий», форс-тожик тилидаги шеърларини «Фоний» тахаллуси билан ижод қилди. Буюк давлат арбоби сифатида Алишер Навоий мамлакат ободончилиги ва халқ фаровонлиги учун кураш олиб борди: халқ зиммасидаги солиқларни чеклашга ҳаракат қилди, мактаб-мадрасалар, ариқ ва каналлар, шифохоналар, кутубхоналар қурдирди, илм ва санъат аҳлларига раҳнамолик қилди, подшо ва шаҳзодаларни адолатга даъват этди. 1476 йилда вазирлик вазифасидан истеъфо бергач, Алишер Навоий энди ижодий ишга берилиб, ўзининг ўлмас асарларини яратди. 1483—1485 йилларда беш дostonни ўз ичига олган «Хамса» асарини яратди.

1490—1500 йиллар орасида 50 минг мисрани ўз ичига олган тўрт девондан ташкил топган «Хазойин-ул маоний» девонини, қирққа яқин адабий, илмий ва тарихий асарларини яратди. Ҳозирги кунда Алишер

Навойнинг ўзбек тилида 20 жилдлик, рус тилида 15 жилдлик асарлари ва «Навой қомуси» нашр қилинмоқда. Улуғ мутаффакир ва олим Алишер Навоий 1501 йилнинг 3 январида Ҳирот шаҳрида вафот этди. !

Ишончли йўл

Бундан бир неча йил аввал биз, бир гуруҳ талабалар, халқ оғзаки ижодини ўрганиш мақсадида Чортоқ шаҳрида бўлган эдик. Ушанда бизни бир нарса ҳайратга солган эди. Қайси хонадонга кирмайлик, деярли барчасида чолғу асбобларидан бири борлигига гувоҳ бўлардик. Чунки хотин-қизлар тез-тез бирор ерга йиғилиб, китобхонлик, ашулахонлик қилиб туришар экан. Уларнинг халқ оғзаки ижодини яхши билишлари бизга жуда қўл келганди. Ушанда неча-неча қадимий қўшиқларни ёзиб олгандик. Ашулани ҳам биров айтиб, бошқалар шунчалик томошабин бўлиб ўтиришмас эди. Ҳамма биргаликда жўр овоз бўлиб куйлар, куйлаганда ҳам юқоридан, таъсирчан қилиб куйларди.

Мана, орадан йиллар ўтиб, фольклор ансамбллари кўпайди. Уларга жиддий эътибор бериладиган бўлди. Кўплари эл оғзига тушиб, тингловчилар меҳрини қозонди. Шулардан бири «Гавҳар» ансамбли, 1969 йилда Ойхон Ёқубова раҳбарлигида Гафур Ғулом номидаги маданият уйи қошида тузилган. Ансамблнинг репертуаридан қирқдан ортиқ ранг-баранг чиқишлар ўрин олган.

Ўтган йилларда халқ оғзаки ижоди гўё қаровсиз гулзорга ўхшаб қолди. Ранг-баранг гулларнинг кўпи сўлиди, айримлари қуриди. Не-не «Ёр-ёр»лару, не-не «Алла»лар айтилмай, эсдан чиқиб кетди. Шунинг учун ҳам ансамбль бадиий раҳбари Ойхон Ёқубованинг мана бу сўзларига дилингиздан қўшиласиз: «Мен санъаткор сифатида кўнгилга яқин ва содда лапарлар, терма, катта ашулаларни айтилмай қолиб кетаётганига жуда ачинардим. Юрагимдаги дард менга тинчлик бермади, шу сабабли ансамбль тузишга ҳаракат қилдим».

Абу Али ибн Сино

Жаҳон маданиятига катта ҳисса қўшган буюк қомусий олим, файласуф, табиатшунос, математик, мусиқашунос, филолог, шоир Европада Авиценна номи билан машҳур Абу Али ибн Сино 980 йилда Бухоро шаҳрига

яқин Афшона қишлоғида туғилди. 986 йилда ота-онаси билан Бухорога кўчиб келди. Ибн Сино истеъдодли, веҳни ўткир бўлгани учун ўз даврида маълум бўлган фанларни чуқур эгаллай бошлади. 10—15 ёшларида математика, мантиқ, фалсафа илмлари билан шуғуллана бошлади. У Арасту, Гиппократ, Пифагор каби қадимги юнон олимларининг, Урта Осиё олимларидан ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий яратган бой илмий меросни зўр қизиқиш билан ўрганди. 16—17 ёшларида ёқ машҳур табиб-ҳаким сифатида танилди. 999 йилда Бухоро Қорахонийлар томонидан босиб олинди. 1000 йилда Ибн Сино Бухородан чиқиб кетди ва маданият марказларидан ҳисобланган Хоразмга келди. У ерда ўша даврнинг машҳур олимларини бирлаштирган ўз замонасининг академиясига қабул қилинди. Аммо буюк олим Маҳмуд Ғазнавий каби ўта мутаассиб султонлар таъқибни остида яшашга мажбур бўлди. Урганч, Нишопур, Ҳамадон, Рай, Исфаҳон каби Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарларида дарбадарликда яшади.

Ибн Сино муттасил илмий иш билан шуғулланди. У 280 дан ортиқ илмий асар яратди, ундан фақат 160 га яқини бизгача етиб келди. Олимни, айниқса, «Тиб қонунлари» асари машҳур қилди. Ибн Сино 1037 йил 18 июнда Исфаҳон шаҳрида вафот этди.

1980 йилда бутун инсоният ЮНЕСКОнинг қарорига биноан, Абу Али ибн Синонинг 1000 йиллигини кенг нишонлади.

**БОҒЛОВЧИСИЗ ҚУШМА ГАПЛАРДА ТИНИШ
БЕЛГИЛАРИНИНГ ИШЛАТИЛИШИ
БОҒЛОВЧИСИЗ ҚУШМА ГАПЛАРДА
ВЕРГУЛНИНГ ИШЛАТИЛИШИ**

Изоҳли диктант

1. Бола савод чиқаришда ҳижога қарамай ўқийди, сен унинг зеру забарга эътибор беришини кузат. 2. Билмагани сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим. 3. Эҳсон экинзорида уруф сочишни одат қил, шунда биттасининг ўрнига Тангри етти юзтасини берад. (Н.) 4. Отам уйдагилар билан ҳар доимгидек кулиб гаплашардилар, меъеридан ортиқ аччиқланганларини, бировга қўпол гапирганларини эслай олмайман. (У. Ик-

ромов). 5. Бир сўз билан душман дўстга айланмас, бир сўз билан дўст душманга айланур. (Э. Самандар) 6. Лайлат-ул қадр — йил кечалари ичра энг қадрлиси, Наврўз йил кунларининг энг яхшисидир. (М. Кенжабоев)

Таъкидий диктант

1. Дўстларим, ақлда гап кўп, биз юқорида таъкидлаганимиздек, зийраклик ақлнинг меваси ҳисобланади. (М. Усмонов) 2. Ола эккан оз олар, роса эккан саз олар. 3. Иш иштаҳа очар, дангаса ишдан қочар. 4. Дарё сувини баҳор тоширар, одам қадрини меҳнат оширар. 5. Яхшиликка ҳар ким ҳам яхшилик қила олади, ёмонликка яхшиликни фақат чин инсонгина қила олади. (Мақоллар) 6. Амударё серсув, балиқ жуда сероб бўларди. 7. Дарё қаттиқ тўлқинлана бошлади, балиқчилар овни тўхтатишди. 8. Зовур суви умуман қуриган, балиқлар кўлмакларда жон сақлашарди. (Р. Бекниёз)

Куз

Бўстон қишлоғига оғир-вазмин қадамлар билан куз кириб келди. Чор-атроф япроқларнинг мунгли шивир-шивирига тўлди. Қишлоқни ҳалқадай ўриб оқаётган анҳор бирдан тиниқлашди. Телба тўлқинлар энди жиловланиб, ювош тортиб қолди.

Одамлар қиличини кўтариб келаётган қишдан чўчигандай, шоша-пиша ҳаракатга тушдилар. Қимдир чорбоғидан ўтин арралади, кимдир қўшнисининг том сувоғига ҳашарга чиқди.

Ҳамма ягона бир ташвиш — куз ташвиши билан, туриб, куз ташвиши билан ётадиган бўлди.

Фақат битта ҳовлида — қишлоқ чеккасидаги шундоққина анҳор ёқасида жойлашган ҳовлида сукунат ҳукм сураб, фақат бир киши ўз ташвиши билан эди.

Алимардон ўз овозидан ўзи чўчиб уйғониб кетди. Анчагача қаерда ётганини билолмай, кўзларини катта-катта очганча шифтга тикилиб қолди. Аъзойи бадани ўт бўлиб ёнар, пешонасини муздай тер босган, бир тутам сочи тер аралаш қошларига ёнишиб қолган эди. (У. Ҳ.)

Эркин диктант

Ҳикматларнинг маъносини насрий шакл билан орзақи баён қилинг ва қўшма гап турларини аниқлаб, боғловчисиз қўшма гапларни (3, 7, 8) ёзинг.

1. Билимсизлик билан ишга киришсанг,
Фойдаси бўлмайди қанча тиришсанг.
(Асадий Тусий)
2. Сўзлар эрса сендан каттароқ бир оз,
Яхшироқ билсанг-да, қилма эътироз.
(Саъдий Шерозий)
3. Гулфурушга хушдир бўстону гулзор,
Ўтинфуруш кўнглин хушлар тиканзор.
(Хусрав Деҳлавий)
4. Ким агар дўстлар билан якдил бўлур,
Барча мақсуди анинг ҳосил бўлур.
(Фаридиддин Аттор)
5. Ерқин юлдузли бўлмоқ сен-менинг қўлимизда,
Емонлик истамасанг, юлдузимиз ёруғдир.
(Носир Хисрав)
6. Офтоб қанчалик бўлса ҳам равшан,
Бир парча булут ҳам беркитар баъзан.
(Абдулмажид Санойӣ)
7. Ҳар сабрнинг охири зафар,
Ҳар аччиқнинг кетидан шакар.
(Жалолиддин Румий)
8. Ешликда биз шогирд, ўзгалар устод,
Сўнгра устод бўлиб, дилни этдик шод.
(Умар Хайём)

Ижодий диктант

Боғловчи ёки боғловчи вазифасидаги сўзларни тушириб қолдириб, боғланган қўшма гапни боғловчисиз қўшма гапга айлантиринг, зарур ўринларга вергул қўйинг.

(Боғланган қўшма гаплардан 4—5 таси ҳосил қилинади, топшириқ бажарилгач, гапларнинг оҳангига риоя қилиб ўқитилади.)

**Боғловчисиз қўшма гапларда нуқтали вергулнинг
ишлатилиши**

Изоҳли диктант

1. Интизомли бўл; ҳар бир нарсанинг ўз ери ва ҳар бир ишнинг ўз вақти бўлсин. 2. Атроф оппоқ қор билан қопланган; болаларнинг хандон кулгуси, қий-чуви қулоққа чалинади. 3. Осма боғча жуда ҳам чиройли; ҳамма вақт кўм-кўк; дарахтларни тарашиб; ҳар хил ҳайвонларнинг суратини қилиб қўйишган. (У. Ҳ.) 4. Осмон кўм-кўк; қалдирғочлар ўз севинчларини жиловлолмай бир-бирлари билан қувлашмачоқ ўйнар эдилар. 5. Дарахтлар оппоқ гуллаган; ариқларда сувлар шарқираб оқар эди. 6. Тўқайзор жим-жит; қирғовул қанотининг патиллагани эшитилиб турибди. 7. Кунора қишлоқ болалари ана шу чуқурчанинг ёнига келиб, идишларини чаноққа тўлдириб кетаверардилар; балиқ дегани ёғиш эди.

Таъкидий диктант

1. Саидмурод ёш, ҳали тажрибасиз овчи; қирғовул ҳар учганда унинг юрагини алғов-далғов қилиб, бутун баданига титроқ солиб кетарди. (Р. Бекниёз) 2. Ой булутлар қўйнига кирди; денгиз устида туман пайдо бўлди. 3. Бировга озор беришдан ўзингни сақла; сен томонингдан одамлар бежавотир бўлсинлар. (А. Н.) 4. Ҳамма дарахтларнинг барглари кўм-кўк; тоза: гуллар чаман-чаман бўлиб очилган. (Чўлпон) 5. Паға-паға майин қор осмондан қўйилиб туради; шамолнинг секин, бўғиқ гувиллаши эшитилади. (С. Зуннунова) 6. Атрофда қайнаб турган ҳаёт, гўзал дунё, жилвагар табиат унинг тасаввурини, идрокини ҳайратга солди, ўзига мафтун этди; Усмон Носир ҳаёт талаби, замон тақозоси билан кечаю кундуз чарчамай, толмай меҳнат қилди. (У.)

Назорат диктанти

Мирзо Улуғбек Муҳаммад Тарағай
(1394—1449)

Буюк ўзбек олими ва давлат арбоби Улуғбек ҳукмдор бўлиши билан бирга Ўрта Осиё халқлари илм-фани

ва маданиятини Урта аср шароитида дунё фанининг олдинги сафига олиб чиққан олимлардан биридир.

Улуғбекнинг болалиги бобоси — давлат арбоби, саркарда Темурнинг ҳарбий юришлари даврида ўтди. Темур уни кўпинча бу юришларга ўзи билан олиб кетарди, бу эса Улуғбекнинг кейинчалик тадбирли ҳукмдор бўлиб етишишида катта ҳисса бўлиб қўшилди. Улуғбек 15 ёшида маркази Самарқанд шаҳри бўлган Мовароуннаҳрга ҳукмдор бўлди.

Улуғбекни ўша даврнинг зукко ва билимдон мураббийлари тарбиялаб, хат-саводини чиқардилар, лекин у кўп вақтини сарой кутубхонасида ўтказарди. Улуғбек араб ва форс тилларини мукаммал билган, шеърятни севган, тарих билан шуғулланган, бироқ унинг асосий сътибори астрономия — осмон илми машғулотларига қаратиларди. У Самарқандга ўз даврининг машҳур олимларини жалб қилди ва уларнинг кўмагида Самарқандда расадхона (обсерватория) қурдирди. У ўша даврнинг йирик олимларидан бўлган Қозизода Румий, Ҳиёсиддин Жамшид Коший, Али Қушчилар билан ҳамкорликда ўз расадхонасида тинимсиз ишлаб, «Улуғбек вижи» («Зижи жадиди Қўрагоний» — «Янги астрономия жадваллари») ни яратди. Улуғбек бу асари билан бугун дунёга астроном олим сифатида танилиб, унда 1019 юлдузнинг вазиятлари жадвали берилган.

Улуғбек ташкил этган бой кутубхонада турли фанларга оид 15000 дан ортиқ китоб бўлган. Самарқандда у ташкил этган мадраса (1420 йил) расадхона билан биргаликда ўша даврнинг академияси эди.

Улуғбекнинг илғор қарашлари, илмий шижоатлари феодаал реакциясининг мудҳиш фитналари натижасида поймол этилди.

Улуғбекнинг буюк мероси кўп мамлакатлар, айниқса, Ватанимиз олимлари томонидан ардоқлаб ўрганилмоқда. Улуғбек ҳақида кўплаб асарлар яратилган.

Боғловчисиз қўшма гапларда икки нуқтанинг ишлатилиши

Изоҳли диктант

1. Одам ўз тақдирини ўзи яратади: бахт ғойибдан эмас, меҳнатдан келади. 2. Ҳа, ўқни икки кетма-кет бўшатсам ҳам тегмади: Ғилай ўланзор ичида сакраб-сакраб, шундоққина олдинда боряпти. (Р. Бекмиев)

3. Худди ўйлаганимдай бўлди: Гилайжон коптокдай сакраб қамишзордан сўқмоққа чиқди. 4. Хўжалар элатига етиб келганимизда, тонг ёришиб қолди: мўрилардан буралиб чиқаётган тутунни тутун ранг булутлардан ажратадиган бўлдик. 5. Ҳозир ишчи меҳнатининг хусусияти ҳам ўзгармоқда: бу меҳнат тобора кўпроқ ақлий мазмун касб этмоқда. 6. Ҳар қалай ўзимни айблай олмайман: менда ҳеч қандай гуноҳ йўқ; мен сизни ўз вақтида огоҳлантирганман. (А. Дюма) 7. Жийдазор тагидан оқаётган сувнинг шўх, шарқироқ товуши бирпасда ўчай деб қолди: сувнинг ярми пахта даласини суғориш учун ўқариққа жилдираб оқа бошлади. (О.) 8. Ҳаво айниб турибди: каттароқ бўрон бўладиганга ўхшайди. (А. Қ.) 9. Лекин иккита шартим бор: қўлинг да тўрттадан саккизта йўлбарсни етаклаб келасан: (Эртакдан) 10. Хаёлимга қизиқ бир фикр келди: бизнинг ўз буюк намояндаларимиз сари юрганимиз — бу келажакимиз сари борганимиз! (О. Матжон) 11. Адабиёт илми худди ёнғоққа ўхшайди: сирги қаттиқ, лекин ичидаги мағзи ширин. (А. Қ.)

Боғловчисиз қўшма гапларда тирунинг ишлатилиши

Изоҳли диктант

1. Қуёш кўринмасди — осмонни қўнғир булутлар қоплаб олганди. 2. Кўк чойнинг хислатини кўринг энди — иккинчи чойнакдаёқ жонланиб қолдик. (Р. Бекниёз) 3. Биз илми, техникани қандай даражага кўтардик, олам сирларини ўрганишга қандай ҳисса қўшдик — келажак биздан шуни сўрайди. (Ас. М.) 4. Халқ насибасининг посбони битта — у ҳам бўлса ўзидир. (Ю. Жумаев.) 5. Жисмимиз йўқолур — ўчмас номимиз. (Ҳ. О.) 6. Уриларди димоққа бир ис — қулоқ солсам, куйларди ялпиз. (Х. Даврон). 7. Кундузи иссиқ — кечаси совуқ. 8. Тун ўтди — тонг отди. (П. Т.)

Мақоллар:

1. Нур ёғди — дур ёғди. 2. Олам тинч — сен тинч. 3. Вақтинг кетди — бахтинг кетди. 4. Яхши отга бир қамчи — ёмон отга минг қамчи. 5. Ит аразлайди — эгаси билмайди. 6. Ота рози — худо рози. 7. Ўзи юзсиз — сўзи тузсиз. 8. Ўзинг яхши — олам яхши, ўзинг ёмон — олам ёмон. 9. Ақлинг пеш — ишинг беш, ақлинг кеч — ишинг ҳеч. 10. Ер тўқ — сен тўқ. 11. Мо-

линг семиз — давлатинг эгиз. 12. Дарё чучук — ариқ чучук, дарё аччиқ — ариқ аччиқ.

Назорат диктанти

Кампирлар сим қоқди

— Туринг, Назирбуви! Тўхтабувиникига чиқамиз!

Назирбуви сандалнинг четида деразадан тушиб турган эрта баҳор офтобига шўрвада пишган олмадеж юзини товлаб, тўйган қўзичоқдай ухлаб ётар эди; бу товуш қулоғига кириб, худди пашша қўригандай, бир лунжини қимирлатди, кўзини очмоқчи бўлган эди, фақат биттаси очилди.

— А? Нима? — деди.

— Тўхтабувиникига чиқамиз. Раис келибди!

— Раис?

Назирбуви дарров ўрнидан турди, дока рўмолини қайта боғлаб, Шаҳодатбуви билан бирга чиқиб кетишди.

Тўхтабувининг уйида Розиябуви, Ортиқжонлар ўтирар, раис буларга урушнинг бориши тўғрисида сўзлар эди... Розиябуви ўзидан-ўзи гап бошлади:

— Қурт тутишда бизнинг қўлимиздан келадиган иш кўп. Айтсангиз-айтмасангиз ўшанақа ишларга қарашиш биздан лозим. Мен яна бир нарсани ўйлаб қолдим: беш киши эканмиз, бешовимиз бир қути уруғ олсак нанки эплаб боқолмасак?

— Қурт ишида кўзимиз пишган, қайта яхшироқ боқамиз, оғир ишлари бўлса, бизга қарашадиган ёш-яланг топилади, — дейишди бошқалар.

Бу ишга Тўхтабувини бошлиқ қилиб қўйишди. Шу кун ик кечаси ётар маҳалда Тўхтабувини ваҳима босди: булар-ку ҳаммаси ваъда берди, сайлади, эртага бири «белим оғрийди», бири. «ўғлимдан хат келмаяпти, юрагимга қил сигмайди» деб уйига кириб ётиб олса, нима бўлади?

Тўхтабуви югурганича Назирбувиникига чиқди. Кампирлар яна уйма-уй бир-бирлариникига чиқишиб, бир қути эмас, тўрт қути уруғ тутишга қарор қилдилар.

— Оналар, биринчи теримни олган кунларинг битта семиз қўй сизларники, мен марказдан сўрадим, ҳали ҳеч қайси хўжаликнинг қурти нишона бергани йўқ! — деди раис. (А. Қ.)

Нур

Урмонга қоронғулик туша бошлади. Қоронғу тушган сари ўрмон киши кўзига даҳшатли кўринади: дарахтлар мумдай қорайиб сирли шивирлайди. Бир-бирига тутшиб кетган қалин дарахтлар тепасидан юлдузлар мўралайди, ой ола-чалпоқ нур ташлайди.

Қоронғуда йўлдан адашиб ўрмонда қолиб кетгудек бўлсам, ёввойи ҳайвонлар ҳид билиб, гўшт кетди қилишади.

Қоронғулик қуюқлашар, атрофимни борган сари сокинлик қопларди. Бу сокинликка ҳамон сойнинг шовуллаши ҳамоҳанг, барглар сокинлик қулогига аста шивирлайдилар... Қадамимни тезлатдим. Бир пайт орқамдан шарпа эшитилди. Шох-шаббаларнинг шитирлашидир, десам, ўхшамайди — биров югургандек келяпти. Шарпа пишқирди ҳам. Орқамга қарадим-у, қотиб қолдим. Қаршимда бир жуфт ўт югуриб келарди. Бўри! Нима қилай? Карахт бўлиб қолдим. «Қочиш керак», — миямга чақмоқдек урилди шу фикр. Жон-жаҳд билан қоча бошладим. Жуда тез югурганимдан нафасим оғзимга тиқилар, оёқларим баъзан чалишиб-чалишиб кетарди. Юз қадамни бир қадам қилиб югуриб келаётган бўри тобора яқинлашар, менинг қадамим борган сари орқага кетарди.

Улдим. Лекин чиқмаган жондан умид. Бўри етиб келгач, таппа ўтирдим. Бўри шиддат билан анча югуриб ўтиб кетди. Мен энди қоча олмас эдим; юрагим коптокдек бўлиб томоғимга тиқилиб қолган эди. Зотан, қочиш энди бефойда. У ўзини тўхтатиб мен томон аста силжиб кела бошлади. Энди бу ёқдаги умримнинг ҳар дақиқаси нондек арзанда эди. Менинг юрагим қинидан чиққудай талпинар, у эса тилини осилтириб мени таъқиб қилиб келарди. Урмон бирдек сокин, яқингинамдаги сойнинг босинқи шовуллаши менга энди далда бермоқда, юрагимнинг така-пукалигига сув пуркамоқда. Япроқлар сирли шивирлайдилар. Қаршимда бир жуфт ўт яллиғланади: лов этиб ёниб мени куйдириб ташламоқчи бўлади гўё.

Йиртқич ириллаб менга яқинлашди. Мен ўзимда битмас-туганмас жасорат сезиб, ўлимга тик қарадим; шартта томоғига ёпишиб бўға бошладим.

У ириллар, мени тагига босишга уринарди, мен ҳам бўш келмаётибман. Дақиқа тезлигида чўнғагимдан ба-

тареймни олдим, чироқни ёққунимча бўлмайд шиддат билан менга ташланди ва ҳимоя учун кўтарган қўлимни ғарчча тишлади. Аламинга чидай олмай, бўкириб чироқни ёқиб юбордим. Батарейя нури орамизни ёриб ташлади; у увиллаб ўзини орқага отди. Нур эса уни қувиб борар, йиртқич увиллаб қочарди. (А. Самад.)

КУЧИРМА ГАПЛАРДА ТИНИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ ИШЛАТИЛИШИ.

МУАЛЛИФ ГАПИДАН КЕЙИН КЕЛГАН КУЧИРМА ГАПЛАР

Изоҳли диктант

1. Уқувчиларнинг шоирлар билан бўлган учрашувда берган саволлари шундай эди: «Ҳурматли шоир, Сиз Гётенинг «Фауст»ини, Сергей Есениннинг асарларини, яна кўп шоирларнинг китобларини ўзбек тилига таржима қилгансиз, энди қачон бизга Алишер Навоий шеърларини таржима қилиб берасиз?» 2. Афанди шундай деганди: «Қофияси билан ишим йўқ, тўғри гапни айтаман». 3. Навбат кккинчи фариштага келганда у айтибди: «Авлоддан авлодларга мерос қоладиган асосий бойлик — Тил. Она тили бор экан, Ватан бор. Халқнинг умр ўлчовини тили белгилайди. Дунёдаги бой гўваллик ва сеҳрли она алласини эшитмоқлик бахти тил бағрида, мақсадимни англагандирсан? Мен ўғлингни тилига хиёнат қилмасликка, қўшиқ, эртақ, дostonлар айтиб; мана шу она тилимиз учун жонини ҳам аямасликка ўргатаман. (Ривоятдан) 4. Туркий адабиётнинг улкан вакилларидан бири Чингиз Айтматов айтиди: «Улуғбек — ўтмиш тарихимиз, табаррук заминда ишғол қилган ўрнимизни оқловчи сиймодир. Улуғбек — бизга дунё тўғрисида ҳукм юритишга ҳуқуқ бергани каби, бошқа халқларнинг ҳам биз ҳақимизда ҳукм юритишига ҳуқуқ берадиган алам ва изтиробларимиз тимеолидир. Улуғбек тажрибаси бутун инсоният тажрибасини ўз ичига олган дейиш мумкин». 5. Абу Наср Форобий ёзади: «Ақлли деб шундай кишига айтамызки, унда ўткир зеҳн-идрок бўлиши билан бирга, у фазилатли ҳам бўлсин. Бундай киши ўзининг ақл-идрокини яхши ишларни амалга оширишга, ёмон ишлардан ўзини сақлашга ва тортишга қаратган бўлмоғи

лозим. Шундай одамнигина ақлли ва тўғри фикр юритувчи деб аташ мумкин». 6. Шарқ донишмандларидан бири инсонга қарата демишки: «Сен ҳамма нарсани унутишинг мумкин, Ёлғиз бир нарсани — нечун дунёга келгансен, шунни унутмасанг бас. Ўзингни арзон солмагайсен, илло, баҳойинг баланд!»

МУАЛЛИФ ГАПИДАН ОЛДИН КЕЛГАН КЎЧИРМА ГАПЛАР

Изоҳли диктант

1. «Табиат билан тил топиш, шунда ҳеч вақт камбағаллашмайсан. Сени одамларнинг фикр-мулоҳазалари эмас, табиат бадавлат қилади», — дейди юнон файласуфларидан бири. 2. «Кимнинг миясида иллат бўлса, унинг сўзида боғланиш йўқ. Мия соғлом бўлса; гап-сўз ҳам ёқимли ва хатосиз бўлади», — дейди Алишер Навоий. 3. «Хуросон ва Мовароуннаҳр тарихида, — дейди олим Иззат Султонов, — «Темур ва темурийлар даври» деб аталмиш палла Навоийнинг таҳсин ва ғурурини уйғотар эди, чунки бу давр «турк улуси» зодагонларининг ҳокимият бошига келиши ҳамда миллий маданият ва адабиётнинг тараққиёти даври ҳам бўлди. Бу давр тарихи мутафаккир шоирнинг бунёдга келишига замин ҳозирлаган эди». 4. «Хон — туркларнинг энг катта бошлиқлари. Афросиёбнинг болалари ҳам хон деб юритилган. Афросиёб хоқондир», — дейилади «Девону луғотит турк»да. 5. «Нодон — эшак, балки эшакдан ҳам баттар. Эшакка нимани юкласанг кўтараси: қаёққа ҳайдасанг, ўша ёққа боради, унда ақл-фаросат даъвоси йўқ, бермасанг оч, берсанг тўқ. Бу бир бечорадур — юк ташувчи. Нодон — юқоридаги сифатлардан холи, зоти билим либосидан маҳрум. Нодоннинг иши такаббурлик, кеккайиш, хаёлида юз хил беҳуда ташвиш. ... Нодонга ҳар гапни айтманг, «у сўз ташувчидир», — дейди Алишер Навоий «Ҳайратул аброр» дostonида. Сўз ташувчилик айни вақтда товламачилик ва лакмаликдир.

Жаҳонгирнинг ободончилик ишлари

Ўрта Осиё тарихининг билимдони, таниқли шарқшунос олим, академик В. В. Бартольд: «Темур гўё Самарқанддан узоқ бўлган жойларда улкан суғориш иш-

лари олиб борди», — деган тарихий жиҳатдан ғоят қимматли фикрни айтган эди.

Бир йил мобайнида, — деб ёзади Шарофиддин Али Яздий, — Бағдод шаҳрини тиклаш ҳақида буйруқ берилди; токи шаҳар яна ўз қиёфасини олсин, унда ҳунармандчилик ривожлансин, теварак-атрофда деҳқончилик ўссин, савдо-сотик ва маданий ҳаёт кенг тармоқ ёйсин, ислом билими илгаригидай ёйилсин: Бу вазифа амирзода Абу Бакрга топширилди.

Темур муҳандислар, меъморлар ва қурувчилар томонидан тасдиқланган аниқ режа-лойиҳа асосида Боилкон қўрғони — шаҳрини ҳам тиклади, пишиқ гиштан кўпгина турар-жой бинолари, бозор, майдон; ҳаммомлар қурдирди, боғ; хиёбон барпо этди. Аракс дарёсидан канал қаздириб; шаҳарга сув келтирди».

Бу ва бошқа тарихий маълумот ҳамда далиллар Темур «ўзидан вайрона ва кулдан бошқа ҳеч нарса қолдирмади», «Темурланг ва Чингизхон бир тарзда иш кўрди» ва ҳоказо деб ҳисобловчи айрим буржуа тарихчиларининг даъволари бир ёқлама эканлигини кўрсатади.

МУАЛЛИФ ГАПИНИНГ КҶЧИРМА ГАП ОРАСИДА КЕЛИШИ

Изоҳли диктант

1. «Кулдор учун энг даҳшатли нарса, — дейди таъниқли ёзувчи Чингиз Айтматов, — қулларнинг исёни. Ҳар бир қул сиймосида исёнкорлик руҳи яширинган. Ёлғиз манқуртгина бундан мустасно, исён кўтариш, бўйин товлаш унга бутунлай ёт».

«Пойтахтимизда улуғ олим бор; — дейишибди эл сотқинлари босқинчилар подшоҳига. — Уни бутун мамлакат аҳли ҳурмат қилади, фикрлари қанчадан-қанча одамлар учун қондадай гап. Агар у қўлга олинса, мақсадга тез эришилади». Олим зудлик билан топтирилибди ва унга подшоҳ асосий ниятини билдирибди... «Йўқ, — дебди олим, — мен Ватаним, халқим эркинга хиёнат қилолмайман...» Уни ҳибсга олибдилар, анча қийноқлардан кейин яна шоҳ ҳузурига келтирибдилар. Тақлифларга барибир кўнмагач, охири кўпчилик иштирокида олимни ўтда ёқишга ҳукм бўлибди. Золим ҳукмдор аввал унинг уйига олов қўйдиртирибди. Кейин кўз ўнгида оиласи ва болаларини шу алангада куйдир-

тирибди. Навбат олимга келганда унга дебди: «Ҳозир ўзинг ҳам кулга айланасан. Хўш, ниманг қолди бу дунёда?» «Сен жоҳил ва кучсизсан, — дебди олов сари одимлай бошлаган олим. — Мени ҳеч нарсадан маҳрум эта олганинг йўқ. Ҳаммаси ўзим билан бирга!» Бу — Навоий айтган «Илм ўрганмоқ — эътиқодни мустаҳкамлаш учундир» сўзларининг энг ибратли далили ва исботидир.

II. 1. «Ўзбекистон диёрига қадам қўяр эканман, — дейди Туркиядан келган ўқитувчилар номидан сўзга чиққан Махир Атаман, — асл томиримиз, динимиз; дилимиз; тилимиз бир бўлган ўзбек халқининг янада юксакларга кўтарилиши йўлида қўлимиздан келганча ҳисса қўшиш насиб этганидан ғоят мамнунмиз!» 2. «Гарчи ишнинг қандай яқунланиши тақдир пардаси ортида яширин бўлса ҳам, — дейди Амир Темур Курагон ўз ўғитларида, — ақли расо ва ҳушёр кишилардан кенгашу тадбир истаб фикрларини билмоқ лозимдир». 3. «Абдулла Қаҳҳор жилоларга бой қудратли истеъдодини бутунлай халққа бағишлаган; — дейди таниқли адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов. Унинг асарлари халқимизнинг янада юксак, янада гўзал бўлиши учун, ҳамма жойда инсонийликнинг, тафаккурнинг, покиза туйғуларнинг тантанаси учун хизмат қилади. Шунинг учун ҳам халқ Абдулла Қаҳҳорга қалб тўридан жой берган». 4. «Хато қилмоқ одамга хос хусусиятдир, — деб ёзади Навоий. — Хатони англаб огоҳ тортган саодат эгасидир. Ўз хатосини эътироф этган одам хатодан халос бўлади. Қимки хатосини бўйнига олмай, беҳуда далил келтириб алжирай берса, гуноҳи янада ортади». 5. «Бундан ўн икки аср муқаддам яшаган буюк бобомиз имом ат-Термизийнинг ҳақиқий байналмилал олим бўлганлиги (унинг устозлари орасида нафақат термизлик, балки хурсонлик, ироқлик, ҳижозлик ва нишопурлик олимларни ҳам учратиш мумкин, шунингдек, шогирдлари орасида ҳам турли халқлар ва миллатлар вакилларини кўрамиз), — дейди таржимон олим У. Уватов, — барча инсонлар, хусусан, жамиятимиз аҳли учун турли миллат вакилларини илм-фан йўлида, эзгуликлар йўлида ҳамжиҳат ва яқдил бўлишларига ёрқин ва намунали бир мисолдир».

Изоҳли диктант

1. ТошДУ талабалари бир учрашувда Абдулла Қаҳҳордан ёш шоир Абдулла Орипов ҳақида фикр сўраб қолишди. Абдулла ака: «Бу боланинг энг яхши томони шундаки, ўзи билмаган, ақли етмаган нарсани ёзмайди», — деб жавоб берган эди. 2. Абдулла Қаҳҳор китобхонлар билан учрашувлардан бирида: «Ёзувчи ўзи ҳис қилмаган нарса тўғрисида ёзса, бунини ўқиган ўқувчи ҳам ҳеч нарсани ҳис қилмайди. Ҳис қилинмасдан ёзилган нарса қоғоздан қилинган гулга ўхшайди», — деб ёш ижодкорларни илҳом билан ижод қилишга даъват этган эди. 3. Севикли шонримиз Эркин Воҳидов истеъдодли адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққуловнинг «Занжирбанд шер қошида» китобига юксак баҳо бериб: «Ҳар бир нарсага ёшликдан кўникма ҳосил қилиш керак бўлганидек, Навоий ижодини ўрганишга ҳам қанча эрта бел боғланса, шунча маъқул. Ёшликдаги соатларнинг ишини кексаликнинг йиллари ҳам бажаролмайди», — деган эди. «Алишер Навоийни англаш ва ҳис қилиш ўзбек халқининг тарихини, маданиятини, қалби эҳтиёжларини, ўзлигини англаш ва ҳис этиш демакдир», — деб ёш китобхонларни мазкур асарни ўқиб, маъзини чақишга чақиради. 4. Ижтимоий арбоб, ҳарбий саркарда, олим ва табиб Алихонтўра Соғуний (1885—1976): «Онги очилмаган, билимсиз миллат ўз душманлари олдида кушхонага ҳайдаладиган бир тўп ҳайвондан ҳеч қандай айирмаси йўқдур. Инсоннинг ўзига энг яқин ҳалокатли душмани онгсизлик, билимсизликдир», деган эди. У яна: «Дунёда яшаган ҳар бир кишининг энг азиз, қизғаниб сақлайдиган беш нарсаси бордир, булар: жони, дини, моли, оиласи, она Ватанидир», — деган эди. 5. Мендан кўпинча: «Ватанга энди қайтсангиз бўлмайдими?» — деб сўрашади. Бу савол чет элларда яшаётган барча ўзбекларга берилса керак. Мен ҳам бу ҳақда кўп ўйлайман. (*Ҳусан Аҳмад ўғли*)

Бебаҳо васият

Амир Темур ўлими олдидан авлодларга шундай васият қилган экан: «... Худонинг марҳамати билан мукамал тартиб-қоидалар ўрнатдимки, энди Эрон ва Туронда ҳеч ким ўз яқинига ёмонлик қилмайди, бадавлатлар фақирларни эзмайдилар. Мен шундан таскин топаманки, подшолик давримда кучлиларнинг ожизларга озор беришларига йўл қўймадим... Халқлар осойишталиги боғрасида қарам фуқаролардан хабардор бўлиб туринглар, қатъиятли ва мардонавор бўлинглар. Улкан давлатни мендай узоқ йиллар давомида бошқариш учун қўлларингдаги шамширни шараф ва номус билан маҳкам тутинглар. Мен Эрон ва Турон ерларини душманлардан ва ғаламислардан покладим. Агар сизлар менинг васиятларимга амал қилсаларингиз ва барча ишларингизда адолатга, шафқатга кўра иш тутсаларингиз, тожу тахт қўлларингизда узоқ вақт сақланади. Агарда ўзаро низоларга йўл қўйсаларингиз, душманлар тўполон ва тартибсизликларни бошлайдиларки, уларни жиловлашнинг иложи қолмайди. Сизлар бир жон, бир тан бўлсаларингиз, ҳеч ким менинг сўнги васиятларимни бажаришларингизга монелик қила олмайди».

Ажаб! Буюк соҳибқирон гўё олти аср нарида туриб, бизнинг бугунги ҳаётимизни тасаввур қилгандек, бошимизга тушадиган кулфатларни сезгандек башорат қилган экан. Вақти келиб марказлашган, мустақил, қудратли Турон сунъий равишда бир неча бўлақларга бўлиниб кетишини, «Ҳақиқат — сиҳат-саломатлик, ҳақиқат — тартиб, ҳақиқат — адолат» ялови остида бирлашиб, Ватанни ёвлардан халос этган, асраб-авайлаган ўзбеклар, қозоқлар, тожиклар, қорақалпоқлар, уйғурлар, туркманлар ва қирғизлар ўртасида ўзаро низолар чиқишини, ер, юрт талашиб, яшаб ўтган даҳоларни талашиб бир-бирларининг қонини тўкишгача ҳам бориб етишларини билгандек, хавотирга тушган экан. Биз бугунги кунда улуғ бобокалонимизнинг васиятини ҳар лаҳзада, ҳар қадамда ёдга олмоқдамиз. *(Амириддин Бердимуродов)*

Жангчининг ҳикояси

«Биз доим ҳушёр турардик. Камдан-кам ечиниб ухлардик, ухлаганда ҳам шинель ва этик билан ухлардик, чунки тез-тез тревога бўлиб турарди. Кунлардан бир кун мен окопда хизмат вазифамни ўтаб турганимда — 1942 йилнинг 25 ноябрь куни — фронт Сиёсий бошқармаси бошлигининг ўринбосари полковник Андреев мени чақириб, жанговар топшириқ берди.

Полкимиз жангчилари доимо жанговар топшириқни зудлик билан бажарар эди. Генерал Белов қисми Ярцево остонасида қуршовда қолган пайтда улар учун қурол-аслаҳа, озиқ-овқат ортилган автоколоннани қўриқлаб, кузатиб борганимиз асло эсимдан чиқмайди

1943 йилнинг май ойида мени 2-Киев ўзиюрар артиллерия мактабига ўқишга юборишди, мактабни аъло баҳолар билан тамомлаб, кичик лейтенант унвонини олдим. Шундан сўнг мени ҳаракатдаги армияга юборишди.

Ана шу кундан Болтиқ бўйида гитлерчиларга қарши қизғин жанг олиб бораётган 9-ўзиюрар артиллерия полкида рота командири бўлиб хизмат қила бошладим. Болтиқ бўйида душман гуруҳини тамомила тор-мор қилиб ғалаба кунигача жанг қилдим».

Жангчи Абдумалик Ҳақимов бошидан кечирган воқеаларни ҳикоя қилар экан, кўзига бир неча марта ёш олди.

Ҳақимов ғалабадан сўнг туғилган жонажон шаҳри Бухорога келиб, турли ташкилотларда хизмат қилди. 1971 йилдан Бухоро вилояти матлубот жамиятида раис ўринбосари лавозимида ишламоқда.

Тинч қурилиш йилларидаги фидокорона хизматлари учун Абдумалик Ҳақимов икки марта «Ҳурмат белгиси» ордени ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий Қенгаши Президиумининг «Фахрий ёрлиғи» билан мукофотланди. (*Адҳам Раҳмат.*)

Жангга кузатиш

Ҳамма отланиб, сафарга шай бўлгач, Эрназарҳожини ота тўртала фарзанди минган аргумоқларнинг жиловидан икки қўли билан тутганча хитоб қилди:

— Жигарпораларим! Агар душман ўқи орқангиздан тегса, оталик қадрим, онангизнинг оқ сути сизларга ҳаром бўлсин. Илло олингу, асло олдирмангиз, ўлган ша-

қид, ўлдиргон ғозий!!! — Қария жиловларни қўйиб юбориб, титроқ қўлларини кўтарган ҳолда Жалолиддин ва сафга тизилган аскарларга нусрат тилаб дуо ўқиди. Чор атрофда: «Офарин!», «Ал қасос!», «Оллоҳ паноҳида ас-расин шунқорларимизни!», «Одамхўр мурдаларга ўлим!», «Султонимиз Жалолиддин Мангуберди олий ҳазратларига зафарлар ёр, пирлар мададкор бўлсун!» — деган садолар янгради. Ботир жангчилар минган ва яхши ҳордиқ чиқарган, тўйиб озикланган тулпорлар бир-бири билан баҳслашгандай эгалари қўлларидаги тизгинларини юлқиб, шитоб билан олға ўқдай учмоққа чоғланарди. Айниқса, Жалолиддиннинг мардона оқ жийрони бошқа отларга йўл бергиси келмагандай бошини енгил ўйнатар, тинмай типирчиларди. Одамлар тўпи жонланишда давом этар эди. Ўзининг қалб дардини яширолмаган ҳамда анчадан бери шу ерда ҳозир бўлган кайвони кампир ҳам Эрназархожи отадан кейин, олдинга чиқиб мунис оналарга хос меҳрибонлик билан бирга амирона бир тарзда дуо қилди:

— Азиз жигаргўша фарзандларимизнинг йўли беҳатар, ҳамиша оқ, мунаввар бўлсун! — деди-да, ҳаяжоничра бир хурмача сутни уларнинг йўлига сепиб юборди...

Бу пайт карнай ва ноғораларнинг лашкарни сафарга чорловчи наъралари янгради... (Ҳ. Зайниддин)

Амир Темур — буюк давлат арбоби

Феодал аристократияси ёки оддий меҳнаткаш халқ орасидан кучли шахслар етишиб чиқиши XIV асрнинг тарихий зарурияти эди. Маълумки, зарурият тасодифият орқали намоён бўлади.

Темурнинг Урта Осиёда, Мовароуннаҳрнинг ҳозирги Қашқадарё вилояти Шаҳрисабз туманидаги Хўжайлғор қишлоғида, барлос беги Тарағай онласида дунёга келиши соф тасодифият, албатта. Лекин бундай шахснинг юзага келиши — даврнинг, замоннинг тақозоси. Чигатоё улусининг азоб, майда феодал бекларнинг ваҳшиёна эзиши, мурул хонлари, Олтин Урда бекларининг Мовароуннаҳрдаги тўхтовенз босқинчилик юришлари, азобланган, хонавайрон бўлган, 150 йил давомида чет эл ҳукмронлигидан тинкаси қуринган мамлакатнинг, халқнинг, мустақилликка эришиш талаби эди. Бу тарихий зарурият Темурда, унинг лашкарбошларида равшан кў-

ринди. Темур давлат арбоби сифатида маълум даражада бу эҳтиёжни ўзида акс эттирди, яъни Мовароуннаҳрда мустақил, марказий бирлашган давлат тузди, мамлакат эҳтиёжларига жавоб берди. Мулкдор синфлар — йирик заминдорлар, савдогарлар, карвонсарой эгалари ҳамда маълум маънода ва маълум даражада умуман, аҳоли талабларига пешвоз чиқиб, мамлакатнинг кўп жойларида қурилишлар қилдирди, камида 120 йил давомида нисбий оқоимчилик ўрнатди. Бу, шубҳасиз, мамлакатда иқтисод, маданият, фан, адабиёт ва санъатнинг ўсишида муҳим омил бўлди. Темурнинг Урта Осиё тарихидаги хизмати, бизнингча, ана шулардан иборатдир.

Мовароуннаҳр ва Хурёсон тарихининг кейинги даврларида Шоҳруҳ, Улугбек, Мирза Абу Саид, Султон Аҳмад, Ҳусайн Бойқаро, айниқса, Ҳиндистонда Бобур ва Акбаршоҳлар Урта Осиёда Темур даврида қарор топган иқтисод ва маданиятни ривожлантириш билан боғлиқ энг яхши анъаналарни давом эттирдилар.

Қурилиш ҳамда маданиятнинг қадрига етган Темурни Урта Осиё халқлари ҳурмат қиладилар, унинг Самарқанддаги мақбарасини авайлаб асраб келмоқдалар. (И. Мўминов)

Кошғарий ҳикматлари

...Халқда фитна кўпайса, ақл озаяди ва тўғри йўлни тополмай қолади. Беҳуда сўзлар кўпайиб кетса, оғиз қуриб, жағ қақшайди.

... Бошим омон бўлса, денгиздан сув ичаман. (Бу мақол мақсадга эришиш учун узун умр орзу қилувчиларга нисбатан қўлланади.)

... Кишини ўзингга кулиб қараган ҳолда кўрсанг, яъни сенга биров кулиб боқса, сен унинг юзига куйдирадиган иссиқ кул сочма, сен ҳам кулиб боқ, яъни яхшиликка яхшилик қил.

... Одамлар яқинларини, биродарларини ҳурмат қилмайдилар. Молу дунёга аҳамият бериб, сўнгакни бошқадан қизғонган ит каби, ўз биродарига ёмон кўз билан қарайдилар.

... Ишга шошиб киришма, унинг кириш жойига диққат қил, эҳтиёт бўл, шошилиб чақмоқ чақиб чироқ ёндирмоқчи бўлган кишининг шошишидан чироқ ўчади.

... Сени катта ёшли одам чақирса, унга чопиб бор,

Очлик йилларида халқнинг қаерга боришини кузат, у қаерга борса, сен ҳам ўшал ерга бор. Халқингга келган дар қандай мусибатларда уларга мос бўл.

... Билагон одамларнинг сўз, насиҳатларидан фойдалан, чунки яхши сўз дилга жойлашади.

... Уғлим, ўғит ол, билимсизликни итар,
Талқон бўлса агар, у шиннига ботар.

... Ботир жангда, доно мажлисда синалади.

Таъкидий диктант

Садоқатли дўстлар

Тошбақа оҳуга деди, — Қўрқма, бу ерларга овчилар оёқ босмайди. Кел, дўст бўлайлик. Улуғлар: «Дўстлар қанча кўп бўлса, бало шунча кам ёпишади», — деганлар. Бу ер жуда яхши чаманзор, роҳат қилиб яшайсан.

Оҳу тошбақа, қарға ва сичқон билан дўст бўлиб, чаманзорда қолишга рози бўлди. Улар атрофи қамши билан ўралган жойга йиғилишиб суҳбат қуришар, бир-бирларига ҳикоятлар айтишар, саргузаштларини сўзлаб беришар ва шод-хуррам кун кечиришар эди.

Бир куни қарға, сичқон ва тошбақа одатдагидек шу ерда яна тўпландилар. Бир соатча оҳуни кутдилар. У келмади. Хавотир олиб, қарғага дедилар: — Ҳавога учиб, атрофни қара, зора оҳудан бизга бирор хабар келтирсанг.

Қарға учиб бориб кўп жойларни қаради, ниҳоят, оҳунинг тўрга тушиб ётганини кўрди. Дарҳол қайтиб келиб, воқеани дўстларига айтиб берди. Қарға ва тошбақа сичқонга деди: — Биродар, бу масалада сендан бошқага умид боғлаб бўлмайди. Тез бўл, фурсат қўлдан кетмасин.

Сичқон тезлик билан оҳу ёнига келди ва деди: — Азизим, нима бўлди? Нега шунча эҳтиёткорлигинг ва қўшёрлигинг билан бу балога йўлиқдинг?

Оҳу деди: — Тақдир қаршисида эҳтиёткорлик ҳам ожиз қолади. Бало қачон келиб ёқага ёпишини била оладими киши?

Шу пайт тошбақа келиб қолди. Оҳу унга деди: — Дўстим, нега келдинг? Агар сичқон тузоқнинг тўрларини кесиб, мени қутқарса-ю, бирдан овчи келиб қолса, сен нима қиласан?

Тошбақа деди: — Биродар, қандай қилиб келмайин. Дўстлардан узоқда кечган ҳаётнинг нима лаззати бор? Қандай ақлли одам айрилиқни афзал кўради?

Тошбақа сўзини тугатмай, узоқдан овчининг келаётганига кўзи тушди. Сичқон ипларни кесиб бўлган эди, оҳу туриб қочди, сичқон ўзини тешикка урди ва қарға учиб, кўкка кўтарилди. Овчи келиб, тўрнинг қирқилганини кўрди, ҳайрон бўлиб, у ёқ-бу ёққа қаради, тошбақага кўзи тушди ва уни тўрвага солиб, шаҳарга жўнади.

Дўстлар овчи кетиши билан йиғилиб, тошбақани қидира бошладилар. Уни овчи олиб кетганини англаб, фарёд кўтардилар...

Сичқон деди: — Буни қарангки, бир балодан қутулиб, иккинчисига тутилдик. Аммо ҳикматли одамлар тўғри айтганлар: инсон умидсизликка, саросимага тушмаслиги керак.

Қарға ва оҳу деди: — Улуғлар дебдурларки, шижоатли ва кучли ботирлар — урушда, хотин ва фарзандлар — камбағалликда, дўст ва биродарлар — бошга кулфат тушганда таниладилар.

Сичқон оҳуга деди: — Бир чора топдим: сен овчининг йўлидан чиқиб, ўзингни ярадор кўрсатасан. Қарға гўё сени тирнаб ўлдирмоқчи бўлгандай, бошингга қўниб олади. Овчи сени кўриши билан тутиб олиш ниятига тушади ва тошбақани ерга қўяди. У сенга яқинлашган сари сен чўлоқланиб, йиқилиб-туриб ундан узоқлашаверасан. Лекин шошилиб жуда тез қочма, акс ҳолда овчи сендан умидини узиб, орқасига қайтиши мумкин. Агар сен бир соатча унинг бошини айлантурсанг, мен бу муддатда тошбақани овчи тўрвасидан озод қиламан.

Дўстлар шундай қилдилар. Овчи оҳуни тутмоқ учун роса овора бўлди, лекин иш чиқмагач, пушаймон бўлиб орқасига қайтди. Тошбақани тополмай тўрвасини йиртилганини кўриб, таажжубланди. Бутун бўлган воқеани бир-бир эслаб, қўрқиб кетди.

Овчи кетгач, ёронлар йиғилишиб, севина-севина, эсон-омон ўзларининг хилват манзилларига бордилар ва у ерда роҳат-фароғатда умр кечира бошладилар.
(«Қалила ва Димна»дан)

МУНДАРИЖА

Сўз боши 14

ФОНЕТИКА, ГРАФИКА ВА ИМЛО

Увли ҳарфлар имлоси	4
Ундош ҳарфлар имлоси	19
Жарангли ва жарангсиз ундошлар имлоси	19
Жарангсиз жуфти йўқ жарангли ундошлар имлоси	25
Жарангли жуфти йўқ жарангсиз ундошлар (К, Х, Ц) имлоси	31
Айриш (ъ) ва юшатиш (ь) белгиларининг имлоси	30
Кетма-кет келган ҳар хил увли ва ундошлар имлоси	39
Ургули ва ургулисиз бўғинларнинг ёзилиши	40
Олинма сўзларда ургулис о унлиси	40
Алифбо	44

ЛЕКСИКА.

Сўз ва унинг маъноси	52
Сўзларнинг ўз ва кўчма маъноси	52
Бир маъноли ва кўп маъноли сўзлар	55
Сўз ва атама	58
Омоним сўзлар	59
Синоним сўзлар	61
Антоним сўзлар	67

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИНИНГ ВОЙИШ МАНБАЛАРИ.

Ўмумтуркий сўзлар	67
Қўшимчалар қўшиш йўли билан ҳосил қилинган ўзбекча сўзлар	67
Шевага хос сўзлар	70
Касб-ҳунарга доир сўзлар	71
Эскириб қолган сўзлар	73
Янги пайдо бўлган сўзлар	73

СЎЗ ЯСАЛИШИ ВА ИМЛО

Сўз таркиби; ўзак ва ўзакдош сўзлар	78
Сўз ясовчи қўшимчалар	79
Сўз ўзгартирувчи қўшимчалар	80
Негиз	81
Товуш ўзгаришлари	83
Ўзак-негиз ва қўшимчаларнинг ёзилиши	84

ҚҶШМА СҲЗЛАРНИНГ ҲЗИЛИШИ

Қўшиб Ҳзиладиган қўшма сўзлар	88
Ажратиб Ҳзиладиган қўшма сўзлар	89
Жуфт сўзларнинг Ҳзилиши	90

МОРФОЛОГИЯ ВА ОРФОГРАФИЯ

Отларнинг Ҳзилиши	93
Сифатларнинг Ҳзилиши	110
Кучайторма сифатларнинг Ҳзилиши	113
Сифат ясовчи қўшимчаларнинг Ҳзилиши	115
Қўшма сифатларнинг Ҳзилиши	116
Жуфт сифатлар	117
Сонларнинг Ҳзилиши	120
Олмошларнинг Ҳзилиши	125
Феълларнинг Ҳзилиши	131
Равишларнинг Ҳзилиши	150
Ҳрдამчи сўзларнинг Ҳзилиши	155

СИНТАКСИС ВА ПУНКТУАЦИЯ

Содда гап	160
Гапларда тиниш белгиларининг ишлатилиши	160
Гап бўлаклари билан грамматик жиҳатдан боғланмаган бўлаклар	175
Қўшма гап	182
Боғланган қўшма гапларда тиниш белгиларининг ишлатилиши	182
Эргашган қўшма гапларда тиниш белгиларининг ишлатилиши	185
Боғловчисиз қўшма гапларда тиниш белгиларининг ишлатилиши	202
Кўчирма гапларда тиниш белгиларининг ишлатилиши	210
Боғланишми матилардан тўзилган назорат диктантлари	195

МУҲАРРАМ ЮСУПОВА
ДИКТАНТЛАР ТУПЛАМИ

Тошкент «Уқитувчи» 1996

Муҳаррир Ҳ. Юсупова
Бадний муҳаррир Э. Нурмонов
Техн. муҳаррир Т. Грешникова
Мусаҳҳиҳа Л. Мирзааҳмедова

ИБ № 6797

Терияшга берилди 2.05.94. Босишга рухсат этилди. 22.02.96. Бичими 84x108^{1/2}. Тип, қоғози. Литературная гарн, Кегли 10, 8 шповсиз. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. ж. 11,76. Шартли кр.-отт. 11,97. Нашр. а. 10,89. 40000 нускада босилди. Буюртма № 193.

«Уқитувчи» нашриёти, Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома 13-48-94. Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуоти қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод маҳалласи, Муродов кўчаси, 1-уй 1996.

Ю 91

Юсупова М.

Диктантлар тўплами: Ўрта умумтаълим мактабларининг она тили ўқитувчилари учун қўлланма. — Т.: Ўқитувчи, 1996. — 224 б.

74. 261. 4